

Збігнєв Карпус

СХІДНІ СОЮЗНИКИ ПОЛЬЩІ У ВІЙНІ 1920 РОКУ

Українські, російські, козацькі й білоруські
військові відділи в Польщі в 1919-1920 рр.

Торунь 1999

ЗБІГНЄВ КАРПУС

СХІДНІ СОЮЗНИКИ ПОЛЬЩІ У ВІЙНІ 1920 РОКУ

Українські, російські, козацькі й білоруські
військові відділи в Польщі
в 1919-1920 рр.

Торунь 1999

Рецензенти
МЕЧИСЛАВ ВЖОСЕК, МЕЧИСЛАВ ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ

Проект обкладинки
МИРОСЛАВ КОЦОЛ

Індекси
КАРОЛІНА КАРПУС

Редактор
ДАНУТА МУРАВСЬКА

Коректор
МИРОСЛАВА ШПРЕНГЛЕВСЬКА

Переклад
з англ. — ОЛЕКСАНДР ЗАПАРУХА
з рос. і укр. — ЕМІЛІАН ВІШКА

Ілюстрація на обкладинці: Українські війська під час огляду отаманом Петлюрою
в травні 1920 р., після досягнення польських позицій.
САW, sygn. 25/312, nr neg. 6178

ISBN 83-231-1035-2

Printed in Poland
© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Торунь 1999

Видавництво Університету Миколи Коперніка
87-100 Торунь, вул. Гагаріна 11
РЕДАКЦІЯ: тел. (056) 61 1 42 95, факс 654 29 49
ПРОСУВАННЯ І РЕКЛАМА: тел./факс (056) 611 42 98
e-mail: ksiazki@cc.uni.torun.pl
www.uni.torun.pl/wyd

Перше видання. Наклад 500 екз. Обсяг 19 арк. вид. + мапа
Склад: ELEK, Торунь
Друк: Поліграфічно-видавниче підприємство POZKAL, Inowrocław, ul. Cegielna 10/12, тел. (052)
35-75-041

*Моїй дружині Дануті,
дочкам Кароліні та Марті
і синові Кшиштофу*

Вступ

Підчас польсько-радянської війни 1919-1920 рр., всупереч загальнопоширеній думці, поляки не були самотні. Разом з польськими з'єднаннями на східному фронті проти Червоної армії боролися союзницькі підрозділи, які склалися з представників народів колишньої російської імперії. У 1919-1920 роках за згодою і при допомозі польської влади на території Польщі були створені білоруські, українські, козацькі та російські підрозділи (в тому числі й ген. Станіслава Булак-Балаховича); цей крок був пов'язаний з реалізацією на практиці федераційної концепції в польській східній політиці. В подальшому деякі з цих формувань – армія Української Народної Республіки, підрозділи ген. Балаховича й частково козацькі бригади – взяли участь у боротьбі з більшовиками на боці Війська Польського.

Проблема існування на території Польщі добровольчих національних підрозділів: українських, російських, козацьких і білоруських, довгі роки не була предметом наукових досліджень. Лише протягом кількох останніх років, коли історикам стали доступні раніше закриті архівні матеріали (край як в середині країни, так і за кордоном), публікується все більше досліджень на цю тему.

Метою даного дослідження є по можливості докладне висвітлення проблем, пов'язаних з процесом формування в Польщі вищезгаданих добровольчих національних підрозділів. В ньому показані обставини появи деяких з них у Польщі, однак перш за все дослідження зосереджується на періоді їх перебування на наших землях, обговорюється питання їх формування та забезпечення військовим спорядженням, а також дії цих підрозділів на фронті під час польсько-радянської війни. У ході бойових дій, не зважаючи на труднощі, яких зазнавала Польща та складність взаємних стосунків, на практиці формувалося польсько-українське та польсько-російське братство зброї.

У меншій мірі в праці приділено увагу політичним питанням, пов'язаним зі польсько-українськими, польсько-російськими і польсько-білоруськими взаєминами. Ці питання в останні роки були предметом інтенсивних досліджень, а їх результатом є численні наукові дослідження¹. Тут

---

¹ А. Juzwenko, Polska a „biała” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.), Warszawa 1973; А. Nowak, Jac rozbić rosyjskie imperium. Idee polskiej polityki wschodniej (1733-1921), Warszawa 1995; J. Latyszonek, Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923, Białystok 1995; К. Gomółka, Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii białoruskiej 1918-1922, Warszawa 1989; той же,

лише зазначимо, що з багатьох намірів чи ширших політичних концепцій, які пов'язувались з створеними в Польщі національними підрозділами, більшість залишилися в сфері проєктів і ніколи не були втілені на практиці. Вирішальними для процесу створення російських, українських і білоруських підрозділів і їх подальшої долі були реальні можливості Польщі в цей період (економічні, військові й політичні) та перемінна ситуації на польсько-радянському фронті. Саме тому політичні питання розглядаються в тій мірі, в якій вони мали фактичний вплив на розвиток подій.

Дана тематика є тісно пов'язаною з проблемою полонених більшовицьких вояків, які перебували в польських таборах для військовополонених. Їх число росло в міру посилення боїв на східному фронті. В результаті переможної варшавської битви та подальшого польського наступу у вересні-жовтні 1920 р. до польського полону потрапило близько 90 тисяч вояків Червоної Армії. Саме кількість радянських військовополонених вплинула на виникнення концепції їх використання для творення в Польщі добровольчих російських та козацьких підрозділів і групи ген. С.Булак-Балаховича. Також в значній мірі вони підсилили українського союзника².

Події, які розглядаються в роботі, припадають переважно на 1919-1920 роки. Ці переломні моменти не вимагають докладного обґрунтування. У жовтні 1919 р. Глава Держави Юзеф Пілсудський видав декрет, на підставі якого розпочато творення в Польщі першого національного формування – білоруських загонів. І хоча цей намір закінчилася невдачею, однак він започаткував процес виникнення в Польщі інших добровольчих національних підрозділів:

Białorusini w II Rzeczypospolitej, Gdansk 1992; W. Stanislawski, Emigracja i mniejszosc rosyjska w II Rzeczypospolitej: próba charakterystyki społeczności, Sprawy Narodowosciowe, t. V, 1996, z. 2, s. 23-60.

² Ще на цю тему: Z. Karpus, Jency i internowani rosyjscy i ukraincy w Polsce w latach 1918—1924. Z dziejow militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej, Torun 1991; той же, Jency i internowani rosyjscy i ukraincy na terenie Polski w latach 1918—1924, Torun 1997; той же, Oboz Jencow nr 7 w Tucholi (1914—1921), Studia i Materiały do Historii Wojskowosci, t. XXXVI, 1994, s. 137—148; той же, Problem jencow bolszewickich na terenie Dowydztwa Okregu Generalnego Pomorze w okresie sierpien 1920—pazdziernik 1921, Zeszyty Naukowe Wyzszej Szkoły Oficerskiej im. gen. Jozefa Bema, R. XXVIII (7), Torun 1995, s. 284-290; той же, Tuchola. Oboz jencow i internowanych (1914—1922), [w:] Szkice tucholskie. W 650-lecie nadania praw miejskich Tucholi, pod red. W. Jastrzebskiego, Bydgoszcz-Tuchola 1996, s. 249-262; той же, Raport o sytuacji jencow i internowanych oraz o stanie obozu w Dabiu pod Krakowem od listopada 1918 do listopada 1920 r., [w:] Polska i jej sasiedzi w czasach najnowszych. Studia i materiaiy ofiarowane Profesorowi Karolowi Grtinbergowi w 70-lecie urodzin, Torun 1995, s. 65—73; той же, Oboz jencow bolszewickich i internowanych ukrainckich w Wadowicach. Raport z listopada 1920 roku, Wojskowy Przegląd Historyczny, 1994, nr 4, s. 158-165; той же, Jency i internowani w Białymstoku w latach 1919-1921, Muzeum Wojska w Białymstoku, 1995.

російських і козацьких. Додамо, що раніше на східному фронті на стороні Війська Польського воював так званий "пінський батальйон", в значній мірі складений із росіян. Однак ставлення його вояків, а особливо офіцерів, було неприхильне щодо Польщі і тому по декількох місяцях перебування на фронті він був розпущений поляками, а потім відісланий до ген. А. Денікіна на південь Росії. Цей військовий підрозділ виник практично без згоди польської головної військової влади і тому його не можна розглядати як фактичного союзника. Коротке існування цього батальйону було описане в багатьох дослідженнях³.

Заключний момент – грудень 1920 р. – дата остаточного розформування добровольчих національних підрозділів – польських союзників у війні на сході. Після підписання 12 жовтня 1920 р. Польщею військового перемир'я з Радянською Росією, польська сторона розірвала договори і політичні домовленості з українцями та росіянами. Через це вони перестали бути союзниками Польщі. Незважаючи на численні труднощі, командування цих формувань, разом із своїм політичним керівництвом, вирішили продовжувати самостійно боротися з більшовиками. Через перевагу Червоної Армії боротьба не тривала довго. Невдовзі, в кінці листопада 1920 р. ці підрозділи знову перейшли вже на той час польський державний кордон. Роззброєні й інтерновані, з прикордонної (фронтової) зони вони були відправлені (останні з них аж у кінці січня 1921 р.) вглиб Польщі й поміщені в табори для інтернованих. З часом кількість інтернованих осіб, які перебували в них, щораз зменшувалась, багато хто з них на власний розсуд розпочинав життя у вигнанні чи повертався до дому; останній табір у Польщі зачинено в середині 1924 р. На тему перебування колишніх вояків союзницьких підрозділів в таборах для інтернованих у Польщі також опубліковано багато досліджень⁴.

³ Z. Karpus, Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce, (1991), s. 54—56; A. Juzwenko, Polska a „biala” Rosja, s. 11S—12S; A. Nowak, Jak rozbić rosyjskie imperium, s. 256-257.

⁴ Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Част.1. 372 с.; E. Wiszka, Działalność wydawnicza żołnierzy Armii URL internowanych w Aleksandrowie Kujawskim, [w:] Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin, Toruń 1996, s. 465—474; Вішка О. Українська таборова преса вояків Армії УНР, інтернованих у Польщі (1920—1924 рр.), [в:] Третій Міжнародний Конгрес Українців 26—29 серпня 1996 р. Історія, Харків 1996, с. 220—227; A. Kolanczuk, Internowani żołnierze armii UNR w Kaliszu 1920-1939, Kalisz-Przemysł-Lwów 1995; той же, Żołnierze armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920—1924), [w:] Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmery, E. Wiszki, Toruń 1997, s. 273—307; Z. Karpus, Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce, (1991), s. 112—136; той же, Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski, (1997), s. 135—167; той же, Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowanych w Polsce w latach 1920—1924, [w:] Europa Orientalis, s. 455—464; той же, Stanica Ukraińska w Kaliszu. Centrum ukraińskiego życia społeczno-wojskowego na emigracji w

Дане дослідження головним чином ґрунтується на матеріалах джерел. Найбільш важливими для даної теми виявилися матеріали Центрального військового архіву (САW – Centralne Archiwum Wojskowe) у Варшаві –Рембертові (район Варшави – прим.пер.). Архівні запити виконуються у більш ніж тридцяти архівних відділеннях. Найцінніші документи знаходяться у зібраннях II Відділу штабу Міністерства військових справ, який всього лише кілька років є доступним для істориків, а також в зібраннях, що включають архівні матеріали 2, 3, 4 і 6 польських армій, II Відділу ВКВП (Верховне Командування Війська Польського) та IV Відділу штабу Мін.ВС. Серед інших збереглися матеріали, які стосуються обстановки в окремих національних підрозділах, їх озброєння й кількості. У зібранні САW знаходиться також величезна кількість поточної документації Союзної української армії (СУА), яка після інтернування українських підрозділів знаходилася на території Польщі. Також там є дуже цікаві документи стосовно армії Української Народної Республіки (УНР) за період з 1917 по 1939 рік.

Цінні джерельні матеріали також зберігаються в Архіві Сучасних Актів (AAN – Archiwum Akt Nowych) у Варшаві. Для піднятої нами теми найважливіші в цьому архіві документи були згруповані у зібраннях: Польського Військового Аташату (1918 – 1939 рр.), Бюро Ради Міністрів Республіки Польща і Російського Політичного Комітету в Польщі (на жаль, у Польщі зберегли тільки початкові документи РКП). Серед інших у відділі Військового аташату РП знаходяться дуже цікаві матеріали стосовно загонів генерала С. Булак-Балаховича в період їх перебування на території Польщі.

При розробці цієї теми були також зроблені запити в архіви Латвії (Рига), України (Львів, Київ), Росії (Москва) та Чехії (Прага).

Серед матеріалів, що зберігаються за межами Польщі, найбільше значення для обумовленої теми мають документи, які знаходяться в архівах Москви. Серед інших у Державному Архіві Російської Федерації (ГАРФ) знахо-

---

Polse w latach 1924—1939, [w:] *Na przelomie stuleci. Narod — Kosciol — Panstwo w XIX i XX wieku. Ksiega jubileuszowa dedykowana Profesorowi Ryszardowi Benderowi z okazji 65 rocznicy urodzin*, Lublin 1997, s. 407-415; той же, *Emigracja rosyjska i ukraińska w Toruniu w okresie miedzywojennym*, Rocznik Torunski, t. 16, 1983, s. 93-112; той же, *Rosjanie i Ukraińcy w Toruniu w latach 1920-1939*, [w:] *Mniejszosci narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Torun 1993, s. 81-97; той же, *Emigracja rosyjska, ukraińska i białoruska w Polsce w okresie miedzywojennym (1918-1939). Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI-XX w. Społeczeństwo—gospodarka — polityka*, pod red. M. Wojciechowskiego i R. Schattkowsky'ego, Torun 1996, s. 93-101; той же, *Rosjanie i Ukraińcy na Pomorzu 1920-1939*, [w:] *Mniejszosci narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Torun 1998, s. 95—114; *Tuchola. Oboz jencow i intetowanych 1914-1923*, cz. 1, oprac. Z. Karpus, W. Rezmer, Torun 1997, s. XLVIII-LXVI; Срібняк І, *Обеззбросна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)*, Київ-Філадельфія 1997, с. 15-82.

дяться численні документи стосовно Російського Евакуаційного комітету (РЕК), 3 російської армії генерала Б. Перемикіна і армії генерала С. Балаховича. Дуже цікаві матеріали відносно фінансового боку створення російських підрозділів у Польщі. Це архіви, які в міжвоєнний період знаходилися в Празі (так звані Празькі архіви), головному центрі російської антибільшовицької еміграції, а після 1945 р. були перевезені до Москви. У наступному московському архіві, Центр зберігання історично-документальних колекцій (ЦХИДК – Центр хранения историко-документальных коллекций) зберігаються численні польські матеріали, а саме ВКВП за 1918-1938 роки та II Відділу Генерального штабу у Варшаві. Це матеріали з архівів польських центральних військових установ, які по закінченні Другої світової війни потрапили до Червоної армії та не були повернуті до Польщі. Там зберігаються надзвичайно цінні документи, серед яких є ті, що стосуються загонів генерала С. Булак-Балаховича і білоруських загонів, створених у Польщі (збереглися службові картки всіх офіцерів, завербованих через Білоруську Військову Комісію), а також матеріали, що ілюструють подальшу долю членів цих добровольчих формувань під час їх перебування в таборах у Польщі.

В українських архівах найцінніші для піднятої проблематики матеріали знаходяться в Києві в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВОУ). Там зберігаються архіви Міністерства військових справ УНР (1918-1923 рр.), української дипломатичної місії в Польщі (1920-1923 рр.) і комісії з передачі польській стороні зброї та військового майна інтернованих підрозділів УНР. Ці документи раніше знаходилися в Празі, в Українському музеї, а після 1945 року були перевезені до Києва. Натомість у Центральному державному історичному архіві України (ЦДІАУ) у Львові зберігаються багато спогадів українців, що перебували в польських таборах для інтернованих у 1918-1924 роки та матеріали, що стосуються армій УНР і ЗУНР.

У колекції Центрального історичного архіву Латвії в Ризі (LVVA – Latvijas Valsts vēstures arhīvs) знаходяться цікаві документи стосовно перебування на території цієї держави підрозділів генерала С. Булак-Балаховича й обставин його переходу до Польщі, до Брест-Литовська.

Серед джерел у Військово-історичному архіві (VNA – Vojenský historický archiv) в Празі є цікава інформація, що ілюструє ставлення чехословацької влади щодо створення в Польщі добровольчих національних підрозділів і документи стосовно переходу до Чехо-Словаччини українського відділу з 5-ої Херсонської стрілецької дивізії, який під командуванням генерала Антона Кравса (Krauss) покинув лінію фронту в Галичині в серпні 1920 року.

У дослідженні також використано матеріали (у вигляді ксерокопій і фотокопій) знайдені в інших зарубіжних архівах: Міжнародного інституту соціальної історії в Амстердамі (документи стосовно Б.В. Савінкова), Інституту Юзефа Пілсуд-

ського в Нью-Йорку (особисті записи Б. В. Савінкова, С. Булак-Балаховича, матеріали української Військової місії в Польщі); в меншій мірі корисними виявилися архіви з Гуверського інституту війни, революції й миру в Стенфорді.

Цінним джерелом даних для зазначеної теми виявилися опубліковані збірники документів щодо польсько-радянських та польсько-українських стосунків. З польських публікацій джерел особливо корисними були видання «Збірник військових повідомлень у пресі Генерального штабу»⁵ та «Сусіди у війні 1920 р.»⁶. З багатьох інших видань джерел найбільше значення мали: двотомна «Польсько-радянська війна 1919-1920 рр.»⁷, «Директиви командування фронтів Червоної Армії (1917-1922 рр.)»⁸ та дослідження Тараса Гунчака «Україна та Польща в документах 1918-1922 рр.»⁹.

Здійснено також огляд преси. Особливо корисними були українські часописи, які видавалися в польських таборах для інтернованих; кожна з великих українських військових одиниць періодично і зазвичай невеликим накладом, видавала кілька друкованих видань. На додаток до новин про життя інтернованих, вони містять цінну інформацію про історію різних українських підрозділів та їх бойовий шлях. Збереглася практично вся українська таборова преса, що зберігається в першу чергу у Львові, в науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка, а також в колекціях САВ, відділі Української союзної армії. На жаль, до цих пір, незважаючи на численні запити, не вдалося одержати екземпляри російських журналів, які виходили в таборах у Польщі, де перебували росіяни. Там також з'являлося багато видань. З преси, що виходила у Варшаві, як польської, так і виданої на кошти української та російської еміграції, серед інших, використовувалися журнали: "Свобода", "Українська справа", "Rzad i Wojsko", "Rzeczpospolita", "Polska Zbrojna", "Gazeta Polska".

До щоденників і спогадів автор підходив дуже ретельно. У багатьох випадках інформація в них не знаходила підтвердження в широко охоплених архівних матеріалах. У якості класичного прикладу може служити Станіслав Ліс-Блонський, який у своїй неопублікованій праці (яка має всі характеристи-

---

⁵ *Pierwsza wojna polska (1918—1920). Zbiór wojennych komunikatów Sztabu Generalnego (za czas od 26 XI 1918 r. do 20 X 1920 r.) uzupełniony komunikatami Naczelnej Komendy Wojska Polskiego we Lwowie (od 2 XI 1918 r. do 23 XI 1918 r.) i Dowództwa Głównego Wojska Polskiego w Poznaniu (od 11 I 1919 r. do 14 IX 1919 r.)*, zebrał, oprac. i wstępem opatrzył S. Pomarański, Warszawa 1920.

⁶ *Sasiedzi wobec wojny 1920 r. Wybór dokumentów*, oprac. J. Cisek, Londyn 1990.

⁷ *Польско-советская война 1919-1920. (Ранее неопубликованные документы и материалы)*, т. I и II, Москва, 1994.

⁸ *Директивы Командования Фронтов Красной Армии (1917-1922). Сборник документов, т. III (IV 1920-1922)*. Москва, 1974.

⁹ T. Hunczak, *Ukraine and Poland in documents 1918—1922*, t. 1 i 2, New York—Paris—Sydney—Toronto 1983.

ки спогадів) під назвою "Балаховці"¹⁰ приводить інший погляд на деякі події і факти, ніж у своїх численних збережених звітах, які робив у якості офіцера зв'язку II Відділу 3 групи армій, призначеного до групи ген. С. Балаховича. Однак не всі праці цього типу мають подібні вади. Найбільш цінними для теми досліджень виявилися спогади Дж. Ульріха¹¹, К. Вендзягольського¹² та П. Шандрука¹³, офіцера армії УНР.

В останні роки, як у Польщі, так і в наших східних сусідів з'явилися багато праць, присвячених взаємовідносинам у період спільної з поляками боротьби проти більшовиків. Найбільш цікавими й найбільш надійними, з огляду на відкриття ряду раніше недоступних архівів, є публікації останніх кількох років. Серед них слід вказати на роботи О. Латишонка¹⁴, який описав спроби білорусів створити свої власні збройні сили, в тому числі й у співпраці з Польщею. Також багато місця присвячено формуванням генерала С. Булак-Балаховича. Цей командир і його підрозділи в останні роки користуються особливою популярністю в дослідників. Серед інших вийшла біографія ген. Балаховича за авторством М. Цабановського¹⁵; слід зазначити, що автор, явно перебуваючи під враженням від свого героя, в основному опирався не на архівні матеріали, а на некритичні оцінки, що містяться в рукописі С. Ліса-Блонського. Війську генерала С. Булак-Балаховича також присвячена дисертація Ю. Ціска¹⁶, захищена у Вроцлавському університеті. З-поміж публікацій українською мовою необхідно звернути увагу на працю О. Удовиченка¹⁷ про українські збройні сили у 1917-1921 роки; автор, свідок подій тих років, між іншим був командиром дивізії 3-ї (Залізної) української стрілецької дивізії.

Із численних монографій, що аналізують військові аспекти перебігу конфліктів: польсько-радянських і польсько-українських¹⁸? найбільш корис-

---

¹⁰ S. Lis-Blonski, *Balachowcy* (машинопис в колекції в Оссолінеумі у Вроцлаві, sygn. 15545). У 2012 дана праця вийшла окремою книгою білоруською мовою.

¹¹ J. Ulrych, *Ze wspomnien 1919-1931. Początek trzydziestolecia niepodległej Polski*, Nowy Jork 1948.

¹² K. Wedziagolski, *Pamiętniki. Wojna i rewolucja. Bolszewicki przewrót. Kонтрrewolucja. Warszawski epilog*, Londyn 1972.

¹³ P. Szandruk, *Arms of valor*, New York 1959.

¹⁴ O. Latyszczek, *Białoruskie formacje wojskowe*.

¹⁵ M. Cabanowski, *General Stanisław Bulak-Balachowicz*, Warszawa 1993.

¹⁶ J. Ciszek, *Białoruski oddział gen. Stanisława Bulak-Balachowicza w polityce Józefa Piłsudskiego w okresie wojny polsko-bolszewickiej (marzec-grudzień 1920 r.)* (maszynopis rozprawy doktorskiej obronionej na Uniwersytecie Wrocławskim).

¹⁷ Удовиченко О. *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917-1921*, Київ, 1995 (1 вид. – Вінніпег 1954).

¹⁸ Див. широкий огляд: A. Nowak, *Wojna polsko-sowiecka 1919-1920 roku w świetle najnowszych publikacji*, Kwartalnik Historyczny, R. C, 1993, z.3, s. 79-107.

ними були роботи М. Вжоска¹⁹, З.М. Мусялика²⁰, Ю. Щепанського²¹, М. Климецького²², І. Лісевича²³ та І. Срібняка²⁴. Політичній стороні цих конфліктів багато місця присвячено в дослідженнях польських авторів А. Новака²⁵ та В. Матерського²⁶ та російської авторки І.В.Мишутіної²⁷.

Представлене дослідження складається з п'яти розділів, в проблемному ключі: розпочинається з українських підрозділів, які були найчисленнішими і чий відносини з Польщею ґрунтувались на союзному міждержавному договорі, а не з тих, які були сформовані першими, ще в 1919 році, тобто підрозділів білоруських. Натомість у рамках кожного розділу домінує хронологічно-проблемний виклад.

У розділі I розглядається союзна армія УНР, чий внесок у військовому відношенні під час війни на сході - порівняно з польською армією - був найбільшим. Багато місця присвячено процесу формування перших українських підрозділів у Польщі (6 і 2 стрілецьких дивізій), постачанню армії обладнанням, військовими матеріалами та продуктами харчування та її боротьбі проти Червоної Армії.

Розділ II зосереджується навколо відділу генерала С. Булак-Балаховича. У ньому викладаються обставини прибуття цієї групи до Польщі і її національний склад, простежується процес швидкого зростання в період перебування на фронті (липень-жовтень 1920), оцінюється бойова вартість та самостійний похід у Білорусь у листопаді 1920 року,

Розділ III присвячений 3-й російській армії, сформованій в Польщі в період з липня по жовтень 1920 р. В ньому показані проблеми, які виникли під час організації російських підрозділів, в першу чергу у зв'язку з різницею в поглядах між Б. Савінков і РПК та офіцерським корпусом, які в кінцевому підсумку призвели до того, що цьому формуванню не вдалося взяти участь у радянсько-польській війни в ролі польського союзника.

У розділі IV описується створення в Польщі, в цілях боротьби з Червоною Армією, козацьких загонів. Ця проблема стала актуальною під час київського походу, коли на польський бік почали переходити цілі козацькі підрозділи зі складу І-ї Кінної армії Семена Будьонного. В решті-решт, на польському боці воювали дві козацькі бригади під командуванням осавулів Олександра Сальнікова і Вадима Яковлева.

---

¹⁹ M. Wrzosek, *Wojsko polskie i operacje wojskowe 1918-1921*, Białystok 1988; *той же*, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921*, Warszawa 1992.

²⁰ Z. M. Musialik, *Wojna polsko-sowiecka*, Włocławek [b.r.w.].

²¹ J. Szczepanski, *Wojna 1920 na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa-Pultusk 1995.

²² M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwow i Wschodnia Galicja 1918-1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe*, Warszawa 1997.

²³ I. Lisiewicz, *Ostatnia szansa (stosunki polsko-ukraińskie 1918-1921)*, Warszawa 1998.

²⁴ Срібняк І. *Обеззброєна, але нескорена*.

²⁵ A. Nowak, *Jak rozbić rosyjskie imperium*.

²⁶ W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994.

²⁷ Мишутіна І.В. *Польско-советская война 1919-1920 гг.*, Москва, 1994.

В розділі V представлений процес створення, за допомогою Польщі, білоруських збройних сил. Він розпочався ще восени 1919 року, але результати цього починання були невеликі через конфлікти між білоруськими політиками. Була сформований лише невелика одиниця – заледве кількадесят людей – і саме тому про її бойовий шлях на боці польської армії в архівних матеріалах збереглося дуже мало інформації. З цих причин це питання поміщене в кінці книги.

Дане дослідження є першою спробою зосередитися на проблемі польських східних союзників в радянсько-польській війні 1919-1920 рр. Побічно, воно також показує, як була реалізована на практиці польська східна політика в перші роки після відновлення незалежності.

Розділ I

Відділи Української Народної Республіки – союзника Польщі у війні 1920 р. (лютий – листопад 1920 р.)

Формування перших українських відділів у Польщі (лютий – травень 1920 р.)

Через кілька тижнів після проголошення незалежності Польщі, а саме 14 січня 1919 р. на Волині відбулися перші сутички між польськими частинами та військами Української Народної Республіки (ще відома як Наддніпрянська Україна). В результаті боїв поляки просунулися на схід, зайнявши в травні того ж року міста Луцьк, Рівне, Дубно і Кременець¹. Одночасно воюючи на сході проти більшовиків, українські війська й державна влада на чолі із Головним Отаманом Симоном Петлюрою в кінці квітня й першій половині травня були витіснені за Збруч, опинившись таким чином на території Західно-Української Народної Республіки. Наступ, здійснений на початку червня спільно з галицькими підрозділами проти більшовицьких сил, призвів до їх відступу за лінію Кам'янець-Подільський – Деражня – Антоніни. Уряд та державні установи УНР відразу покинули Східну Галичину та повернулися на власну територію. Одночасно армія УНР зазнала поразки в боротьбі з поляками і її відділи були витіснені на Поділля в район Кам'янця-Подільського. В середині червня 1919 р. армія УНР, за оцінкою поляків, нараховувала бли-

---

¹ Instytut Jozefa Pilsudskiego w Nowym Jorku, *Wojny polskie (1918—1920), Operacje wojskowe w Malopolsce Wschodniej w 1919 r.*, s. 71-73; *Pierwsza wojna polska (1918—1920). Zbior wojennych koimmikatow prasowych Sztabu Generalnego (za czas od 26 XI 1918 r. do 20 X 1920 r.) uzupelniony komunikatami Naczelnaj Komendy Polskiej we Lwowie (od 2 XI 1918 r. do 23 XI 1918 r.) i Dowodztwa Wojska Polsciiego w Poznaniu (od 11 I 1919 r. do 14 IX 1919 r.)*, zebrał, oprae. i wstepem opatrzył S. Pomaranski, Warszawa 1920, s. 93; S. Kaminski, *Lata walki i zametu na Ukrainie (1917-1921)*, Warszawa 1928, s. 58; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukrainscy w Polsce w latach 1918—1924. Z dzielow militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej*, Torun 1991, s. 67; M. Klimecki, *Polsko-ukrainska wojna o Lwow i Wschoclnia Galicja 1918-1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe*, Warszawa 1997, s. 226-239; *Rzad i Wojsko*, nr 9, 29 II 1920.

зко 14 тис. чоловік, а внаслідок терміново проведеної мобілізації в районі Проскурова збільшила свою кількість до 20 тис. Вона складалася з наступних груп: корпусу полк. Є. Коновальця, групи ген. Осецького та корпусу полк. П. Болбочана².

У цій катастрофічній військовій ситуації 16 червня 1919 р. українська сторона вирішила підписати перемир'я з делегатами Верховного Командування Війська Польського (ВКВП) у Львові³. З цього моменту військові дії між відділами УНР та поляками були припинені й розпочався важкий і тривалий період політичних переговорів між представниками обох сторін у Варшаві. Однак цього перемир'я не прийняли політичні кола ЗУНР⁴. Пізніше, коли в серпні 1919 р. ген. А. Денікін відмовився визнати незалежність України й відтіснив війська С. Петлюри в район Кам'янець-Подільського, поблизу якого проходив польський фронт (так 31 VIII російські війська під командуванням ген. М. Бредова вибили українців із Києва), українська сторона вирішила шукати ближчих контактів із Польщею. В результаті переговорів 1 вересня 1919 р. був підписаний договір щодо припинення вогню на фронті, в якому було встановлено, що річка Збруч буде демаркаційною лінією між обома військами та державами⁵.

---

² CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 205, Opracowanie pt. „Ukraina” przygotowane przez Oddz. II Szt. Gl. z 1931 r., s. 18; CAW, Dtwo Frontu Wolynskiego, Oddz. II, t. 21, Komunikat informacyjny NDWP z 9 VII 1919 r.; CAW, SAU — MSWojsk., t. 101, Opracowanie (maszynopis) P. Szandruka pt. „Ukraina w walce przeciwko Moskwie”; CAW. Teki Teslara, t. 39, Pismo gen. Henrysa do marsz. F. Focha z 11 IX 1919 r.; *Rzad i Wojsko*, nr 36, 7 IX 1919; *Zarys dziejow historii wojskowej*, Warszawa 1991, s. 321; Науменко К. *Генералітет Української Народної Республіки*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następkstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 224.

³ CAW, Oddz. V Szt. NDWP, t. 57, Depesza Oddz. II NDWP z 17 VI 1919 r.; T. Hunczak, *Ukraine and Poland in documents 1918-1922*, t. 1-2, New York—Paris—Sydney—Toronto 1983, tu t. I, s. 166-170; M. Klimecki, *Wojna czy pokoj. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918-1921*, [w:] *Polska i Ukraina*, s. 63—64.

⁴ CAW, SAU — MSWojsk., t. 27, Opracowanie o stosunkach polsko-ukraińskich z 1938 r. (dalej: Opracowanie z 1938 r.); M. Klimecki, *Polsko-ukraiński konflikt wojskowy o Galię Wschodnią 1918-1919 r.*, [w:] *Akcja „Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*, pod red. J. Farysia i J. Jakiela, Szczecin 1994, s. 36; T. Gluzinski, *Sprawa ukraińska y Warszawa 1937*, s. 91—94.

⁵ CAW, Oddz. I NDWP, t. 15, Zarządzenie gen. S. Hallera z 4 IX 1919 r. w sprawie zawieszenia broni z URL; CAW, Oddz. II NDWP, t. 170, Umowa z I IX 1919 r. wraz z uzupełnieniami; там же, t. 196, Odpisy wszystkich konwencji wojskowych i umów politycznych zawartych z URL z lat 1919-1920; J. Kumaniecki, *Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921-1923*, Warszawa 1971, s. 33; T. Gluzieski, *Sprawa ukraińska*, s. 91—94; S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971, s. 91; R. Luckett, *The White Generals an Account of the With Movement and the Russian Civil War*. Edinburgh 1971, s. 290—291; A. I. Motyl, *The turn to the right: the ideological origins and development of Ukrainian nationalism, 1919—1929*, New York 1980, s. 18—19; J. Lewandowski, *U zrodel wyprawy kijowskiej*, Zeszyty Naukowe WAP. Seria Historyczna, 1962, nr 7 (26), s. 98; A. Deruga, *Początki rokowań o sojusz między Pilsudskim a Petlura (styczeń—lipiec 1919)*, Z

Для повного висвітлення становища українців необхідно зазначити, що на той час армія УНР, як і підрозділи ЗУНР (Української Галицької Армії), були поважно ослаблені внаслідок спалаху епідемії плямистого тифу в її рядах: практично весь кадровий склад армій знаходився в польових лазаретах, а військо було не спроможне до подальшої боротьби.

Відповідно до положень пункту 7 умов перемир'я між обома арміями (польською та українською) було встановлено постійний контакт через зв'язкові місії. Так 7 вересня 1919 р. до Кам'янця-Подільського прибула польська військова делегація із кап. Віктором Чарнецьким в якості голови та офіцера зв'язку. Українською військовою місією у Варшаві керували кап. Гемзин та кап. Луцький. Трохи пізніше, 3 жовтня 1919 р., до Варшави виїхала дипломатична місія на чолі з А. Левицьким для проведення подальших переговорів⁶. У кінці вересня всі українські резерви для продовження боротьби були вичерпані, проте, незважаючи на важку ситуацію, 24 вересня 1919 р. уряд УНР все-таки оголосив війну Денікінові. Галицькі політики й військові лідери не схвалили цього кроку в політиці УНР, особливо в умовах поширення епідемії плямистого тифу у війську; у цій ситуації вони підпорядковуються А. Денікіну, а 5 листопада 1919 р. укладають із ним таємний договір⁷.

Протягом кількомісячної польсько-української війни на Волині та Поділлі до польського полону потрапило понад 2 тисяч наддніпрянських українців. В листопаді 1919 р. вони були розміщені в наступних таборах для полонених: в Ланцуті – 610 осіб, Пікуличах під Перемишлем – 699 і в Бресті-Литовському – 778⁸. Один із пунктів (5-ий) угоди про перемир'я від 1 вересня

dziejow stosunkow polsko-radzieckich. *Studia i Materialy*, t. IV, 1970, s. 49–52; A. Garlicki, *U zrodzel obozu belwederskiego*, Warszawa 1979, s. 328; Баран З, *Східна Галичина і союз Пилсудський – Петлюра* [w:] *Polska i Ukraina*, s. 181–182.

⁶ CAW, SAU — MSWojsk., t. 27, Opracowanie z 1938 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1773/89), t. 535, Skład polskiej misji wojskowej przy armii URL; там же, (1774/89), t. 205, Opracowanie „Ukraina”, s. 20; CAW, Dtwo Frontu Wolynskiego, Oddz. II, t. 21, Komunikat informacyjny NDWP z 7 IX 1919 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 170, Pismo Szt. Gen. NDWP do Oddz. V z 20 III 1920 r.; там же, akta niepublikowane; Литвин М.Р., Науменко К.Є., *Історія ЗУНР*, Львів 1995, с. 260–262; Гунчак Т. *Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії*, Київ 1993, с. 178–179; *Petlura — Kopowalez — Vandera von Moskau ermordet*, Munchen 1962, s. 32–33; Мишутина І.В. *Польсько-советская война 1919-1920 гг.*, Moskva 1994, с. 117-118.

⁷ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 205, Opracowanie „Ukraina”, s. 20; там же, (1772/89), t. 351, Referat informacyjny NDWP z 30 XI 1919 r. о ситуації армії S. Petlury; *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*, Львів 1992, с. 562; Ярославин С. *Визвольна боротьба на Західно-Українських землях у 1918-1923 роках*, Філадельфія 1956, с. 149–150; Гордієнко В. *Українська Галицька Армія*, Львів 1991, с. 69-70.

⁸ CAW, Oddz. IV NDWP (Sekcja Jencow), t. 35a; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 276, Zestawienia liczbowe jencow i internowanych przebywających w Polsce w listopadzie 1919 r.; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce*, (1991), s. 41.

визначав умови, за якими мав відбуватися обмін полоненими між польською та українською сторонами. Українські полонені з польських таборів мали бути направлені на територію, ще контролювану військом УНР. Ця акція була припинена восени 1919 р.⁹, коли армія УНР, яка залишилася на самоті з ворогом, зазнала численних поразок у боротьбі з російськими військами ген. А. Денікіна.

У цій важкій ситуації українське військове керівництво звернулося до поляків щодо продовження терміну припинення вогню, який минав 1 жовтня. Враховуючи становище УНР, польська влада прислухалася як до цього прохання (перемир'я продовжено на 10 днів), так і до подальших звернень щодо продовження перемир'я 10 та 21 жовтня. Більше того, новий міністр військових справ УНР запропонував ВКВП зайняти район Кам'янець-Подільського, який ще контролювали українці. Влада УНР не хотіла, щоб це місто – осередок українських державних та соціальних установ – було зайняте армією Денікіна. На цей крок польська сторона погодилася тільки 17 листопада 1919 р., в ситуації вже повної поразки армії УНР. Українці також виступили з пропозицією, щоб Військо Польське (ВП) зайняло й Проскурів, куди з Кам'янець-Подільського перебрались уряд і міністерства, але поляки її не прийняли. Зрештою, до міста увійшли війська Денікіна¹⁰. З Проскурова вчасно евакуювалися в трьох потягах уряд і міністерства УНР, що направилися на захід, до польських позицій. Тільки потяг із отаманом Петлюрою дістався без перешкод до лінії польських військ. Решта двоє остаточно перейшли польський фронт під Гусятином¹¹. Після перетину лінії ВП С. Петлюра 6 грудня 1919 р. спеціальним потягом із Шепетівки від'їхав через Рівне до Варшави¹². Ще на нараді уряду УНР та військових командирів, що

---

⁹ CAW, Oddz. IV NDWP (Sekcja Jencow), t. 7, Dokumentacja wymiany jencow miedzy Polska a URL; CAW, SAU — Gl. Zarzad Szt. Gen., t. 27, Telegram MSWojsk. URL do NDWP z 15 IX 1919 r.; CAW, Oddz. IV (Sekcja Jencow) NDWP, t. 7, Pismo Oddz. II do Oddz. IV NDWP w sprawie wymiany jencow z URL z 17 IX 1919 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 196, Odpis umowy z I IX 1919 r. wraz z uzupełnieniami.

¹⁰ CAW, Oddz. V NDWP, t. 26, Korespondencja dotyczaca przejecia przez oddzialy polskie Kamienca Podolskiego; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny NDWP od listopada 1915 do I I 1921 r. (Ukraina antysowiecka), s. 71-72; там же, (1774/89), t. 205, Opracowanie „Ukraina”, s. 21; CAW, SAU — MSWojsk., t. 27, Opracowanie z 1938 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 29, Pismo Oddz. III NDWP z 16 IX 1919 r.; там же, t. 196, Odpisy umow o przedluzeniu zawieszenia broni miedzy Polska a URL; W. Rezmer, *Symon Petlura (22 V 1879—25 V 1926)*. Szkic biograficzny, [w:] Polska i Ukraina, s. 158-159; M. Klimecki, *Wojna czy pokoj. Polsko-ukrainskie negocjacje 1918—1921*, [w:] Polska i Ukraina, s. 66; Лісевич І. *Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р.* [w:] Polska i Ukraina, s. 88.

¹¹ CAW, SAU — MSWojsk., t. 27, Opracowanie z 1938 r.

¹² CAW, Dtwo Frontu Wojskiego, Oddz. I, t. 6, Materiai dotyczace przekroczenia linii WP przez S. Petlura z 6 XII 1919 r.; Тютюнник Ю. *З поляками проти України*, Харків 1924, с. 13—14; W. Suleja, *Pisudski a Petlura*, [w:] *Polska i Ukraina*, s. 117—118.

відбулася 5 грудня 1919 р. в Чарторії, було вирішено, що Головний Отаман Симон Петлюра та міністр військових справ В. Сальський виїдуть до Варшави з метою проведення переговорів із поляками. Збройні сили УНР були розосереджені – так корпус Січових Стрільців, який на 80% складався з українців зі Східної Галичини, саморозпустився, частина відділів вирішила перейти на територію, контрольовану поляками, а решта – вирішили продовжувати боротьбу в тилу більшовицьких та денікінських військ¹³.

За оцінкою поляків понад 8 тис. українців перейшли лінію фронту й потім були роззброєні. Група із 2 тис. вояків, що залишилася за лінією фронту, під командуванням ген. Михайла Омеляновича-Павленка розпочала т.зв. «Зимовий похід», прямуючи на схід у тил більшовицьких військ¹⁴ (за українськими джерелами, кількість чисельність українських військ, що вирушили в Зимовий похід була більшою, але боездатних нараховувалося не більше 2 тис. – прим.пер.).

Частину роззброєних українських вояків спочатку відправлено до Ковеля (де їх було сконцентровано), а потім до табору в Ланцуті. Решта й надалі перебувала в районі Кам'янець-Подільського (хворі та такі, що переховувалися). За рішенням, прийнятим польським Міністерством військових справ (Мін.ВС), від початку січня 1920 р. українців, розміщених у Ланцуті, трактовано вже не як військовополонених чи інтернованих, а як військових добровольців іноземного походження. В Ланцуті було пом'якшено попередній суворий табірний режим, дозволялася значна автономія для українських одиниць, що перебували там, командири яких тепер приймали рішення такі як свобода пересування по всьому табору, надання відпусток та дозволів для службових поїздок. Польська сторона планувала розширення табору в Ланцуті, щоб незабаром він міг розмістити 2 тис. офіцерів і 10 тис. козаків¹⁵. Ці дії

¹³ CAW, SAU — MSWojsk., t. 27, Opracowanie z 1938 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 205, Opracowanie „Ukraina”, s. 21; Срібняк І. *Симон Петлюра — на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919-1920 років*, [w:] *Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць Другого конкурсу Петлюрівців України*, Київ, 1995, с. 139.

¹⁴ CAW, Oddz. II NDWP, akta nienumerowane, Sytuacja polityczna na Ukrainie w okresie koniec 1919-16 II 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1772/89), t. 351, Referat informacyjny NDWP pt. „Ukraina” z 15 I 1920 r.; Омелянович-Паленко М. *Зимовий похід*, Каліш, 1934, с. 12-13; S. Kaminski, *Lata walki*, s. 82-84; P. Wandycz, *Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919-1920*, Zeszyty Historyczne (Paryż), 1967, z. 12, s. 13-14; Якимович Б. *Збройні сили України. Нарис історії*. Львів, 1996, с. 141-142; Станіслав-Сапороай С., *Соціалістична спадщина націоналістам вояком. Вступ до стратегічно-політичного нарису Зимового Походу*, Nemezida, zb. 1, Jablonna 1936, s. 8-12; Око, № 9-10, 30 III 1921; На хвилях життя, № 2, 13 III 1921.

¹⁵ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 99; CAW, Oddz. IV NDWP (Sekcja Jencow), t. 8, Dokumentacja dotycząca pobytu Ukraińców w Lancucie w grudniu 1919 r. i styczniu 1920 r.; там же, Dokumentacja dotycząca sytuacji Ukraińców w obozie w Lancucie z grudnia 1919 r.; CAW, Dtwo Frontu Wolynskiego, Oddz. I, t. 6, Dokumentacja dotycząca internowanych oddziałów ukraińskich z grudnia 1919 r.; Z. Karpus, *Jency i intemowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce*, (1991), s. 68-69.

свідчать про те, що польська військова влада ще до офіційного підписання двостороннього договору вирішила допомогти С. Петлюрі у відновленні його армії. Незважаючи на реальну, а не просто заявлену польську допомогу, стан українців у Ланцуті, особливо санітарні умови, був поганий. За короткий час після прибуття нових груп українців з Поділля спалахнула небезпечна епідемія тифу¹⁶. Таким чином, польська влада була змушені відмовитися від попередніх амбітних планів і шукати інше місце в якості бази для відновлення українських частин.

З прибуттям Головного Отамана УНР Симона Петлюри 7 грудня 1919 р. до Варшави польсько-українські переговори вступили у вирішальну фазу. Але вони тривали ще кілька місяців, і остаточно політична угода, що регулювала відносини Польщі з УНР, була підписана 21/22 квітня 1920 року у Варшаві. Польська сторона визнавала офіційний уряд УНР на чолі з С.Петлюрою, і зобов'язувалася надавати допомогу в створенні на своїй території українських частин. Українці ж у свою чергу визнавали спільний кордон по річці Збруч. Через два дні (24 квітня) також була підписана військова конвенція, яка була невід'ємною частиною політичного договору. Вона складалася з 17 пунктів, які визначали умови спільного ведення військових дій в Україні. Верховне Командування Війська Польського також зобов'язувалося оснастити й озброїти цілих три дивізії в рахунок уряду УНР. У свою чергу українці мали взяти на себе забезпечення продовольством польських військ, що діяли на території Наддніпрянської України¹⁷.

---

¹⁶ CAW, Oddz. I MSWojsk., t. 95, Pismo Ukrainskiej Misji Wojskowej ds. wymiany jencow do MSWojsk. z 3 I 1920 r. w sprawie sytuacji w obozie w Lancucie; там же, t. 97, Pismo Oddz. I MSWojsk. w sprawie sytuacji w obozie w Lancucie z 17 III 1920 r.; CAW, Oddz. IV (Sekcja Jencow) NDWP, t. 10, Pismo MSWojsk. z 23 III 1920 r. o sytuacji w obozie w Lancucie; S. Mikulicz, *Prometeizm*, s. 92; L. K., *Ekspozytura MSWojsk. do Spraw Ukrainskich w roku 1920*, Niepodleglosc (Londyn-Nowy Jork), t. 7, 1962, s. 236—237; J. Ulrych, *Ze wspomnien 1919—1931. Pamietnik trzydziestolecia niepodleglej Polski*, Nowy Jork 1948, s. 124.

¹⁷ CAW, Oddz. V NDWP, t. 9, Tekst konwencji wojskowej zawartej miedzy Polska a URL 24 IV 1920 r.; CAW, Teki Laudanskiego, t. 4-5, Tekst polsko-ukrainskiej konwencji wojskowej z 24 IV 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 196, Odpis konwencji wojskowej zawartej w kwietniu 1920 r. wraz z uzupelnieniami; ЦХИДК — Москва, фонд 471, оп. 1, д. 136, Документация рокован над конвенци wojskowa polsko-ukrainiska; там же, Komentarz Oddz. III NDWP do konwencji wojskowej; *Вісник Головного Комісаріату Уряду Української Народної Республіки* (Житомир), № I, 11 V 1920; CA KC PZPR, Instytucje Wojskowe, t. 73 (сучасний AAN), Komunikaty prasowe z 28 i 29 IV 1920 r.; S. Mikulicz, *Prometeizm*, s. 95—96; Сирник Я. *До питання інтернування Армії УНР в Польщі в 1920-1924 рр.*, [w:] *Українці в минулому*, вип. 7, Київ-Львів, 1995, с. 47; W. Balcerak, *Geneza i uwarunkowania wojny potsko-radzieckiej 1919-1920*, [w:] *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walki tlo miedzynarodowe*, pod red. A. Koryna, Warszawa 1991, s. 17; M. K. Dziewanowski, *J. Pilsudski an European federalist 1918—1922*, Stanford 1969, s. 267—268; *Dokumenty i materialy do historii stosunkow polsko-radzieckich*, t. II, Warszawa 1961, s. 745—753;

Ще в ході переговорів польська сторона погодилася на створення українських відділів у Польщі. З цією метою на початку лютого 1920 року була створена Експозитура українських справ під керівництвом Юлія Ульріха, яка мала подбати про питання, пов'язані з організацією, озброєнням, екіпіруванням та навчанням нових українських одиниць. У якості місця концентрації українців, громадян УНР, спочатку був обраний табір у Ланцуті. 8 лютого 1920 року там, за даними українських джерел, приступили до формування окремої стрілецької дивізії (пізніше отримала назву 6-ої дивізії), командиром якої став полковник Марко Безручко. Спалах епідемії тифу в таборі в Ланцуті призвів до того, що в якості місця формування української дивізії було обрано Брест-Литовський. Транспорти з українськими вояками прибули туди в першій декаді березня 1920 р.¹⁸ Приміщення, куди розквартирували українців, були розташовані на території Брестської фортеці. Там їхніми сусідами були вояки генерала Станіслава Булак-Балаховича, який також на початку березня прибув зі своїм загonom до Бреста. Відомо, що в період спільного перебування в Бресті до 6-ої української дивізії, що формувалася, перейшло близько 200 солдатів-українців із групи генерала С. Балаховича. Українці у цьому загоні, який на той час нараховував 893 особи, були другою за чисельністю національною групою (становили 23% від всього формування генерала Балаховича)¹⁹.

Українська дивізія під командуванням полковника М. Безручка формувалася з полонених та інтернованих, що перебували в польських таборах, а також волонтерів, що перебували в околиці Кам'янця-Подільського, який на той час вже перебував під контролем польських військ.

Одночасно зі створенням 6-ої стрілецької дивізії в Бресті від 11 лютого 1920 р. в Кам'янці-Подільському почалося формування 4-тої стрілецької бригади. Її командиром став полковник М. Шаповал. У кінці лютого в ямпільському

A. Pragier, *Polityka ukraińska Pilsudskiego. Minsk — Borysow — Kijow*, Wiadomosci Polskie (Londyn), nr 42, 19 X 1941; Мишутина И.В., *Польсько-советская война*, с. 135—136; T. Hunczak, *Ukraine and Poland*, t. 2, s. 31—45; Новий Шлях (Едмонтон), № 6, 7 II 1933.

¹⁸ CAW, SAU — Szt. Armii Czynnej, t. 87, Instrukcje MSWojsk. URL z lutego 1919 r.; CAW, Teki Laudariskiego, t. 2-3, Pismo MSWojsk. Dep. I z 26 VIII 1919 r. w sprawie jencow ukraińskich w obozie w Lancucie; CAW, SAU — Gl. Zarząd Szt. Gen., t. 166, Informacja o działalności Sekcji Wojskowej przy Ukrainkiej Misji Dyplomatycznej w Polsce z 12 III 1920 r.; Нове життя (Aleksandrow Kuj.), nr 33, 8 II 1921; Z. Karpus, *Jency i internowani w Białymstoku i Brześciu Litewskim w latach 1919—1921*, Zeszyty Naukowe Ośrodka Badan Historii Wojskowej Muzeum Wojska w Białymstoku, nr 6, Białystok 1992, s. 77; той же, *Białoruskie formacje wojskowe w Polsce w latach 1919—1921*, [w:] *Pomorze — Polska — Europa. Studia i materiały z dziejow XIX i XX w. ofiarowane Prof. dr. hab. Mieczysławowi Wojciechowskiemu w 60 rocznica urodzin*, Torun 1995, s. 229; Срібняк І., *Симон Петлюра*, с. 145.

¹⁹ AAN, Ataszaty Wojskowe (1918-1939), t. A.II/65/2, Skład narodowosciowy oddzialu gen. S. Balachowicza przygotowany przez jego sztab z 20 III 1920 r.; Instytut Jozefa Pilsudskiego w Nowym Jorku, *Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce*, t. II/8, Materiały o sytuacji w grupie gen. S. Bulak-Balachowicza z marca 1920 r.

та могилевському повітах, в тилу більшовиків, з'явилися кілька дрібних українських партизанських загонів, які згодом об'єдналися в Окрему стрілецьку бригаду. Її командиром став полковник О. Удовиченко. Ця бригада досягла позиції польських військ у районі Нової Ушиці, де нав'язала співпрацю з польською 18-ою стрілецькою дивізією. За даними українських джерел, 18 березня 1920 р. 4-та стрілецька та Окрема стрілецька бригади об'єдналися і, таким чином, утворилася 2-га українська стрілецька дивізія. Її командиром став полковник О. Удовиченко²⁰. Таким чином можна вважати, що спільні польсько-українські дії проти більшовиків розпочалися фактично за місяць до підписання офіційної угоди.

Щоб зміцнити свого майбутнього союзника, польська військова влада дозволила українцям проводити вербування до своїх відділів у таборах, у яких перебували інтерновані вояки з російського корпусу генерала Миколи Бредова. Бажання приєднатися до українського війська висловив загін донських козаків під командуванням осавула Фролова та кубанських козаків на чолі з капітаном Юшкевичем. Ці добровольці були передані до 2-ї дивізії полковника Удовиченка²¹.

Українські частини, що постали в Польщі та на території, контрольованій ВП, поляки забезпечували зброєю, яка в основному надходила з військових трофеїв. Це було озброєння російського виробництва. На підставі рішення польської військової влади українські офіцери отримували заробітну платню й допомогу в розмірі, що й офіцери Війська Польського. Цей принцип діяв від 10 лютого 1920 року., Як подають польські джерела, тільки до 10 березня Міністерство військових справ видало 18 мільйонів польських марок (пол.м.) на покриття витрат, пов'язаних із організацією, утриманням та озброєнням українських підрозділів, що формувалися в Бресті²². З наступного тижня, ця сума значно збільшилася.

Із початком наступу на Київ, 25 квітня 1920 року, українські частини, сформовані при допомозі поляків, складалася з:

---

²⁰ CAW, SAU — MSWojsk., t. 27, Opracowanie z 1938 r.; S. Mikulicz, *Promeieizm*, s. 92; P. Szandruk, *Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem roku 1920 i wyprawa na Mohylew (26-28 IV 1920)*, Bellona, t. XXIX, 1928, z. 2, s. 204; той же, *Działania wojska ukraińskiego w wojnie 1920*, Polska Zbrojna, nr 292, 24 X 1930; L. Wasilewski, *Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*, Warszawa 1934, s. 131.

²¹ CAW, SAU — GI. Zarząd Szt. Gen., t. 78, Raport Ukrainkiej Misji Dyplomatycznej w Polsce z 29 V 1920 r. w sprawie werbunku w obozie w Dabiu (wsrod bredowcow); CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1772/89), t. 1788, Pismo dowodcy obozu w Dabiu z 26 IV 1920 r. w sprawie postępowania z Ukraińcami w oddziałach gen. M. Bredowa; P. Szandruk, *Organizacja wojska ukraińskiego*, s. 205—207; Z. Karpius, *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce*, (1991), s. 70.

²² CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 397, Pismo Oddz. II NDWP do Dep. II MSWojsk. z 10 III 1920 r. w sprawie pieniędzy dla Ukraińców przebywających w Brzesciu Litewskim; CAW, Oddz. IV MSWojsk., t. 24, Лист Мін.ВС у березні 1920 р. щодо передачі озброєння 6-й стрілецькій дивізії (10 гармат — 3", 4 важкі гармати — 6", 3500 гвинтівків для піхоти, 800 кавалерійських карабінів, 70 кулеметів тощо).

— 2-ої стрілецької дивізії у складі 4 і 5 піхотних бригад, кінного взводу, саперного батальйону і спеціальних служб – всього: 556 офіцерів, 3348 солдатів, 11 гармат і 56 кулеметів;

— 6-ої стрілецької дивізії у складі 16 і 17 піхотних бригад, офіцерського полку, інженерної роти, кінного дивізіону і спеціальних служб – всього: 239 офіцерів, 1886 солдатів, 346 коней, 4 гармати і 36 кулеметів²³.

Обидва ці підрозділи брали участь у бойових діях в Україні. 6-та дивізія з Бреста-Литовського вирушила на фронт 30 квітня 1920 року²⁴. Діючи в складі 3-ої польської армії, брала участь у взятті Бердичева, куди переміщено її кадри (база для формування підрозділів), а потім, разом з польськими військами увійшла до Києва, де брала участь у параді на головній вулиці. Натомість 2-га дивізія діяла на правому крилі 6-ої польської армії й 27 квітня разом з польськими союзниками взяла Могилів-Подільський, а 8 травня – Ямпіль²⁵.

Відповідно до положень польсько-української військової конвенції, влада УНР була зобов'язана постачати продовольство польським військам, що воювали в Наддніпрянській Україні. Розпочинаючи київську операцію, ВКВП видало циркуляр, в якому повідомляло підлеглі війська, яким чином в Україні можна реквізувати продовольство й підводи. За реквізовані продукти й підводи мали бути видані спеціальне посвідки, а в якості компенсації селянам мали давати 1 тис. карбованців, 1/2 кг солі та 1/2 л гасу. Реквізиції мали здійснювати спеціальні польські групи, до яких мали бути приділені українські цивільні або військові представники. Також встановлено курс обміну польської валюти по відношенню до української: за одну польську марку платили 22 карбованця. Розуміючи труднощі у знаходженні коштів, призначених для органі-

---

²³ CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny NDWP Oddz. III z 30 IV 1920 r.; IVI. Wrzosek, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921*, Warszawa 1992, s. 155; Гунчак Т. *Україна*, с. 180—181; A. Salwik, *W zwycieskim pochodzie. Pamietnik z czasow walk III batalionu 25 pulku piechoty*, Radom 1934, s. 132; A. Suchsicc, *Generaiowie wojny polsko-sowieckiej 1919—1920. Malý slovník biografický*, Białystok 1993, s. 9; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. *Генералітет українських визвольних змагань*, Львів, 1995, с. 116-117; Український Стрілець (в Александрові Куявському), № 1 і 2, грудень 1920; Лісевич І. *Політичні аспекти*, с. 95.

²⁴ CAW, SAU — MSWojsk., t. 27, Opracowanie z 1938 r.; CAW, SAU — 01. Zarząd Szl. Gen., v. 78, Dokumentacja dotycząca liczebności i uzbrojenia dywizji strzeleckiej plk. Udowyczenki z marca i kwietnia 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 62, Pismo MSWojsk. do Oddz. I NDWP z 19 IV 1920 r. w sprawie wyposażenia dywizji ukraińskich formowanych w Polsce; Z. Karpus, *Jency i internowceni rosyjscy i ukraińscy w Polsce*, (1991), s. 70; W. Baczcłowski, *Europa Wschodnia a obrona państwa*, Problemy Europy Wschodniej, nr 2, luty 1939, s. 87.

²⁵ CAW, SAU — MSWojsk., t. 27, Opracowanie z 1938 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny NDWP Oddz. III z 9 V 1920 r.; CAW, SAU — G. Zarząd Szl. Gen., t. 81, Pismo NDWP z 9 V 1920 r.; CAW, 3 Armia, t. 242, Meldunek 3 Armii z 11 V 1920 r. o sytuacji po zajęciu Kijowa; Український Стрілець (Бердичів), № 1, 10 V 1920, і № 2, 31 V 1920; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski*, s. 292.

зації, озброєння українських частин і утримування своїх солдат в Україні, польська сторона уклала окрему угоду з представниками українського уряду, де зазначалося, що Польща компенсує собі ці витрати, взявши 500 тисяч пудів цукру з України. Потім цукор мав бути відправлений залізницею до Франції і там проданий. Збереглися документи, що свідчать про взяття польськими військами під свій контроль цукрових заводів і запасів цукру в Україні²⁶. Однак можна зазначити, що в зв'язку зі зміною обстановки на фронті з України великої кількості цукру вивезти не вдалося.

Спільна боротьба армії Української Народної Республіки в союзі з Військом Польським проти більшовиків (травень – 18 жовтня 1920 р.)

Після успішного наступу в Україні і зайняття Києва державні установи УНР переїхали в район, контрольований польськими й українськими військами. На початку травня в Бердичеві також з'явилася Експозитура Мін.ВС з українських справ. У цей час, 6 травня 1920 року, українські війська під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, які в грудні 1919 року вирушили на тили більшовиків та армії ген. А. Денікіна, досягли польських позицій і знову підпорядкувалися Головному Отаманові. Симон Петлюра відвідав війська 10 травня. Вони нараховували 397 офіцерів, 5950 козаків, 14 гармат (із них 6 тяжких) і 144 кулеметів. За оцінкою польської військової влади вони відповідали силі польської піхотної бригади²⁷. Безпосередній контакт із частинами польської 6-ї армії підрозділи ген. М. Омеляновича-Павленка встановили 15 травня в районі Вербки (між

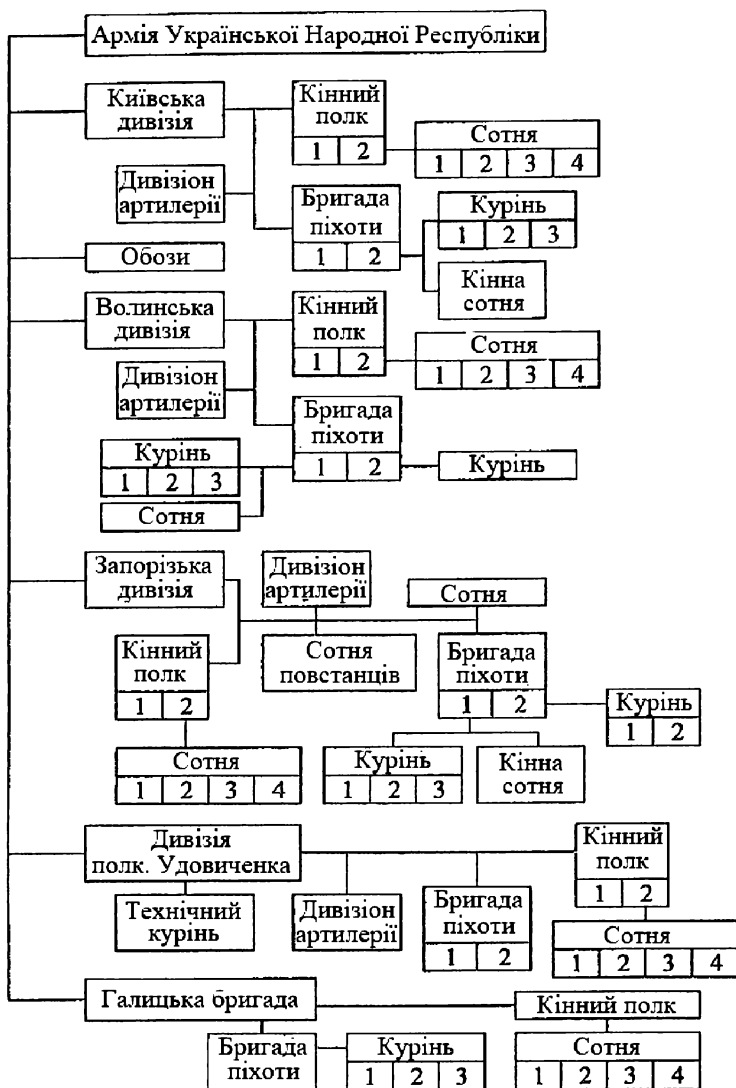
Схема 1

Організація армії УНР – стан на 22 травня 1920 р.

---

²⁶ CAW, 3 Armia, t. 240, Okolnik NDWP z 28 IV 1920 r. w sprawie rekwizycji na Ukrainie; там же, t. 242, Pismo w sprawie objecta przez oddziały polskie kontroli nad cukrowniami na Ukrainie z 26 V 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), I. 398, Dokumentacja dotycząca rokowań wojskowych polsko-ukrańskich z 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 196, Karta służbowa przygotowana przez kpt. W. Czarnockiego z 16 IV 1920 r.; ЦХИДК — Москва, фонд 471, оп. 1, д. 31 — *czesc I*, Raport NDWP do Adiutantury Generalnej z 3 XI 1920 r.; Мишутина И.В. *Советско-польская война*, с. 138-139.

²⁷ CAW, Oddz. I NDWP, t. 81, Raport gen. F. Krajowskiego, dowodcy 18 DP, z wizytacji wojsk ukrańskich z 22 V 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 48, Komunikat operacyjny Frontu Południowego z 17 V 1920 r.; там же, t. 16, Komunikat operacyjny z 14 V 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 81, Raport z wizytacji oddziałów gen. M. Omelanowicza-Pawlenki przez gen. F. Krajowskiego 22 V 1920 r.; A. Docenko, *Wyprawa zimowci Armii URL 1920 r.*, Warszawa 1935, s. 74-75; Срібняк І. *Симон Петлюра*, с. 149; A. F. Arciszewski, *Ostrorog — Dubno — Brody (walki 18 DP z Konną Armia Budionnego 1 VII-6 VIII 1920)*, Warszawa 1923, s. 18.

Джерело: ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, спр. 31, Raport gen. ppor. F. Krajowskiego, dowodcy 18 DP, z wizytacji oddzialow ukraińskich dowodzonych przez gen. M. Omelanowicza-Pawlenke w dniu 22 V 1920 r.

Вапняркою та Балтою). Хоча й сильно ослаблені, українські війська приступили до наступу в напрямку Ольшанки²⁸. У результаті наступу в Україні урядові установи УНР 7 травня 1920 р. переїхали з Кам'янця-Подільського до Вінниці²⁹.

Разом із 6-ою польською армією союзним українським частинам була призначена найбільш висунута на півдні ділянка фронту поруч із кордоном з Румунією. За наказом командування 6-ої армії 22 травня 1920 р. командир 18-ї польської дивізії ген.-пор. Франтішек Крайовський здійснив інспекцію українських відділів. У рапорті відзначений дуже важкий стан групи, яка повернулася із «Зимового походу». Практично тільки частини кінноти, які склалися з найкраще обмундированих козаків, що їздили на хороших конях, були здатні до активної боротьби. Натомість підрозділи піхоти й артилерії вимагали поважного поповнення оснащення та військових матеріалів і кількадевного відпочинку. Вояки та офіцери були погано вдягнені й не мали нижньої білизни. Усі відділам відчували нестачу боєприпасів. У своєму рапорті ген. Крайовський запропонував негайно передати українським союзникам 15 тис. гвинтівок, боєприпаси (три дивізії перебували на лінії фронту й не мали боєприпасів), 8 польових гармат (легких) і 2 важких, обмундировані для підрозділів піхоти та 50 польових кухонь³⁰. Також у рапорті подана детальна організація армії УНР, що представлена на схемі I.

З польською допомогою розпочалася термінова реорганізація, доукомплектування складу та доозброєння армії УНР. Між іншим, їй передавалося оснащення та озброєння, взяте від інтернованих і роззброєних у тому районі бригад Української Галицької Армії. На зайнятих теренах Поділля здійснювалося вербування добровольців в українських частин³¹. Після збільшення чисельності 2-ої стрілецької дивізії за рахунок приєднання інших невеликих підрозділів, 10 травня було змінено її назву на «3-тю Залізну стрілецьку дивізію». Вона увійшла до складу армії УНР, а командиром її залишився полк. О. Удовиченко³².

---

²⁸ CAW, Oddz. III NDWP, t. 16; там же, т. 48, Komunikat operacyjny z 17 i 25 V 1920 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 471 (NDWP 1918-1939), оп. 1, д. 11, Komunikat operacyjny z 18 V 1920 r.; T. Kutrzeba, *Wyprawa kijowska 1920 roku*, Warszawa 1937, s. 47.

²⁹ CAW, SAU — Gl. Zarząd Szt. Gen., t. 81, Pismo NDWP z 7 V 1920 r.; W. Suleja, *Listy generała dywizji. Kazimierza Sosnkowskiego do Marszałka Józefa Piłsudskiego w okresie wyprawy kijowskiej (kwiecień-maj 1920 r.)*, Przegląd Wschodni, t. II, 1992/1993, z. 1 (5), s. 124-125.

³⁰ ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 31, Raport gen. F. Krajowskiego z wizytacji oddziałów ukraińskich w dniu 22 V 1920 r.; J. Romer, *Pamiętniki*, Lwów 1938, s. 234.

³¹ CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikaty operacyjne z 28 IV i 14 V 1920 r.; CAW, 6 Armia, t. 78 F, Depesza 6 Armii z 31 V 1920 r.; там же, Dokumentacja dotycząca zaopatrzenia armii gen. M. Omelanowicza-Pawlenki z czerwca 1920 r.; Z. Karpius, *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce*, (1991), s. 45—48.

³² CAW, SAU — MSWojsk., t. 104, Raport dowodcy 2 Strzeleckiej Dywizji do MSWojsk. URL z 15 V 1920 r.; CAW, 3 Żelazna Strzelecka Dywizja, t. 23, 27, Materiały

Вербувальна акція на контрольованій території України, з огляду на її короткий час, не принесла очікуваних результатів. Ось чому польська сторона, щоб збільшити чисельність свого союзника, погодилася на переїзд до Польщі кількох тисяч українських військовополонених з часів Першої світової війни, які досі знаходилися в Німеччині та Угорщині. Їх направлено до Ланцута, звідки після нетривалого карантину вони були зорганізовані в похідні батальйони й відправлені до Бердичева в розпорядження української сторони. В зв'язку з цим заходом, 10 травня Міністерство військових справ перейменувало табір полонених у Ланцуті на Збірну станицю повернення українських вояків і полонених. Її начальником став підполковник Віктор Абаза. Підраховано, що тільки за період з 20 липня по 20 серпня 1920 року армія УНР прийняла 2875 офіцерів і козаків, із яких 2431 осіб прийшли з Ланцута³³. Польська влада також висловила свою згоду на проведення вербування українських офіцерів в таборах полонених більшовиків та українців Східної Галичини (УСС). Між іншим, із табору в Тухолі до кінця вересня 1920 року зголосилося до армії УНР близько 200 полонених більшовиків української національності, в той час як полонені з формувань УСС бойкотували цей захід. Ті, хто зголосилися, були відправлені відразу Ланцута, де з ними проводили інтенсивну національну просвітницьку роботу (курси з історії та географії України, політичні дискусії)³⁴. У зв'язку з усе ще недостатньою чисельністю військ союзників, 2 вересня 1920 р. польська влада погодилися на вербування добровольців на території наступних повітів: холмського, володавського, грубешівського й томашевського³⁵. Це рішення було серйозним відступом від досі послідовної політики польської влади, яка не дозволяла відкривати вербункові бюро представникам своїх союзників на території Польщі. Такого дозволу на вербування добровольців не отримали інші союзники: генерал С. Булак-Балахович і Б.В.Савінков.

---

dotyczące 3 dywizji z 1920 r.; CAW, SAU — Akta nienumerowane, Rozkaz Komendy Wojsk URL nr 35 z 29 V 1920 r.

³³ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1772/89), t. 1788, Dokumentacja dotycząca przewozu Ukraińców z Węgier do Lancuta z lipca—sierpnia 1920 r.; CAW, Oddz. IV NDWP, t. 13 i 23; CAW, Oddz. IV MSWojsk., t. 23; CAW, SAU — Gl. Zarząd Szt. Gen., t. 58, Materiały dotyczące Stacji Zbiorczej w Lancucie i transportowania tam jencow ukraińskich z Niemiec i Węgier; tam же, t. 166, Informacje o działalności Sekcji Wojskowej Ukrainkiej Misji Dyplomatycznej w Polsce z 12 III 1920 r.; tam же, t. 78, Pismo Ukrainkiej Misji Dyplomatycznej w Polsce do szefa sztabu WP z maja 1920 r. w sprawie rekrutów werbowanych do oddziałów ukraińskich na zajętych terenach; CAW, Oddz. IV (Sekcja Jencow) NDWP, t. 13, Pismo MSWojsk. z 22 V 1920 r. w sprawie transportu jencow ukraińskich z Niemiec; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo Ukrainkiej Misji Dyplomatycznej w Polsce do MSWojsk. z 8 VII 1920 r.

³⁴ CAW, SAU — Kancelaria Głównego Atamana, t. 49, Pismo Ukrainkiej Misji Wojskowej w Polsce do Głównego Atamana z 6 X 1920 r.

³⁵ CAW, 3 Armia, t. 98, Meldunek Okręgowej Ekspozytury Oddz. II w Lublinie do szefa sztabu 3 armii z 4 IX 1920 r.; CAW, SAU — Gl. Zarząd Szt. Gen., t. 57, Pismo Ukrainkiej Misji Dyplomatycznej w Polsce z 31 VIII 1920 r.

В результаті реорганізації й поповнення армія УНР значно збільшилася і в середині серпня 1920 року її чисельність зросла до більш ніж 21 тисяч чоловік, із яких, однак, лише половина припадала на лінійні (бойові) частини – решту становили запасні формування та сильно розбудовані табори. Армія складалася з п'яти піхотних (стрілецьких) дивізій і однієї кавалерійської дивізії та 6-ої стрілецької дивізії, що й далі перебувала в складі 3-ої польської армії. Організація та чисельність 6-ої дивізії на той період представлена в таблиці 1.

Таблиця 1

Організація та озброєння 6-ої стрілецької дивізії (командир: полк. М. Безручко, начальник штабу: полковник Б. Змієнко) – стан на 15 липня 1920 р.

Підрозділ (командир)	Офіцерів	Козаків	Коней	Кулеметів	Гармат
Штаб дивізії (полк. Змієнко)	51	241	27	–	–
Офіцерська сотня (сот. Соловчук)	31	16	4	2	–
Телеграфічна сотня (пор. Кузьмін)	3	38	3	–	–
16-та стрілецька бригада (підполк. Р.Сушко)	60	619	60	16	–
17-та стрілецька бригада (підполк. Воронов)	42	501	80	14	–
6-та батарея (полк. Олексів)	56	437	67	4	4
6-ий кінний полк	24	153	50	2	–
6-ий технічний курінь (сот. Бокитко)	24	144	29	1	–
Разом	291	2149	320	40	4

«—» – позиція не виявлена.

Курінь – батальйон

Сотня – рота.

Джерело: CAW, SAU — Gł. Zarząd Szt. Gen., t. 31, Sytuacja kadrowa i liczebność 6 dywizji strzeleckiej — stan na 15 VII 1920 r.

Окрім того на території Польщі мали бути сформовані спеціальні українські підрозділи³⁶. До них належав створений ще на початку липня 1920 р. 1-ий Запорізький авіаційний загін. Він перебував та навчався на військовому аеродромі в Мокотові. Кадровий склад цього підрозділу потрапив у полон полякам (добровільно здався разом із обладнанням) під час київського насту-

³⁶ CAW, SAU — Szt. Armii Czynnej, t. 33, Materiały dotyczące stanów liczebnych armii URL.

пу разом із 1-ою авіаційною польовою ескадрильєю (придільеною до 44-ої більшовицької дивізії), в якій у великій кількості служили українці. Захоплені 3 літаки та інше спеціальне обладнання поляки передали власним авіаційним підрозділам (їх передачі наполегливо вимагала українська сторона, проте ніщо не вказує на те, що їх віддали)³⁷. На початку серпня після сформування в Ланцуті на фронт також вирушив один український морський курінь, який нараховував 2 генерали, 2 штабових офіцерів, 100 матросів та 1 сестру милосердя³⁸.

Підчас відступу з України, пов'язаним із проривом фронту 1-ою Кінною армією С. М. Будьонного в червні 1920 року, разом із польськими підрозділами на захід відступили й українські союзники. Разом із армією знову евакуювалися на територію Польщі й державні установи УНР. Запасні відділи переміщено до Ланцута, а центральні установи були направлені до Жешува, Дубіци, Мельця й Тарнова³⁹. Війська УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка й далі разом із польською 6-ою армією захищали південну частину фронту поряд із кордоном з Румунією. З метою сприяння зв'язку з польською 6-ою армією після перетину річки Збруч новим польським зв'язковим офіцером в українській армії (ген. Павленка) став полковник Микола Коршун-Осмоловський, а потім полк. Белдескул⁴⁰.

20 червня українська армія, яка ще не завершила повної реорганізації, вівши часті бої проти більшовицьких сил, досягла ліній Джурга-Любар. У зв'язку з перевагою радянських військ 13 липня українські підрозділи залишили Кам'янець-Подільський, тимчасовий осередок уряду УНР, а 14 липня перейшли Збруч, опинившись на польській території⁴¹. Пізніше в кінці липня

---

³⁷ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 22 i 26; CAW, Oddz. IV NDWP, t. 30, Materiały dotyczące tworzonej w Polsce ukraińskiej jednostki lotniczej za okres czerwiec-październik 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo Ukraińskiej Misji Dyplomatycznej w Polsce do Oddz. IV MSWojsk. z 27 VII 1920 r.

³⁸ ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 14, Depesza pplk. W. Sławka z Lancuta do NDWP z 11 VIII 1920 r.

³⁹ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 60, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. z 13 VII 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo MSWojsk. Oddz. II z 13 VIII 1920 r.; AAN, PRM, Rkt. 49, t. 4, Komunikat informacyjny nr 43 z 31 VII 1920 r.; H. Jozewski, *Zycie konspiratora*, Karta, 1991, nr 5, s. 53.

⁴⁰ CAW, 6 Armia, t. 1, t. 27 (12); CAW, Oddz. V NDWP, t. 63, Rozkazy o przydzieleniu nowego oficera łącznikowego do armii URL; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 317; G. Lukomski, *Walka Rzeczypospolitej o kresy północno—wschodnie 1918—1920. Polityka i działania militarne*, Poznań 1994, s. 106; T. Krzastek, *Wojna polsko-rosyjska 1919-1920*, Warszawa 1995, s. 57.

⁴¹ CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny z 21 VI 1920 r.; там же, t. 52, Komunikaty operacyjne z 1—8 VII 1920 r.; CAW, SAU — MSWojsk., t. 27, Opracowanie z 1938 r.; CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 2213, Opracowanie mjr. J. Moszczenskigo o działaniach

(27-28 VII) українська армія відступила за ріку Серет. У цей період український штаб перебував у Бучачі. Протягом наступних кількох днів на цій ділянці фронту панував відносний спокій. Черговий наступ більшовиків розпочався на початку серпня. Під їх тиском українці, переходячи в ряд контратак, почали 3-го серпня відступ на захід, і вже 5 серпня вони вийшли до лінії Стрипи в районі Вишневчика⁴². Відступ українських відділів відбувався із збереженням порядку, що мало вплив на моральний стан підрозділів та вояків. 13 серпня українці в районі Бучача перейшли в контратаку, яка закінчилася витісненням більшовиків із міста⁴³. 21 серпня українські війська відійшли до Дністра і отримали завдання захищати ділянку фронту від румунського кордону (Заліщики) до Галича включно. Цю ділянку Дністра українці захищали до середини вересня 1920 року, тобто до початку нового польського наступу⁴⁴. Свій обов'язок українські союзники виконали, втримавши довірений їм відтинок фронту. Лише частина 5-ої Херсонської дивізії, яка переважно складалася з вояків, що походили із Східної Галичини, із колишніх бригад УСС (автор помилково прирівнює УГА до УСС – прим.пер.), у ніч з 25 на 26 серпня покинула свої позиції, як раз коли відбувалися бої під Варшавою й Львовом. Ця група складалася з близько 1700 вояків з чотирма гарматами і 18 кулеметами. Її командирами були полк. Гнат Стефанів і полк. (ген.) Кравченко (А. Кравс). Цей підрозділ направився на Покуття, де спалахнуло антипольське повстання в районі Красного й Косова, а потім перейшов кордон Чехословаччини⁴⁵. Це був єдиний випадок – такого масштабу – організованого дезертирства з лав армії УНР. Структура та кількість армії УНР в період відступу в середині серпня наведені в таблиці 2.

---

oddzialow ukraïnskich w rejonie Stanislawow—Buczacz; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraïncy w Polsce*, (1991), s. 71; Якимович Б. *Збройні сили*, с. 146; J. Romer, *Pamiętniki*, s. 252.

⁴² CAW, Oddz. III NDWP, t. 17; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 11 і 12, Komunikaty operacyjne z 11 VII, 29 VII і 6 VIII 1920 r.; CAW, Oddz. V NDWP, t. 63, Komunikat o sytuacji na Wschodzie nr 110 z 27 VII 1920 r.; Табор, № 1, липень 1923; Литвин М. *Польсько-український військово-політичний діалог 1918—1920 року: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод*, [w:] *Polska i Ukraina*, s. 253.

⁴³ CAW, Oddz. III NDWP, t. 17, Komunikat operacyjny z 13 VIII 1920 r.

⁴⁴ Там же, Komunikaty operacyjne z 21 VIII, 26 VIII і 13 IX 1920 r.

⁴⁵ CAW, Oddz. II NDWP, t. 10, Meldunek specjalny Oddz. II Dtwo Frontu Poludniowego do Oddz. II NDWP z 1 IX 1920 r. w sprawie dezercji żołnierzy 5 ukraińskiej dywizji; CAW, SAU — MSWojsk., t. 90, Krótka historia armii galicyjskiej; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 14, Meldunek sytuacyjny Oddz. III NDWP z 27 VIII 1920 r.; VHA — Praga, Ministerstwo Narodni Obrany, t. 27856, Informacje o gen. A. Krawsie i jego działalności z 1921 r.; AAN, PRM, Rkt. 49, t. 4, Komunikat informacyjny Oddz. II Szt. MSWojsk. z 6 X 1920 r.; Słowo Narodowe, nr 245, 27 VIII 1938; Kurier Warszawski, nr 262, 21 IX 1920; Kurier Lwowski, nr 217, 5 IX 1920; Трошинський В.П. *Міжвоєнна українська еміграція Європі як історичне й соціально-політичне явище*, Київ 1994, с. 18-19.

Таблиця 2
Чисельність та організація армії УНР — стан на 15 серпня 1920 р.

Назва підрозділу	Офіцери	Козаки	Цивільні	Коні	Бойовий стан			
					офіц.	козаки	гармати	кулем.
Штаб Армії	170	500	–	180	164	418	–	•
1 Зап. стр. див.	358	2 537	–	1 165	318	2 462	9	•
2 Вол. стр. див.	390	2 010	–	725	252	1 927	4	•
3 Зал. стр. див.	872	3 580	–	1 793	838	3 379	12	•
4 Київ. стр. див.	520	1 580	–	366	330	1 465	6	•
5 Херс. стр. див.	270	1 090	–	418	280	1 042	3	•
Об'єдн. кін. див.	188	1 004	–	1 017	153	972	5	•
Панцерний потяг „Запорожець”	19	85	–	–	15	75	2	•
Панцерний потяг „Кармелюк”	20	121	–	–	17	101	2	•
Армійськ. шпиталь	64	262	–	80	–	–	–	•
Рухомий шпиталь	6	70	–	76	–	–	–	•
Ветерин. шпиталь	11	73	–	–	–	–	–	•
Керівництво тилів	199	447	–	57	181	435	–	•
Разом (Дієва армія)	3 087	13 298	–	5 867	2 518	12 214	43	196
6 Січова стр. див. (3 польськ. армія)	296	2 298	537	661	169	1 217	4	27
Razem:	3 383	15 596	537	6 528	2 687	13 431	47	223
Запасні бригади								
Sztab	10	6	–	–	–	–	–	–
1 запасна бригада	107	207	–	–	107	207	–	7
2 запасна бригада	174	486	–	–	131	80	–	–
3 запасна бригада	93	167	–	–	–	–	–	–
4 запасна бригада	112	278	–	–	48	125	–	12
6 запасна бригада	137	334	–	–	73	198	2	6
7 запасна бригада	93	265	–	–	73	120	–	4
Разом:	726	1 743	–	–	435	730	2	29
Загалом:	4 109	17 339	537	6 528	3 122	14 161	49	252

«•» – дані відсутні.

«–» – позиція не виявлена.

Джерело: CAW, SAU — Gl. Zarzad Szt. Gen., t. 31. Sytuacja kadrowa i organizacja armii URL — stan na 15 VIII 1920 r.

У цей час 6-та стрілецька дивізія й далі залишалася поза складом української армії. Після відходу з Києва 8 червня, разом із підрозділами 3-ої польської армії вона відступала на північний захід (Коростень, Сарни, Ковель). На той момент вона нараховувала 2777 осіб, із яких 1232 знаходилися на фронті. В кінці липня 1920 6-та дивізія взяла участь у важких боях у районі залізничної станції Мановичі⁴⁶. У боях вона втратила багато козаків і військового майна. У середині серпня тільки 300 чоловік були в змозі воювати. Інші, в тому числі багато офіцерів, були поранені або хворі. У своїх доповідях її командир, полковник. М. Безручко, зазначав, що дивізія не мала вже на той час ні одного коня, а 4 гармати, які були в її розпорядженні, тягли воли. У своїх повідомленнях полковник Безручко скаржився на те, що його підрозділ завжди отримує для оборони територію, призначену для дивізії повного складу, у той час як його дивізія по силі відповідала батальйону. Саме тому він також просив відвести дивізію з фронту для її підсилення⁴⁷. Розуміючи важкий стан дивізії, польська військова влада відвела її з фронту й направила в район Замостя для підсилення; потім планувалося відправити її до головних українських сил (про неї постійно нагадувало українське командування). В районі Замостя дивізія перебувала з 19 по 31 серпня 1920 р.

Тільки після вирішальної битви під Варшавою 6-та стрілецька дивізія наказом польської військової влади у другій половині серпня мала бути відправлена до армії під командуванням генерала Павленка. На той час, коли вона ще перебувала в Замості, у цьому районі наступали сили 1-ої Кінної армії С. Будьонного. Протягом трьох днів (29-30 серпня) гарнізон у Замості під керівництвом полк. М. Безручка (він був найвищим офіцером за званням, який був там) героїчно обороняв місце до прибуття польської допомоги (31 серпня відбувся бій під Комаровим поблизу Замостя, після якого 1-а Кінна армія відійшла від міста. Можливо тому автор пише про три дні оборони, хоча атаки червоних на Замостя відбувалися, як згадано вище, тільки 29-30 серпня – прим.пер.). Після відбиття Будьонного, на початку вересня 1920, 6-та дивізія повернулася до основних українських сил, розгорнутих на Дністрі⁴⁸. Її дії в обороні Замостя були дуже високо оцінені польськими війсь-

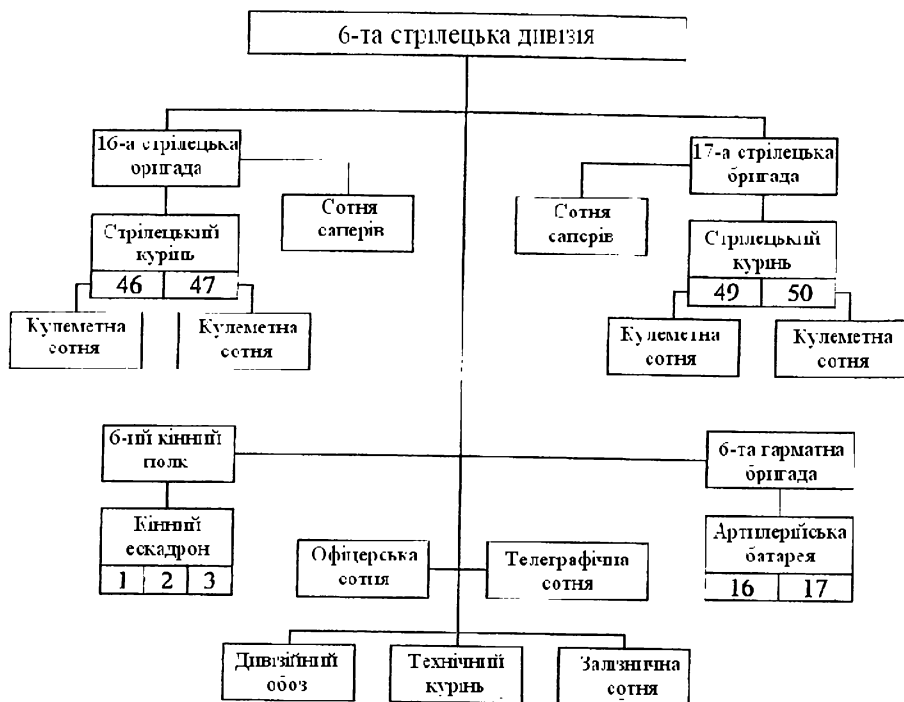
⁴⁶ CAW, Oddz. V NDWP, t. 63, Komunikat sytuacyjny nr 110 z 28 VII 1920 r.; CAW, SAU — Gl. Zarząd Szt. Gen., t. 56, Pismo dowodcy 6 dywizji strzeleckiej do 3 armii z 1 VIII 1920 r.; *Pamiętnik gen. Rybaka*, Warszawa 1954, s. 166-167.

⁴⁷ CAW, SAU — Gl. Zarząd Szt. Gen., t. 56, Pismo dowodcy 6 dywizji z 1 VIII 1920 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 14, Pismo gen. Zelinskiego z 4 VIII 1920 r.; *Bitwa warszawska 13—28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne, czase I (13-17 VIII)*, oprac. zespol pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1995, s. 185-186.

⁴⁸ CAW, SAU — MSWojsk., t. 27, Opracowanie z 1938 r.; CAW, 3 Armia, t. 87, De- pesza 3 armii do 6 armii z 5 IX 1920 r. w sprawie transportu 6 ukraińskiej dywizji strzeleckiej; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 182, Komunikat sytuacyjny Oddz. III 3 armii z 31 VIII 1920 r.; там же, Komunikat Szt. Gen. z 1 IX 1920 r.; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski*, s. 318; A. Serednicki, *Ofensywa na Kijoxv w roku 1920 oraz jej konsekwencje dla armii i rzadu URL w swietle prasy petlurowskiej w Polsce*, cz. 1, *Studia z Dziejow Rosji i Europy Srodkowo-Wschodniej*, t. XXVIII, 1993, s. 40; *Оборона Замостя VI січовою стрілецькою дивізією армії УНР у 1920 р.*, Торонто 1956, с. 3-8; E. Wiszka, *Udział 6 dywizji armii Ukrainkiej Republiki Ludowej*

ковими й політичними представниками. Склад 6-ої стрілецької дивізії в період реорганізації вказаний на схемі 2.

Схема 2
Організація 6-ої стрілецької дивізії – стан на 14 серпня 1920 р.

Джерело: CAW, SAU — Gl. Zarzad Szt. Gen., t. 31, Sytuacja kadrowa i liczebność 6 dywizji strzeleckiej — stan na 15 VII 1920 r. CAW, SAU — Gl. Zarzad Szt. Gen., t. 56, *Ordre de bataille* 6 ukraińskiej dywizji strzeleckiej z 1 VIII 1920 r.

Підготовку до нового наступу українська сторона закінчила 13 вересня 1920 р. Перегрупувані підрозділи були розташовані в наступних районах: 1-ша, 2-га та 6-та стрілецькі дивізії знаходилися на вихідних позиціях в районі

в обороні Zamoscia w sierpniu 1920 roku, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI—XX w.)*, pod red. Z. Karpusa i W. Rezmery, Torun 1998, s. 267-282; *Нове Життя* (Aleksandrow Kuj.), 28 II 1921; W. Kuszcz, *Walki o niepodległość Ukrainy w 1920*, Głos Prawdy, nr 188, 9 IV 1927; Сирник Я. *До питання інтернаціоналізму Армії УНР*, с. 47; *Zwycięzcy za drutami. Jency polscy w niewoli (1919-1922). Dokumenty i materiały*, oprac. S. Alexandrowicz, Z. Karpus, W. Rezmer, Torun 1995, s. 62, 75-76.

Таблиця 3
Чисельність Дієвої армії УНР – стан на 16 вересня 1920 р.*

Nazwa od	Харчовий стан			Бойовий стан					Керівник підрозділу		
	офіцери	козаки	цивільні	кони	офіцери	рядові	кінноники	кулемети		гармати	новобранці
Штаб	148	329	–	–	–	–	–	–	–	–	полк генштабу Лплко
Інспектор артилерії	6	8	–	–	–	–	–	–	–	–	полк Яновський
Інспектор техн військ	96	372	14	–	62	188	–	34	4	61	полк Рукін
Санітарний інспектор	35	100	24	–	–	–	–	–	–	–	полк Дан
Начальник тилу армії	233	503	43	–	–	–	–	–	–	–	сот Січинський
1 Зап стр дивізія	442	1789	167	–	340	934	4-88	21/13	11	78	полк Гулий
2 Вол стр дивізія	362	1990	534	–	187	323	266	67/160	6/144	330	ген Загородський
3 Зап стр дивізія	729	2841	162	–	451	642	749	73/163	11	589	полк Удовиченко
4 Кив стр дивізія	325	1243	18	–	212	377	129	25/32	9/107	727	полк Тютюнник
5 стр дивізія	108	157	–	–	92	42	34	7/18	–	54	полк Долуд
6 стр дивізія	270	1391	–	–	140	847	57	–	–	–	полк Безручко
Об'єднана кін дивізія	185	1116	–	–	180	–	–	5	5	238	полк Омелянович-Давленко
Кулеметна дивізія	439	800	101	–	316	467	44	18/130	3	205	полк Базилівський
Кам'янецька Юнацька Шк	55	421	–	–	–	–	–	–	–	–	полк Шаповал
1 Флотський півекіпаж	17	94	–	–	–	–	–	–	–	–	полк Омелянович
Razem	3456	12754	1107	5026	1980	3860	2570	300/517 ^a	49/251 ^a	2282	

*В списку вказано тільки підрозділи, що воювали на фронті (без тилових відділів та інститутів).

^a Справні/несправні

Джерело: SAW, SAU – MSWojsk., t. 104. Struktura organizacyjna armii UNR – stan n 16 IX 1920 г.

Нижнева, 4-та дивізія була зосереджена в районі Городенки, а 5-та й 3-тя дивізії – в районі Латача. Спочатку, згідно з планом, українські сили мали розпочати наступ 14 вересня, але через те, що міст через Дністер ще не був завершений, наступ розпочався на день пізніше, тобто 15 вересня⁴⁹.

Внаслідок розпочатого всередині вересня 1920 р. наступу українські війська дуже швидко просунулися від лінії Дністра на схід і через три дні, розбивши радянську 41-шу дивізію й завдавши відчутних втрат 8-й кінній дивізії, яка під тиском польських військ відступала через українську ділянку, знову вийшли на власну територію (за ріку Збруч). В ході наступу армія УНР нараховувала близько 17 500 чоловік, із них на фронтові відділи припадало тільки 6400 вояків. Вона мала 5 тис. коней, 49 справних гармат і 300 кулеметів (докладні дані – таблиця 3).

План дій, розроблений ген. Омеляновичем-Павленком, полягав у тому, щоб швидко розбити угруповання ворога на шляху руху українських сил, а після переходу Збруча зайняти наступну лінію: Берегово над Дністром – Нова Ушиця – Вовківці – Летичів. Таким чином українці намагалися зайняти якнайбільшу територію, на якій можна було б провести мобілізацію і цим посилити армії⁵⁰. Хід наступу українців був успішний, і вже 18 вересня перші частини досягли Збруча, а 21 вересня знову був зайнятий Кам'янець-Подільський. У наступні дні українська армія, яка наступала трьома групами, просунулася на схід: 26 вересня ліва група зайняла Проскурів, середня група досягла Летичева, а права група провадила бої під Новою Ушицею⁵¹. Після переходу Збруча польська сторона призначила до української армії нового зв'язкового офіцера – капітана А. Марушевського. Також було створено новий орган – Експозитура 6-ї армії з українських справ (EU 6), яка підлягала II-му Відділові ВКВП, на чолі якого стояв ка-

---

⁴⁹ CAW, SAU — Gł. Zarząd Szt. Gen., t. 56, Komunikaty operacyjne 6 armii z 14 i 15 IX 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 17, ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 12, Komunikaty operacyjne z 14 i 15 IX 1920 r.; Удовиченко О. *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917—1921*, Київ 1995, с. 172-173.

⁵⁰ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 142, Komunikaty informacyjne NDWP od listopada 1919 do 1 I 1921 r. (Ukraina antysowiecka), s. 305.

⁵¹ CAW, Oddz. III NDWP, t. 17, Komunikaty operacyjne z 19, 21, 22, 24 i 28 IX 1920 r.; CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 2213, Opracowanie mjr. J. Maszczewskiego o działalności oddziałów ukraińskich w rejonie Stanisławów-Buczacz; Rząd i Wojsko, nr 39 i 40, 26 IX i 3 X 1920; Rzeczpospolita, nr 106, 29 IX 1920; Goniec Krakowski, nr 269, 30 IX 1920; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski*, s. 319; M. Palij, *The Ukrainian-polish Defensive Alliance 1919—1921. An aspect of the Ukrainian Revolution*, Edmonton 1995, s. 135—136; Литвин М., *Польсько-український військово-політичний діалог*, с. 254—255; Народна справа, № 1, 6 X 1920.

пітан Леон Кольбушевський. Її завданням був збір розвідувальної інформації про ситуацію на території, зайнятій українськими підрозділами⁵².

Польська сторона, як вказують звіти офіцерів Експозитури, низько оцінювала бойові можливості свого союзника. На думку поляків, українська армія складалася з шести слабких із точки зору чисельності та озброєння дивізій піхоти, однієї кулеметної дивізії та одної кінної дивізії. Разом їхні сили, що боролись на фронті, оцінено таким чином: 5500 багнетів, 2500 шабель, 400 кулеметів (разом справних і несправних) й більше 50 гармат⁵³. Оснащення артилерією та кулеметами збільшилося завдяки поставкам із Румунії при допомозі поляків⁵⁴.

На зайнятих територіях українці відразу приступили до посилення своїх підрозділів шляхом мобілізації. Вона відбувалася згідно наступного плану⁵⁵:

— 1-ша дивізія – мала збільшити свою чисельність шляхом мобілізації в старокостянтинівському повіті;

— 2-га дивізія – в летичівському повіті;

— 3-тя дивізія – в новоушицькому повіті;

— 4-та дивізія – в північній частині кам'янецького повіту;

— 5-та дивізія – в проскурівському повіті;

— кулеметна дивізія – в двох волостях південної частини проскурівського повіту й двох волостях північної частини кам'янецького повіту;

— Об'єднана кінна дивізія – в проскурівському повіті.

Генерал Омелянович-Павленко сподівався, що в результаті мобілізації на зайнятих територіях за Збручем отримає близько 15 тисяч старих, досвідчених вояків (колишніх солдат царської армії) із річників 1890-1895 рр. та таку ж кількість шляхом мобілізації річників 1896-1900 рр.), яку планували оголосити пізніше⁵⁶. Після завершення поповнення складу й забезпечення в необхідній кількості військовим оснащенням та озброєнням, українська армія мала згідно розробленого плану розпочати в кінці вересня новий наступ, цілком якого було зайняти територію між Бугом і Дніпром, тобто починаючи від району Летичева аж до Балти. На вибір цього напрямку українських військових дій вплинули наступні мотиви⁵⁷:

⁵² CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 317, Pismo 6 armii do Oddz. II NDWP z 30 IX 1920 r.

⁵³ Там же, t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 305—306.

⁵⁴ CAW, Oddz. IV MSWojsk., t. 22, 24, 25; CAW, SAU — Gl. Zarzad Szt. Gen., t. 115, Dokumentacja dotyczaca zaopatrzenia w sprzet wojskowy oddzialow URL za okres maj-listopad 1920 r.

⁵⁵ CAW, Oddz. III NDWP, t. 17, Komunikat operacyjny z 29 IX 1920 r.; Rzad I Wojsko, nr 42, 17 X 1920.

⁵⁶ CAW, SAU — MSWojsk., t. 5, Uchwala rzadu URL z 14 IX 1920 r. o mobilizacji.

⁵⁷ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 306.

1. На території, яку було плановано зайняти, знаходилася значна кількість цукру, збіжжя, шкіри та спирту. Українське командування сподівалося за ці цінні продукти отримати необхідні військові матеріали та озброєння від поляків та інших країн.

2. Місцеве населення було заможніше й незадоволене політикою більшовиків, тому прихильніше ставилося до українського руху. Українське командування сподівалося тільки в районі Балти змобілізувати більшість вояків, які склали б здорове ядро армії. Воно розуміло, що населення північно-західної частини Поділля не є національно свідомим і сильно не сприятиме ідеям української національної держави. Це обумовлено тим, що саме в тій частині краю українські частини найбільше далися взнаки під час боротьби взимку 1919 р. та влітку 1920 р.

3. Українське політичне керівництво вважало, що після зайняття багатих і широких українських територій зможе отримати визнання державності й органів влади УНР у західних державах.

Після завершення планованої мобілізації та зменшення нестачі в озброєнні українське командування планувало почати військові дії в напрямку Одеси та забезпечити взаємодію з ген. П. Врангелем.

Радянська сторона розуміла політичне й військове значення успіхів українських підрозділів на Поділлі у вересні 1920 р. та намагалася в міру своїх можливостей зупинити цей наступ. З цією метою на український фронт було направлено сильне підкріплення 41-й та 60-й радянським стрілецьким дивізіям (в загальній складності понад 8 тис. чол.) та кращі частини, у тому числі школу «красних командирів», відділи латишів (т.зв. «латиські стрільці») та інш. Коли це не дало результату, було розпочато перекидання з північної ділянки фронту на південну великих свіжих підкріплень. Серед них в боротьбі до 6 жовтня проти українських військ брали участь 45-та радянська стрілецька дивізія (в складі чотирьох полків) та кінна бригада Г. Котовського. За оцінками поляків, 7 жовтня більшовицькі сили, які діяли проти української армії, нараховували близько 11 тис. багнетів, 1500 шабель, близько 200 кулеметів і 60 гармат⁵⁸.

Радянські війська, підсилені підкріпленнями, остаточно зупинили український наступ. Тільки в першій половині жовтня, ламаючи впертий опір супротивника, українська армія досягла встановленої командуванням демаркаційної лінії Летичів – Нова Ушиця. В результаті успішного походу на Поділля українські війська взяли в полон велику кількість більшовицьких вояків та захопили багато військового майна (див. таблицю 4). Добровольців серед полонених, що походили з України, було влито безпосередньо до українських лав⁵⁹.

⁵⁸ Там же, с. 306-307.

⁵⁹ Там же, с. 316-317; CAW, Oddz. IV (Sekcja Jencow) NDWP, t. 16, Pismo MSWojsk. r. w sprawie werbunku wsrod jencow bolszewickich do armii URL; CAW 3 Armia, t. 98, Dokumentacja dotyczaca werbunku do armii URL wsrod jencow bolszewickich z sierpnia i wrzesnia 1920 r.;

Таблиця 4

Опис трофеїв армії УНР за період 15 вересня – 9 жовтня 1920 р.

Назва підрозділу	Полонені	Коні	Куле- мети	Важкі гармати	Легкі гармати	Стріл. зброя	Радянські прапори
1 дивізія	7/526*	51	9		1	223	
2 дивізія	10/901	69	39		3	3050	
3 дивізія	20/1185		13				1
4 дивізія	5/278						
5 дивізія		5	3				
6 дивізія	39		3				
Кінна дивізія	15/733		56	1		628	
Оперативний відділ Штабу армії	1	2	1				
Razem:	3703	127	124	1	4	3901	1

* Офіцерів/солдат

Джерело: CAW, SAU — Sztab Armii Chynnej, t. 33, Zestawienie zdobyczy przejętej przez oddziały ukraińskie w okresie 15 IX – 9 X 1920 r.

Наступ української армії в другій половині вересня й на початку жовтня призвів до того, що польські війська, які діяли на північ від неї, залишилися в тилу. Супротивник використав це й атакою силами 45-ї та 47-ї стрілецьких дивізій створив загрозу лівому крилу українців. У випадку можливого виконання цього обхідного маневру могли опинитися під загрозою тили всієї української армії. У зв'язку з цим 7 жовтня командувач армії ген. Омелянович-Павленко звернувся до командування польської 6-ї армії з проханням підтримки проти наступаючих радянських дивізій⁶⁰.

Військове становище української армії в той період було серйозним. Супротивник по всій лінії перейшов до контратак і навіть тимчасово зайняв Летичів і Деражню. Тому командування польської 6-ї армії оперативним наказом №19 від 10 жовтня 1920 р. пересунуло 5-у піхотну дивізію в район Старокосянтинова. Завданням цієї дивізії, яку підтримувала 1 кінна бригада, був наступ на Летичів – Новокостянтинів, а потім – форсування Бугу. Одночасно були скеровані підрозділи кавалерії в напрямку на Літин. В разі сильного опору противника українська 6-та стрілецька дивізія ген. Безручка мала підтримати польський наступ. Використовуючи польські дії на цьому відтинку фронту, українсь-

ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 14, Pismo naczelnika Szt. Gen. URL do szefa Szt. Gen. WP z 18 VIII 1920 r.

⁶⁰ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 318-319.

ке командування спланувало чергову наступальну операцію. Вона розпочалася 11 жовтня й мала призвести до осягнення залізничної лінії Могилів-Подільський – Бар та зайняття Ялтушкова, Бару, Жмеринки й Летичева⁶¹.

Враховуючи ситуацію на фронті та той факт, що польсько-радянські переговори в Ризі щодо припинення вогню наближалися до завершення, Головний Отаман УНР Симон Петлюра видав наказ українським підрозділам просулися якомога далі на схід. До 18 жовтня, тобто до набрання чинності перемир'я, необхідно було звільнити від більшовиків якнайбільший простір України (за Збручем)⁶².

Після підписання перемир'я в Ризі командування польської 6-ої армії звернулося до отамана С. Петлюри й ген. М. Омеляновича-Павленка із питанням чи українське командування прагне, щоб перемир'я поширилося й на український фронт, чи хоче далі самостійно продовжувати боротьбу. Відповідь надійшла 14 жовтня; як отаман С.Петлюра, так і ген. Павленко заявили, що для армії УНР буде корисніше поширення перемир'я й на український фронт. В якості обґрунтування подані наступні причини⁶³:

1) українська армія є вимучена безперервними боями й не є в стані далі самостійно продовжувати війну з більшовиками;

2) чисельність бойових частин значно знизилася і на момент припинення вогню – за оцінкою самих українців – в шести дивізіях піхоти й дивізії кінноти на фронті воювало неповних 1500 вояків і стільки ж кіннотників;

3) в ході бойових дій українська сторона була не в змозі ефективно реорганізувати армію й належно провести мобілізацію нових річників на зайнятих теренах.

Однак, оскільки українці не брали участі в переговорах із більшовицькою стороною, тому на них не поширювалися дія умов перемир'я. Тому польська сторона погодилася, щоб поміж українськими частинами були розташовані у якості представників 4 польських батальйонів. Їхнім завданням мало бути утримання цілісності польсько-радянського фронту й проведення в тому районі переговорів із представниками більшовицької сторони.

Період з 12 по 18 жовтня 1920 р., тобто до набрання чинності перемир'я, характеризується запеклими боями. В ході цих боїв більшовики перекинули на український фронт в район Бару, окрім кінної бригади Г.Котовського, також 41-шу, 47-му, 60-ту стрілецьку дивізії й частину 45-ої. Окрім того в районі Житомира розпочато концентрацію значних сил радянської 12-ої армії. У цей спосіб радянська сторона намагалася ускладнити будь-які рухи українських військ та зміцнити свої 14-ту армію, яка діяла в тому регіоні⁶⁴.

⁶¹ CAW, Oddz. III NDWP, t. 59, Komunikaty informacyjne z 9, 10 i 14 X 1920 r.; CAW, SAU — Gl. Zarząd Szt. Gen., t. 103, Rozkaz dla dywizji jazdy nr 61 z 14 X 1920 r.

⁶² CAW, SAU — Gl. Zarząd Szt. Gen., t. 87, Komunikaty Frontu Południowego z 12 - 18 X 1920 r., s. 307.

⁶³ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat operacyjny NDWP, s. 308.

⁶⁴ W. Kuszcz, *Walki o niepodległość Ukrainy*.

В результаті тривалих боїв із поляками та українцями радянська 14-та армія на 18 жовтня була значно ослаблена й нараховувала тільки 7 тисяч багнетів і 1000 шабель, а значне число її солдатів потрапило в полон. Натомість українська армія на момент припинення вогню досягнула лінії Боровці – Володийовиця – Джурин – Мурафа (3-тя стрілецька дивізія), Тетелінці – Носківка (4-та стрілецька дивізія), Бар – Іванівці (6-та стрілецька дивізія), Радовці (2-га стрілецька дивізія) і Дубова – Горбовці – Багриновці (1-ша стрілецька дивізія)⁶⁵.

Слід зазначити, що своїм успіхам у вересні й жовтні українці перш за все завдячують суттєвій допомозі польських підрозділів – 5-й піхотній дивізії та 1-й бригаді кінноти. Ген. Павленко неодноразово зазначав, що тільки завдяки 6-й польській армії його підрозділи змогли вийти переможцями із складної ситуації, в якій опинилися на початку жовтня, й зайняти в період до 18 жовтня такий широкий простір на Поділлі⁶⁶.

О 12⁰⁰ опівдні 19 жовтня 1920 р. одночасно по всьому українсько-радянському фронту запанував спокій. Більшовики навіть прислали парламентарів. Там, де знаходились польські батальйони (в трьох пунктах), з ними порозумілися й встановили умови припинення бойових дій, в інших місцях парламентарі були відіслані. Обоє, як більшовицька 14-та армія, так і українці, були повністю виснажені безперервними боями, а вояки до того ж повністю деморалізовані. Таким чином, і на тих ділянках фронту, де не було польських відділів, настало припинення вогню, якого скрупульозно дотримувалися обидві сторони⁶⁷.

Це відбулося навіть швидше, особливо як на загальну ситуацію. Так 19 жовтня до Голодки під Баром, хоча в тому районі й не було поляків, прибув більшовицький парламентар і запитав, чи українці хочуть у цьому районі припинення вогню і чи більшовицькі делегати будуть прийняті. Українська сторона прийняла цю пропозицію й дотримувалася умов припинення вогню. Однак у кінці жовтня на одній із ділянок більшовицького фронту під час поїздки був захоплений у полон український патруль. У результаті протестів української сторони він був швидко повернений зі всією зброєю⁶⁸.

Так само після 2 листопада (дата обміну ратифікаційних документів), коли польські представницькі батальйони були відіслані, а Верховне Командування Війська Польського зреклося відповідальності за український фронт, на цій лінії українсько-більшовицького фронту панував повний спокій. Такий

⁶⁵ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 306-307; Almanach, nr 1, I II 1920.

⁶⁶ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 308-309.

⁶⁷ Там же, s. 309.

⁶⁸ CAW, Oddz. II NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny z 30 X 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 309.

стан тривав аж до 8 листопада, причому обидві сторони дотримувалися умов перемир'я з усіма прийнятими формами (більшовики не переходили нейтральну смугу та просили вибачення в українців за її порушення)⁶⁹. Для обох сторін ця ситуація була тимчасово корисною. Більшовики збирали сили для вирішального удару, а українці натомість реорганізовувалися й намагалися поповнити армію новими призовниками для подальшої самостійної боротьби.

Подальша боротьба армії Української Народної Республіки в союзі з 3-ю російською армією ген. Бориса Перемикіна й козацькою дивізією осавула Вадима Яковлева (жовтень – 21 листопада 1920 р.)

З моменту підписання 12 жовтня 1920 р. в Ризі перемир'я з більшовицькою стороною, союз із С. Петлюрою став обтяжливим для Польщі. Відповідно до положень статті II договору про припинення вогню радянська й польська сторони зобов'язалися не підтримувати *чужих військових дій, направлених проти іншої сторони*. В цій ситуації Польща зі свого боку виконувала договір із квітня. Під тиском сейму військова влада наказала всім непольським формуванням до 2 листопада 1920 р. залишити територію Польщі та оголосила, що в разі повернення зі зброєю в руках, вони будуть інтерновані й поміщені в табори. Того ж самого дня в Ланцуті була закрита Збірна станиця повернення українських вояків і полонених⁷⁰. Тому в кінці жовтня 1920 року всі українські війська залишили територію, признану за Польщею згідно умов перемир'я. Колишнім союзників, що відходили з Польщі, Начальний Вождь Маршал Ю. Пілсудський направив прощального листа, а командування польської 6-ї армії вислало до Головного Командування українського війська делегацію, яка висловила подяку за спільну боротьбу⁷¹. Одночасно в кінці жовтня польська сторона приділила до головних українських державних і військових

⁶⁹ CAW, SAU — Gl. Zarzad Szt. Gen., t. 27, Opracowanie z 1938 r.

⁷⁰ CAW, Oddz. IV (Sekcja Ogolna), t. 23; AAN, PRM, t. 19391/1920, Dokumentacja dotyczaca ukraińskiej stacji zbiorczej w Lancucie z 28 X 1920 r.; ЦДАВОВУ — Київ, ф. 1075, оп. 1, спр. 55, Папорт інспектора українських формувань у Польщі з 13 X 1920 р. Про ситуацію в Ланцуті.

⁷¹ AAN, PRM (1918-1939), t. 22008/1920, Pismo NDWP do PRM w sprawie przesuniciecia oddzialow ukraińskich z 26 X 1920 r.; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy ukraińscy w Polsce*, (1991), s. 72-73; S. Mikulicz, *Prometeizm*, s. 102-103; Z. Waszkiewicz, *Jozef Pilsudski a problem ukraiński*, [w:] *Polska i Ukraina*, s. 204; P. Hauser, *Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w pogladach Jozefa Pilsudskiego i proba jej urzeczywistnienia w latach 1918-1921*, [w:] *Polska i Ukraina*, s. 37.

установ нових зв'язкових офіцерів. Серед них були кап. А. Марушевський та ротм. Л. Князьолуцький⁷².

Укладення й вступ у силу положень польсько-більшовицького перемир'я пригноблююче вплинуло на дух і моральний стан усієї української армії. Як командування, так і загал вояків були переконані в безнадійності продовження подальшої боротьби з більшовиками. Серед вояків, особливо тих, що походили із Східної Галичини, також давали про себе знати антипольські настрої⁷³. Однак існували сподівання, що перемир'я буде розірвано. Також покладалися надії на ген. Врангеля та його війська, які продовжували боротьбу в Криму, та на кінну дивізію осавула В. Яковлева (в жовтні 1920 р. він підпорядкувався українському командуванню, зберігаючи автономію). Було укладено попередню угоду з Російським Політичним Комітетом, на підставі якої в подальших бойових діях проти більшовиків з українцями мала взаємодіяти 3-тя російська армія під командуванням генерала Б. Перемикіна. Офіційна військова конвенція була підписана лише 18 листопада 1920 року⁷⁴. 5 листопада ця армія розташувалася в районі між Волочиськом і Проскурівом. Вона нараховувала близько 9 тис. солдатів, але її бойова вартість була низькою, оскільки більшість підрозділів не були до кінця організовані⁷⁵. Раніше, 20 жовтня 1920 р., була підписана військова угода між українською стороною та командиром козацької бригади, що називалася Вільна Козацька дивізія, осавулом В. Яковлевим⁷⁶. Також були сподівання на те, що після

---

⁷² CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Pismo szefa Szt. Gen. z 28 X 1920 r. do Oddz. II NDWP; там же (1772/89), t. 233, Rozkaz DOG Lwow z 29 X 1920 r. dotyczacy oddzialow ukraińskich i rosyjskich; CAW, Teczki personalne, nr 7091, Teczka personalna kpt. Artura Maruszewskiego.

⁷³ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 7 kpt. A. Maruszewskiego, oficera laczniowego, do Oddz. II 6 armii z 6 XI 1920 r.; там же, Meldunek nr 24 z 15 XI 1920 r.; CA MSW, Wydział Wywiadowczy Oddz. II Szt. MSWojsk., t. 107 (obecnie CAW), Meldunek kpt. A. Maruszewskiego z 18 XI 1920 r.; Бюлетень гетьманської управи (Берлін), № 1, квітень 1931; Narod, 16 XI 1920.

⁷⁴ IISH — Амстердам, Матеріали Бориса Савінкова, Проект угоди між УНР і РПК в Польщі 18 XI 1920 р.; Тютюнник Ю. *3 полякали проти України*, с. 29-30; *Війна українсько-московська 1920 р. Частина I. Оперативні документи Штабу Армії Української Народної Республіки*, під ред. В. Сальського, упор. П. Шандрук, Варшава 1933, с. 296-297; *Громадянська війна на Україні 1918-1920*, т. III, Київ 1967, Документ № 721; Марголін А. *Україна і політика антанти*, Берлін 1921, с. 376; Народна Справа, № 4, 20 X 1920 (в тому листі опубліковане інтерв'ю з ген. П. Махровим, в якому він стверджував, що ген. Врангель погодився на переговори з УНР та визнання української незалежності).

⁷⁵ CAW, SAU — Gl. Zarzad Szt. Gen., t. 138, Sklad 3 armii rosyjskiej w ocenie strony ukraińskiej z 10 XI 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 654, Meldunek szefa Oddz. II grupy gen. Jadrzejewskiego do 6 armii z 29 X 1920 r.; I. Lisiewicz, *Ostatnia szansa (stosunki polsko-ukraińskie 1918-1921)*, Warszawa 1998, s. 168.

⁷⁶ CAW, Oddz. II NDPW, t. 122. Tekst umowy zawartej miedzy URL a esaulem W. Jakowlewem w pazdzierniku 1920 r.; CAW, 6 Armia, t. 14, Telegram esaula W. Jakowlewa do 6 armii z 21 X 1920 r.; Полонська-Василенко Н. *Історія України*, т. 2, Київ 1992, с. 542-543.

укладення перемир'я в радянській армії відбудеться поступовий розклад. Але невдовзі після того, як попередні угоди були ратифіковані, армія ген. Врангеля була розбита в Криму, а настрої українців упав ще більше.

На це також мало вплив становище власних підрозділів. В українських лавах особливо відчувався брак боєприпасів для рушниць російського виробництва, яких Польща не була в змозі поставити, оскільки в неї самої на складах їх не було їх у великій кількості. Спроби ж дістати їх у сусідній Румунії, незважаючи на напружені зусилля через військові та дипломатичні канали, які здійснювала також і польська влада, натикалися на великі труднощі⁷⁷. Зіткнувшись із цими проблемами, в кінці жовтня українці приступили до запуску виробництва власної продукції на фабриці в Запіллі, однак брак часу унеможливив реалізацію цих проектів⁷⁸.

Натомість обмундирування й оснащення вояків української армії, за оцінкою польської сторони, було добре. Вони були краще забезпечені, ніж польські солдати, дислоковані на лінії перемир'я. В результаті польських поставок кожен вояк мав хороше взуття, запаси якого знаходилися, окрім того, знаходилися на складах. Майже кожен вояк мав кожух і теплу шапку. На ці цілі вже після припинення вогню українці отримали від польської 6-ї армії 20 мільйонів марок. Треба підкреслити, що польська військова влада багато робила, аби допомогти українській армії. Так для роботи залізничної лінії Гусятин – Ярмолинці відпущено 5 паротягів та 100 вагонів для європейських колій⁷⁹. Польська сторона, в міру своїх можливостей, виділяла допомогу аж до кінця бойових дій, які провадили українські війська, колишні союзники, таким чином порушуючи прийняті на себе зобов'язання, встановлені умовами перемир'я з більшовиками, бажаючи однак краще підготувати колишнього союзника до подальшої боротьби з радянськими силами, що концентрувалися на Поділлі. Наприклад, тільки в період з 15 жовтня по 15 листопада 1920 р. українцям між іншим було передано 6 тонн сухарів, 6 тонн сіна та понад 15 тис. буханок хліба, а також 238 карабінів, 10 тис. плащів, 26 тис. пар штанів і сорочок і 8,7 тис. пар взуття⁸⁰. Протягом усього періоду спільної боротьби (лютий –

---

⁷⁷ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 24, 25, 26, Dokumentacja dotycząca zaopatrzenia w sprzęt wojskowy oddziałów ukraińskich za okres kwiecień-listopad 1920 r.; CAW, SAU — Gł. Zarząd Szt. Gen., t. 115, Materiały dotyczące sprzętu wojskowego dostarczonego z Rumunii w czerwcu 1920 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. I, д. 31 — cz. I, Raport NDWP do Adiutantury Generalnej z 3 XI 1920 r.

⁷⁸ W. Kuszcz, *Walki o niepodległość Ukrainy*.

⁷⁹ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikaty informacyjne NDWP od 1 XI 1919 do 1 I 1921 r., s. 310; I. Lisiewicz, *Ostatnia szansa*, s. 177-180.

⁸⁰ CAW, 6 Armia, t. 143 B, Dokumentacja dotycząca żywności przekazywanej przez 6 armie oddziałom URL w okresie 15 X-15 XI 1920 r.; CAW, Oddz. IV NDWP (Sekcja Ogólna), t. 22, Wykaz materiałów i sprzętu wydanego armii URL przez 6 armie w okresie wrzesień-listopad 1920 r.; *Польсько-советская война 1919-1920. (Ранее не опубликованные документы и материалы)*, ч. I, Москва 1994, с. 116.

листопад 1920 р.) армія УНР отримала від польського союзника 29 тис. гвинтівок, 328 кулеметів, 38 польових гармат (3"), 6 важких гармат, 1000 пістолетів, 40 тис. комплектів одностроїв, 29 тис. комплектів нижньої білизни, 2 тис. наметів і 17 легкових автомобілів (див. таблицю 5). Офіційні польські зведення не включають матеріали та обладнання, передані українській армії її найближчим сусідом, тобто польською 6-ю армією⁸¹.

Також слід згадати про ще одну спробу підтримати українців, за своєю вивом скоріше морально-патріотичну, ніж військову. Отож бачачи перспективу укладання перемир'я з більшовиками, в кінці вересня постав проект створення підрозділу, який склався б із поляків, що походили з України. Він мав далі воювати проти Червоної армії спільно з армією УНР. Із цим планом виступив підполк. Валерій Славек. Дуже прихильно до цього проекту поставився С. Петлюра, який запропонував, щоб підрозділ, складений із поляків, був приділений до дивізії ген. Удовиченка чи ген. Безручка як самостійна одиниця. Із польського боку як Начальний Вождь Ю. Пілсудський, так і голова Генерального Штабу ген. Т. Розвадовський офіційно відмовилися підтримати реалізацію цього проекту. Тим не менш підполковник Славек отримав згоду V Відділу ВКВП на відкомандирування офіцерів-поляків (добровольців), що служили в лавах Війська Польського й походили з України, в розпорядження 6-ї армії. Потім вони були передані до польсько-української Добровольчої групи. Офіцери приходили до групи разом із солдатами, що зголосилися добровільно. Так ротм. Крук-Стршелецький привів із Віленщини цілий кінний ескадрон, а поручник Романишин – більшу частину варшавського охоронного батальйону. Під кінець група нараховувала близько 1200 чоловік і складалася з 2 батальйонів піхоти, 2 кінних ескадронів, кінної батареї (4 гармати) та штабового відділу (див. схему 3). Підрозділ підполк. Славека поряд із українцями брав участь у боях в листопаді 1920 р. Після переходу армії УНР через Збруч підполк. Славек вів переговори з ВКВП щодо відсилення його відділу до Середньої Литви до ген. Л. Желіговського. Згоди на це він не отримав і 13 січня 1921 р. польсько-українська Добровольча група була остаточно розпущена. Ескадрони кавалерії були відіслані до Жовкви, а з батальйонів піхоти й штабового відділу сформовано прикордонний батальйон. Військове спорядження, коні та архіви прийняла 8 піхотна дивізія⁸².

Таблиця 5

Список військових матеріалів та оснащення, переданих армії УНР польською стороною в період лютий – 2 листопада 1920 р.*

⁸¹ CAW, Oddz. IV NDWP (Sekcja Ogolna), t. 23 i 55; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk., t. 107, Wykazy materialow i sprzetu wojskowego pobranego przez armie URL w okresie wspolnej z oddzialami polskimi walki na froncie; A. Kolanczuk, *Internowani zolnierze armii UNR (1920-1939)*, Kalisz-Przemysl-Lwow 1995, s. 5-6.

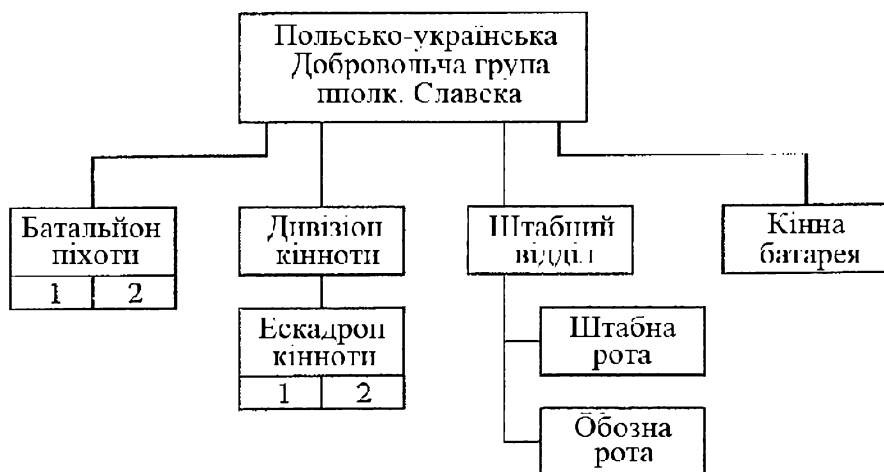
⁸² ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 31 — cz. 1, Dokumentacja Grupy Ochotniczej ppłk. W. Slawka za okres wrzesien 1920-styczen 1921 r.

Найменування	Кількість	Найменування	Кількість
Гвинтівки	29 000 шт.		6 000 шт.
Карабіни кав.	2 000 шт.	Саперські комплекти	(лопатки та інші інструм.)
Спис й шаблі	3 000 шт.		
Кулемети	328 шт.	Інструменти саперські	на суму 550 000 н.мар.
Гармати польові 3-дюймові (3")	38 шт.	Ракетниці	500 шт.
Важкі гармати	6 шт.	Ручні гранати	1000 шт.
Фургони	14 шт.	Підставки Долокова	30 шт.
Багнети	7 500 шт.	Підстав. під кулемет (Кольта)	40 шт.
Пістолети	1 000 шт.	Компас на триногах	5 шт.
Мастило для гармат та автомобілів	6 000 кг	Артил. дальном. Цейса	3 шт.
Комплекти обмунд.	40 000 компл.	Артил. лорнетки	27 шт.
Білизна, комплекти	28 904 компл.	Гарматні компаси	27 шт.
Рукавиці	28 500 пар	Тяглові коні	1 000 шт.
Ковдри	19 600 шт.	Верхові коні	880 шт.
Головні ремені	30 800 шт.	Комплекти ветеринарних інструм.	3 компл.
Ремені для кобури	18 000 шт.	Обозні вози	250 шт.
Ремені для гвинтівок	18 000 шт.	Брички	37 шт.
Кобури	32 000 шт.	Двоколки	18 шт.
Ранці, рюкзак	28 000 шт.	Упряж	1 200 компл.
Речові мішки	28 000 шт.	Поводи	700 шт.
Судки	22 000 шт.	Підкови	30 000 шт.
Фляги	22 000 шт.	Ковальські гвіздки	1 000 кг
Кухлі	8 000 шт.	Ковдри для коней	1 000 шт.
Ремні до фляг	22 000 шт.	Польові кухні	10 шт.
Сумки для їжі	15 000 шт.	Польові кузні	33 шт.
Ремні для плащів	25 000 шт.	Набір ковальських інструментів	42 компл.
Намети	2 000 шт.	Мастило	1 500 кг
Апарати Юза	1 шт.	Полотняні відра	2 200 шт.
Обладнання телеграф.	На суму 50 865 нім. марок	Шпильки	31 000 шт.
Апарати Морзе	5 шт.	Комплекти артилер.	50 компл.
Апарати сигнальні	3 шт.	Упряжі	
Матеріали телеграф.	на суму 390 000 н.мар.	Повні сідла	3 000 шт.
Автомобілі	17 шт.	Бензин	2 цистерни
Мотоцикли	4 шт.	Авіаційне мастило	2 000 кг
Автомобільні труби	152 шт.	Авіаційний бензин	2 цистерни
Шини	120 шт.	Нафта	2 цистерни
		Автоцистерна	1 шт.
		Автомайстерня	2 шт.

Схема 3

Організація польсько-української Групи підполк. Валерія Славека

Джерело: ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 31, ч. 1, Materiały dotyczące Grupy Ochotniczej pplk. Slawka z 1920/1921 r.

Однак необхідно вказати, що представлені вище форми допомоги не були в стані вплинути на зміну важкої військової ситуації армії УНР, яка після 18 жовтня 1920 р. втратила в особі Війська Польського стратегічного союзника. Навіть найбільша польська матеріальна чи фінансова допомога не могла компенсувати цієї втрати.

*У списку не вказані матеріали, безпосередньо передані від 6-ї польської армії та поставлених українській стороні продуктів:

а) до 6 VIII 1920 р.: сорочки – 3947 шт., плащі – 3057 шт., спідня білизна – 5197 шт., чоботи – 2981 шт., кожухи – 5087 шт., шапки – 3100 шт.;

б) за період 30 IX – 30 XI 1920 р. 6-та армія передала продуктів та кормів на загальну суму 2097 млн. пол. марок, у тому числі: яловичини – 3750 кг, сухарів – 6000 кг, хліба – 15 104 буханок, сіна – 6000 кг.

Джерело: CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Pismo Oddz. IV NDWP do Oddz. II NDWP z 5 XI 1920 r.; CAW, Oddz. IV (Sekcja Ogolna) NDWP, t. 23, 55; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 654, Wykaz materialow i sprzetow pobranych przez armie URL w okresie wspolnej walki na froncie z Wojskiem Polskim (luty-listopad 1920 r.); CAW, Oddz. IV (Sekcja Ogolna) NDWP, t. 19, 22, 23 i 55, Wykaz sortow mundurowych pobranych przez strone ukrainska z magazynow 6 armii do 30 VIII 1920 r.; CAW, 6 Armia, t. 143b, Dokumentacja dotyczaca zywnosci przekazanej przez 6 armie stronie ukrainskiej w okresie 30 IX-30 XI 1920 r.; CA MSW, Wydzial Wywiadowczy Oddz. II Szt. MSwojsk., t. 107 (obecnie CAW); CA KC PZPR, Instytucje wojskowe, t. 45 (obecnie AAN), Pismo dowodcy 6 armii do NDWP z 1 VI 1920 r.

Спокій, який фактично запанував на українському фронті після 18 жовтня без будь-якої формальної угоди, обидві сторони – українська й радянська

– використовували з метою підготовки до подальших боїв. За цей час на зайнятих територіях було мобілізовано близько 15 тисяч чоловік, однак значна частина яких швидко втекла додому. Незважаючи на це, з Ланцута досі прибували нові поповнення (до 2 листопада)⁸³.

На початку листопада 1920 р., в результаті проведеної мобілізації, за оцінкою як польської сторони, так і українського командування, армія УНР нараховувала понад 40 тис. чоловік, проте придатних для війни було тільки 14 тис. вояків, озброєних 85 гарматами, в тому числі 7 важких, та 713 кулеметами. На той час українці мали 17 750 артилерійських снарядів та тільки 100 тис. набоїв до стрілецької зброї російського виробництва⁸⁴ (таблиця 6).

Таблиця 6

Чисельність та озброєння армії УНР – стан на 7 листопада 1920 р.
(стан харчовий та бойовий)

Стан харчовий		Стан бойовий	
Старшини	4 115	Старшини	1 897
Козаки	36 941	Стрільці	8 908
Разом:	41 056*	Кіннотники	3 250
Верхові коні	4 538	Разом:	14 055
Артилерійські коні	332	Озброєння:	
Обозові коні	4 744	— кулемети	713 шт.
Разом:	9 614	— гармати:	
		легкі	78 шт.
		важкі	7 шт.

* В тому числі мобілізовані за період до 7 XI 1920 р., які ввійшли до складу відділів: старшини – 434, козаки – 14 403 (разом 14 837 осіб), коні – 291.

Джерело: CAW, SAU — Gl. Zarzad Szt. Gen., t. 31, Pismo Generalnego Kwatermistrza armii URL do naczelnika Szt. Gen. z 11 XI 1920 r.

В результаті мобілізації значно збільшилася чисельність усіх українських дивізій. Ця ситуація показана в таблицях 7 і 8.

Таблиця 7

⁸³ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 302, Sprawozdanie oficerow Oddz. II NDWP o sytuacji na froncie z 28 X 1920 r.; ЦДАВОУ — Київ, ф. 1075, оп. 1, спр. 55, Raport inspektora formacji ukraińskich w Polsce z 13 X 1920 r. o sytuacji w Lancucie.

⁸⁴ Сирник Я. *До питання інтернаціоналізму Армії УНР*, с. 5-6; той же, Незабутні могили [b.m. і г.в.]; P. Shandruk, *Arms of valor*, New York 1959, p. 131-133; Z. Karpus, *Traktat ryski a polscy sojusznicy z okresu wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, [w:] *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, pod red. M. Wojciechjwskiego, Torun 1998, s. 237.

Кадрова ситуація й організація 2-ої Волинської дивізії – стан на 1 листопада 1920 р. (бойові одиниці на фронті)

Назва підрозділу	Старшини	Козаки
Штаб дивізії	15/2*	4
Технічна сотня	6/0	58
Командування дивізії	7/2	92
4-та Сіра бригада	60/0	582
5-та Чорноморська бригада	50/12	931
Кінний полк ім. Мазепи	-	-
Спільна кінна сотня	10/1	91
2-го гарматна бригада	32/3	287
Командування тилу	9/0	43
Стрілецька бригада	14/5	380
Разом:	337/25	3755/8

* Здорові/хворі

Джерело: CAW, SAU — Sztab Armii Czynnej, t. 33, Liczebność i organizacja 2 Wołyńskiej Strzeleckiej Dywizji w dniu 1 XI 1920 r.

Таблиця 8

Кадрова ситуація українських дивізій (вояки, що перебувають на фронті та в тилах) – стан на 7 листопада 1920 р.

Назва дивізії	Харчовий стан		Бойовий стан		
	старшини	козаки	старшини	стрільці	кіннотники
1 Запорізька див.	451	3667	273	588	481
5 Херсонська див.	183	2053	109	689	30
3 Залізна див.	804	8241	375	2200	606
4 Київська див.	4580		-	-	-
6 Стрілецька див.	3870		-	-	-
Кулеметна див.	-	-	24	591	65

Джерело: CAW, SAU — Gł. Zarząd Szt. Gen., t. 31, Pismo Generalnego Kwatermistrza armii URL do naczelnika Szt. Gen. z 11 XI 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikaty informacyjne NDWP od listopada 1919 do stycznia. 1921 r., s. 31; CAW, SAU — 1 Dywizja KM, t. 11, Stan bojowy 1 dywizji KM z 8 XI 1920 r.; Син України, 30 X 1920.

Збільшення загальної чисельності різних підрозділів відбувалося за рахунок мобілізованих вояків та більшовицьких полонених, завербованих у таборах. Досвід, отриманий у попередньому періоді боротьби, показав, що вояки, завербовані в таборах для більшовицьких військовополонених у Польщі, як тільки опиняються на фронті, а особливо при найменшій невдачі, перехо-

дили на радянську сторону. Таким чином, значне збільшення чисельності українських частин не мало впливу на збільшення їх бойової вартості.

Успіх у подальших боях українці могли одержати тільки у випадку швидкого наступу, використовуючи моральний розлад більшовицьких військ, які все ще не оправилися від отриманих у вересні й жовтні поразок на польському фронті. Однак з часом ситуація на фронті складалася все більш несприятливо для українців. Значний вплив не це мала перемога радянських військ над армією ген. П. Врангеля на Кримському півострові. Під впливом звістки про розгром противника настрій серед більшовицьких військ на українському фронті суттєво поліпшився. Використовуючи спокій на всій польській лінії фронту, більшовики спішно стягували на південь, проти українців, щораз більші сили.

3 листопада радянська 14-та армія, до складу якої увійшла 8-ма кінна дивізія, що прибула в район Жмеринки, вже нараховувала понад 15 тис. багнетів, 4 тис. шабель та близько 62 гармат. Через кілька днів, після прибуття наступних підкріплень: 7-ї, 24-ї та 44-ї стрілецьких дивізій та кінної башкирської бригади (з 12-ї дивізії), більшовицькі сили збільшилися ще на 3 тис. багнетів та 5 тис. шабель⁸⁵.

Українці не використали тимчасового ослаблення радянського супротивника й занадто довго зволікали з початком нового наступу. Спочатку його планували на 3 або 4 листопада 1920 р., однак пізніше вирішили відкласти дату його початку. Причиною була важлива нарада міністрів та військового командування, яку було призначено на 7 листопада в Ялтушкові. Нарада тривала два дні. У ній брали участь, окрім командувача армії (ген. Омеляновича-Павленка), також вище командування дивізій, для цієї цілі спеціально стягнуте з цілого фронту. На цій нараді, окрім проектів щодо майбутнього української державності (були наміри створити на польський манер Раду Оборони Держави), також був розроблений план майбутніх військових операцій⁸⁶. Зі зрозумілих тепер причин, початок нового наступу вже був призначений на ранок 11 листопада 1920 р. Операція мала бути наступальною⁸⁷:

---

⁸⁵ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 311-312; P. Szandruk, *Arms of valor*, s. 132.

⁸⁶ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 7 kpt. A. Maruszewskiego z 6 XI 1920 r.; Narod, nr 223, 16 XI 1920; J. J. Bruski, *Rada Republiki — parlament Ukrainskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie (lutym—sierpień 1921 r.)*, [w:] *Polska i Ukraina*, s. 337-340.

⁸⁷ CAW, Oddz. III NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny z 4 XI 1920 r.; CA MSW, Wydział Wywiadowczy Oddz. II, t. 107 (obecnie CAW), Meldunek kpt. A. Maruszewskiego do Oddz. II NDWP z 6 XI 1920 r.; там же, Komunikat sytuacyjny nr 152 z 4 XI 1920 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 1 — ч. 1, Raport NDWP z 3 XI 1920 r.; Удовиченко О. *Україна у віні за державність*, с. 184-185; Куш В. *За визволення*, [b.m. i r.w.], с. 10—11.

а) права (південна) група ген. О.Удовиченка (в складі 3-ї стрілецької та Кулеметної дивізій) мала вдарити з району Джурин – Чернівці – Шандрівка на залізничну станцію Вапнярка, зайняти її та обсадити район у напрямку на південь;

б) середня група ген. М. Безручка (в складі 5-ї та 6-ї стрілецьких дивізій) мала вдарити з району Копайгорода й Бару на схід і зайняти район Печора – Туврів – Красне;

в) ліва (північна) група ген. Базильського (в складі 1-ї стрілецької дивізії та кінної дивізії осавула В.Яковлева) мала зайняти Літин та Вінницю.

Резерв армії мали складати 2-га, 4-та стрілецькі та кінна дивізії, розташовані в районі Деражня – Ялтушково – Вінковці. Ці сили, після досягнення вищезгаданими групами встановлених цілей, мали вдарити ворога на північному відтинку фронту разом із частинами ген. Б. Перемикіна за підтримки козацької дивізії В. Яковлева⁸⁸.

У результаті обговорення під час наради цей план зазнав лише незначних змін, а саме – резервні підрозділи були зосереджені південніше. Це було зумовлено отриманою інформацією, що польські відділи, виконуючи положення угоди з радянською стороною, не дуже квапилися відступати з досі зайнятої лінії Копиль – Вужок – Летичів – Нова Синява. У тому районі поляки мали простояти аж до 20 листопада 1920 р., таким чином і надалі будучи прикриттям для лівого флангу українців. У такій ситуації український резерв, замість того, щоб забезпечувати північний напрямок фронту, мав свободу дій і міг бути використаний для підсилення однієї з наступаючих груп. Було прийняте рішення перевести в резерв також частини 3-ї російської армії ген. Б. Перемикіна. Вони не були ще повністю оснащені й озброєні, тому не могли бути негайно використані на фронті. Однак за згодою з ген. Павленком 10 листопада її командувач ген. Перемикін виставив у район Деражні близько тисячі піхоти (із стрілецької дивізії ген. Л. Бобошка) та 800 кавалеристів (козаків)⁸⁹.

Українське командування сподівалося, що вдасться заскочити більшовицькі сили зненацька й використати цю ситуацію для проведення запланованого наступу. Тимчасом більшовики були поінформовані про наміри українців і випередили заплановану акцію. Вже з 8 листопада здійснено багато розвідувальних вилазок, на які українське командування однак не звернуло уваги. Натомість 10 листопада на відтинку ген. Удовиченка (південна група) відбулася атака силами 41-ї та 47-ї стріле-

⁸⁸ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 7 kpt. A. Maruszewskiego z 6 XI 1920 r.

⁸⁹ Там же, t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 312; J. Kumaniecki, Pokoj polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktat, komisje mieszane, Warszawa 1985, s. 55–56.

цьких та 8-ї кінної дивізій. Остання вчасно була перекинута з району Жмеринки на південь⁹⁰.

Несподіваний напад більшовицьких сил призвів до того, що українські частини, які зазвичай були погано забезпечені амуніцією, цього разу були заскочені в районі Березівки. Там більшовики прорвали правий фланг українців і відтіснили їх від кордону з Румунією. На цьому напрямку радянська кіннота вийшла на тили українських 3-ї та Кулеметної дивізій. В результаті цієї атаки 3-тя Залізна дивізія, яка влила в свої ряди велику кількість новобранців (її чисельність збільшилася в кілька разів і на той час становила близько 10 тис. чоловік), і Кулеметна дивізія були розбиті й у безладді відступили в напрямку на Стару Ушицю⁹¹. У зв'язку з перевагою ворога деякі українські підрозділи (кількістю близько 800 чол.), відрізані від головних сил, перейшли румунський кордон⁹². До рук більшовикам дісталися великі запаси в Могилеві-Подільському. Це місто, розташоване над Дністром біля кордону з Румунією, відіграло важливу роль у торгівлі з південним сусідом. Також у Румунії українці купували озброєння для своїх військ. Через загрозу правому флангові ген. Павленко направив у цей район Кінну дивізію, яка під Снітковим зав'язала бій із радянською кіннотою. Після програшу бою українці відступили в напрямку на Мінківці⁹³. Звістка про прорив південного відтинку фронту дійшла до командування армії, яке мало ставку в Городку, пізно, лише 11 листопада. Причиною цього був поганий зв'язок між українськими частинами, через що штаб не міг належно реагувати на дії більшовицьких військ.

У цій важкій ситуації ген. М.Омелянович-Павленко призначив атаку середньої групи ген. М. Безручка на 12 листопада, а лівої групи ген. Базильського – на 13 листопада в раніше встановлених напрямках.

Виконуючи отриманий наказ, середня група наштовхнулася на своєму відтинку на сильний опір ворога й обом, 6-й та 5-й дивізіям, довелося відмовитися від продовження атаки й відступити з району Бар – Копайгород на нову лінію оборони Ялтушково – Берлінці – Польова. Підчас цих боїв українці зазнали великих втрат. Через значну перевагу ворога 13 листопада підрозділи середньої

---

⁹⁰ *Директиви Командовання фронтів Красної Армії (1917—1922). Сборник документов, т. III.* Москва 1974, док. № 354; Н. von Rimscha, *Der Russische Bürgerkrieg und die Russische Emigration 1917—1921*, Jena 1924, s. 44.

⁹¹ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 21 kpt. A. Maruszewskiego 7. 14 XI 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny z 14 XI 1920 r.; M. Palij, *The Ukrainian-polish Defensive*, s. 171—173; *Kurier Poranny*, 16 XI 1920.

⁹² ЦДАВОВУ— Київ, ф. 4012, оп. 1, спр. 10, Матеріали відносно дій армії УНР за період 10-21 XI 1920 r.; *Narod*, nr 225, 18 XI 1920; *Naprzod*, 19 XI 1920; *Rzeczpospolita*, 19 XI 1920.

⁹³ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 21 kpt. A. Maruszewskiego z 14 XI 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny z 14 XI 1920 r.

групи відступили ще далі й увійшли в район Осламова – Дашковець⁹⁴. Їх відступ прикривала 5-та Херсонська дивізія. Українська кіннота, переможена кіннотою ворога в районі Сніткова, відступала тим часом через Нову Ушицю на Мінківці.

Тільки на ділянці лівої групи ген. Базильського українська атака, розпочата 13 листопада, розвивалася успішно. На це вплинуло сусідство на півночі польських підрозділів (вони ще не відступили з того району на захід). Успіхи північної групи призвели до зайняття того ж дня українцями Літина. Тим не менш, у цей час козацька дивізія осавула В. Яковлева, що взаємодіяла з лівою групою, обійшла Літин й ударила в напрямку на Вінницю (однак там зазнала поразки від більшовицької кінноти). Увечері 13 листопада ситуація української армії була наступною: рештки 3-ї дивізії (7-ма та 8-ма бригади силою 400 багнетів та 150 шабель) та рештки кулеметної дивізії отримали наказ відступати із Старої Ушиці в напрямку на Мінківці, де на той час знаходився штаб правої та частина Кінної дивізії. Через прорив більшовиками лінії фронту між правою та середньою групами вливалася кіннота ворога, а за нею – підрозділи піхоти. Більшовики прямували на Дунаївці. Натомість українська 4-та стрілецька дивізія, що перебувала в резерві, вела важкі бої в районі Берлінці – Лісова – Котюжани, під час яких зазнала серйозних втрат і відступила на північний захід. У цій ситуації частина резервної групи, що залишилася, під командуванням ген. Загородського в складі 2-ї дивізії та російської дивізії ген. Бобошка, включилася в бій в районі на захід від Бару⁹⁵.

В Кам'янці-Подільському, де знаходились українські державні установи, після звістки про поразки приступили до евакуації на польський бік Збруча. За нез'ясованих причин 13 листопада о 16-й годині (польська сторона не виключала більшовицької провокації) згоріла частина залізничного мосту через Збруч під Гусятином. Ця подія в значній мірі ускладнила евакуацію українців, які були змушені направлятися на північ, до Волочиська⁹⁶.

На новій лінії оборони українська армія довго не втрималася й вже наступного дня – ввечері 14 листопада – відступила в напрямку на Дунаївці – Вінковці – Шпирки – Радівці – Сахни. Штаб армії мав свою ставку в Ярмолинцях⁹⁷.

---

⁹⁴ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 21 kpt. A. Maruszewskiego z 14 XI 1920 r.

⁹⁵ Там же; Almanach, nr I z I II 1921.

⁹⁶ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 21 kpt. A. Maruszewskiego z 14 XI 1920 r.; CA MSW, Wydział Wywiadowczy Oddz. II Szt. MSWojsk., t. 107 (obecnie CAW), Meldunek kpt. A. Maruszewskiego do Oddz. II NDWP z 14 XI 1920 r.; Rzeczpospolita, 16 XI 1920; Svoboda, nr 103, 16 XI 1920.

⁹⁷ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 21 kpt. A. Maruszewskiego z 14 XI 1920 r.

З 15 по 17 листопада 1920 р. вся армія УНР разом із союзниками в швидкому темпі й надалі відступала до Збруча й польського кордону. Командування української армії мало намір у ці дні створити дві нові ударні групи, складених із відділів кінноти – одну в районі Проскурова, а іншу – в районі Ярмолинців – і таким чином зупинити відступ. Однак через перевагу противника ці спроби закінчилися невдачею. Відступ тривав далі, проте, варто зазначити, швидко й без контакту з противником. Лише в ніч із 17 на 18 листопада українська армія, за підтримки ще здатних боротися підрозділів 3-ї російської армії та дивізії Яковлева, зупинилася. Була спроба ще раз упорядкувати лави й організувати опір наступаючим силам більшовиків. Українці, росіяни та дивізія Яковлева планували затримати наступ ворога на лінії Миколаїв – Чорний Острів – Гулятинці – Вигнанка – Гречани. Почалося перегрупування союзних сил, а власні війська отримали наступні завдання: 1-ша дивізія мала діяти в районі Миколаїв – Чорний Острів, 2-га дивізія – на лінії Лапківці – Рідкодуби, 4-та, 5-та й 6-та дивізії в районі Гулятинців, 3-тя дивізія в районі Вигнанки. Кіннота мала прикрити відступ, а потім перегрупуватися з метою здійснення удару по ворогу. Російські відділи ген. Б. Пермикіна на той момент надалі знаходилися в резерві в районі Третелінки – Бачулінці – Джулинці. За даними шефа штабу 3-ї російської армії полк. Полякова, в ході тривалих боїв вона втратила близько 25% свого складу. На той час штаб української армії знаходився у Войтовичах⁹⁸.

Командувач ген. М. Омелянович-Павленко, приступивши до реалізації вищезазначеного плану, прагнув перед остаточним відворотом з України отримати ще хоча б одну перемогу над більшовицькими силами. У цей спосіб українська сторона хотіла піднести моральний дух своїх вояків. Як уже згадувалося, план передбачав створення двох кінних груп, одної в районі Проскурова (під командуванням ген. М. Омеляновича-Павленка), а другої – в районі Ярмолинців (командувач ген. О. Удовиченко). Український головнокомандувач не дав визначеного напрямку наступу, оскільки боявся, щоб, як це сталося 11 листопада, про нього не дізналися більшовики й не захопили українців зненацька⁹⁹. Він розумів, що не в змозі довго ставити опір переважаючим радянським силам, оскільки його частини були деморалізовані, а бойовий склад окремих бойових підрозділів нараховував по кількасот багнетів. В українських відділах також бракувало набоїв для ручної стрілецької зброї¹⁰⁰.

---

⁹⁸ Там же, Meldunek nr 32 kpt. A. Maruszewskiego z 18 XI 1920 r.

⁹⁹ CAW, Oddz. III NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny z 19 XI 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 31 kpt. A. Maruszewskiego z 17 XI 1920 r.; там же, Meldunek nr 47 z 20 XI 1920 r.

¹⁰⁰ Там же, Meldunek nr 47 kpt. A. Maruszewskiego z 20 XI 1920 r.; CA MSW, Wydział Wwiadowczv Oddz. II Szt. MSWoisk.. t. 107 (obecnie CAW). Meldunek lent. A. Maruszewskiego z 15 XI 1920 r.; ЦДАВОВУ — Київ, ф. 4012, оп. 1, спр. 10; Rzeczpospolita, 21 XI 1920.

За оцінкою польської сторони, цей план не міг скінчитися успіхом, тому що був розпочатий занадто пізно. Це пояснювалося тим, що генерал Павленко не хотів самостійно приймати такі важливі рішення, побоюючись політичних наслідків. Саме тому не починав жодних приготувань і не видавав жодних наказів, які б регулювали відступ різних українських частин на польську територію.

На представлену пропозицію, передану через польського зв'язкового офіцера, який представляв ВКВП, щодо необхідності вироблення з польським командуванням умов, правил та способів переходу на польську територію, командувач української армії відповів, що не може прийняти жодних рішень без наради з командувачами дивізій та політичними керівниками¹⁰¹.

І на цей раз, так само як перед запланованим наступом на 11 листопада, більшовики не чекали на результати наради українських військових і політиків. У зв'язку з швидким наступом радянських частин, який також був зумовлений початком відводу польських військ на захід із північного відтинку фронту, остаточний відступ української та російської армій відбувався значно швидше, ніж цього спочатку передбачав ген. Омелянович-Павленко. Вже 20 листопада командувач російських відділів, зосереджених в районі Третелінки – Бажулинці – Джулинці, ген. Б. Перемикін, повідомив українського союзника, що його підрозділи переходять через Збруч (в околицях Току) на територію Польщі¹⁰². Бачачи відступаючих росіян, українські частини й самі почали незапланований хаотичний відступ. Праве українське крило й дивізія Яковлева направилися до Підволочиська, середня група – далі, до Току, ліве крило – на північний захід до Купелі. Та місцевість не була готова прийняти відступаючі війська; загалом, польська сторона не очікувала на такий швидкий відступ колишніх союзників, а отже не забезпечила відповідних умов. Ця ситуація викликала багато непорозумінь і образ росіян та українців, і створили багато додаткових проблем. В районах зосередження, на польському боці Збруча, вже від самого початку відчувалася гостра нестача продуктів харчування та корму для коней¹⁰³.

Відступ українських військ прикривала Кінна дивізія під командуванням ген. Івана Омеляновича-Павленка (брата головнокомандувача), а в напрямку на Підволочиськ – козацька дивізія осавула В.Яковлева. Протягом 21

¹⁰¹ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 314-315.

¹⁰² CAW, Oddz. III NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny nr 19 z 21 XI 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 50 kpt. A. Maruszewskiego z 21 XI 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 1927, Depesza kpt. A. Maruszewskiego z 28 XI 1920 r.; Rzeczpospolita, 20 XI 1920; Z. Karpus, *Traktat ryski a polscy sojusznicy*, s. 238.

¹⁰³ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 48 kpt. A. Maruszewskiego z 21 XI 1920 r.: ЦДАВОВУ — Київ, ф. 4012. оп. 1, спр. 10.

листопада вдалося досягнути Збруча переважній більшості українських підрозділів. Відрізана була лише частина обозів під Волочиськом, але переважна більшість змогла переправитися на польський бік Збруча.

За оцінкою польської сторони, більшовики прорвали фронт, а потім швидко просувалися на захід не тільки завдяки власній чисельній перевазі, а перш за все через заскочення української сторони й застосування маневру охоплення. У цій ситуації армія УНР та російські відділи, зосереджені в районі Підволочиськ – Току, змушені були внаслідок сильного обстрілу більшовицької артилерії 21 листопада о 16-й годині розпочати перехід Збруча¹⁰⁴.

Таблиця 9

Список військових матеріалів та оснащення, прийнятого поляками після роззброєння українських військ до 2 грудня 1920 р.*

Назва оснащення	Кількість
Гвинтівки	17 590 szt.
Кулемети	403 шт.
Артилерія	81 шт.
Списи (піки)	428 шт.
Багнети	720 шт.
Легкові автомобілі	10 шт.
Тяглові автомобілі	19 шт.
Панцерники	2 шт.
Автомобіль із цистерною	1 шт.
Санітарний автомобіль	1 шт.
Мотоцикли	2 шт.

* Окрім того: а) до Перемишля з Тернополя було відіслано 93 вагони не відсортованих матеріалів: військового озброєння, технічних, санітарних матеріалів та кілька вагонів боєприпасів; б) до Познані вислано 18 вагонів (з авіаційними майстернями); в) скарбниця уряду УНР була опечатана й під ескортом польських та українських офіцерів була відіслана до Тарнова.

Джерело: CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327; CAW, 6 Armia, t. 113^B, Ogolne zestawienie materialow i sprzetu wojskowego przejetego od armii URL i ochotniczych oddzialow rosyjskich po ich internowaniu; CAW, Oddz. III NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny z 23 XI 1920 r.; CA MSW, Akta Wydzialu Wywiadowczego Oddz. II, t. 107 (obecnie w CAW), Meldunek nr 72 kpt. A. Maruszewskiego z Tarnopola do Oddz. II NDWP i 6 armii z 3 XII 1920 r.; ЦДАВОВУ — Київ, ф. 2372с, оп. 1, спр. 6-18, Матеріали стосовно передачі військового оснащення українськими військами польській стороні після переходу Збруча.

¹⁰⁴ CAW, Oddz. III NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny z 23 XI 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 72 kpt. A. Maruszewskiego z 21 XI 1920 p.; Куц В. За визволення, с. 13.

Після переходу Збруча українські та російські частини й козацька дивізія осавула Яковлева були роззброєні й розміщені в проміжних місцях концентрації, спішно створених у районі Тернополя (українців і козаків осавула В.Яковлева розміщено в Романовому Селі й найближчих околицях, а російські частини – в Клебанові). При відступі з України, як зауважив у своїх звітах кап. А. Марушевський, на іншому боці Збруча залишилося багато військового матеріалу (значна частина артилерії та панцирні потяги) та багато полонених. Радянська сторона подавала, що за період боротьби (13 – 21 XI) більшовики захопили в українців 36 гармат, 280 кулеметів та 12 тис. полонених¹⁰⁵. Під час роззброєння української армії польська сторона прийняла 17 500 гвинтівок, 81 гармату, 403 кулеметів та інше оснащення й військові матеріали (детальний список подається в табл. 9).

За оцінкою поляків, було інтерновано близько 19,5 тисяч українських військових (і 7 тис. коней), близько 8 тисяч росіян (і 4 тис. коней) та близько 1500 козаків із дивізії Яковлева. Через важку ситуацію, яка панувала в районі концентрації інтернованих (не вистачало продуктів, приміщень тощо), деякі українці та росіяни, не бажаючи, аби їх вислали до польських таборів, утікали за Збруч на радянську сторону. Через кілька днів після інтернування українці та росіяни були направлені в місце поруч із Тернополем. Польська сторона, відповідно до положень угоди про перемир'я, була зобов'язана їх вивести з 15-кілометрової нейтральної смуги, яка розділяла польські й радянські війська¹⁰⁶.

Після зосередження інтернованих українців і росіян в районі Тернополя, польська сторона вже 25 листопада 1920 р. розпочала формувати з них транспорти вглиб країни. Загалом вся акція пройшла гладко й була завершена наприкінці січня 1921 р. До таборів, було відіслано 19 451 інтернованих українців. Серед них було 4 280 офіцерів, 14 006 козаків та 1 165 цивільних (родин – дружин і дітей)¹⁰⁷. Детальний список різних транспортів, із зазначенням кількості інтернованих та місця призначення, подається в табл. 10.

---

¹⁰⁵ CAW, Oddz. III NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny z 22 XI 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 50 kpt. A. Maruszewskiego z 21 XI 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 127, Depesza kpt. A. Maruszewskiego z 28 XI 1920 r.; CA MSW, Wydział Wywiadowczy Oddz. II Szt. MSWojsk., t. 107 (obecnie CAW), Meldunek kpt. A. Maruszewskiego do Oddz. II NDWP i 6 armii o sytuacji w internowanych oddziałach ukraińskich, rosyjskich i kozaków esaula Jakowlewa z 25 XI 1920 r.

¹⁰⁶ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 62 kpt. A. Maruszewskiego z 28 XI 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 127, Depesza kpt. A. Maruszewskiego z 28 XI 1920 r.; W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994, s. 95; A. Serednicki, *Ofensywa na Kijow w roku 1920*, s. 202-203.

¹⁰⁷ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 70 i 72 kpt. A. Maruszewskiego z 30 XI i 3 XII 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 127, Depesza kpt. A. Maruszewskiego z 28 XI 1920 r.; Срібняк І. *Симон Петлюра*, с. 159.

Таблиця 10

Список залізничних транспортів з інтернованими відділами УНР, висланих углиб Польщі від 25 листопада 1920 до 20 січня 1921 рр.

Дата виділення	Назва підроз'яду	Кількість осіб	Старшини	Козаки	Цивільні	Коні	Зв'язки	Куди
1	2	3	4	5	6	7	8	9
25 XI 1920	Авіаційна ескадра	34	*	*	-	-	Тернопіль	Познань
25 XI	Інтерновані	100	300	850	-	-	Тернопіль	Ланцут
25 XI	Генеральний Штаб	28	110	65	6	5	Тернопіль	Честохова
26 XI	Інтеповані	28	99	345	-	-	Тернопіль	Ланцут
26 XI	Жандармерія, Юнацька школа (пх)	64	107	1562	38	-	Тернопіль	Ланцут
23 XI	Мінстерства	24	-	-	-	-	Чортків	Тарнов
29 XI	Жандармерія	2	*	-	-	4	Тернопіль	Варшава
29 XI	Санитар потяг	38	-	-	-	-	Тернопіль	Львів
29 XI	1-ша дивізія	100	437	1116	-	-	Глибоке	Пакуліччі
30 XI	Тили 1-ї дивізії	14	42	44	-	-	Волочиськ	Злочев
30 XI	В'їзкані-б'ж'єнци	48	-	-	577	-	Чортків	Тарнов
30 XI	3-тя дивізія	82	318	528	20	-	Борки	Ланцут
30 XI	4-та дивізія; штаб 3-ї дивізії ; Бригада прикордонної охорони	100	177	1532	-	-	Глибоке	Ланцут
2 XII	Охорона Г.ол. Отамана, 6-та стрілецька дивізія	100	173	803	-	86	Борки	Александрів Куяв
2 XII	2-га Волинська дивізія	100	306	1084	23	9	Глибоке	Варовце
3 XII	Збрива станція, Штаб 6-ї стр. дивізії	76	327	525	46	37	Борки	Александрів Куяв
3 XII	Мінстерство економіки	44	2	-	28	24	Тернопіль	Тарнов

Продовж. табл. 10

+

1	2	3	4	5	6	7	8	9
3 XII	Штаб 2-ї дивізії та 1 і 2 Запасні бригади	90	70	470	166	-	Боржи	Вадовце
3 I 1921	2-га дивізія	100	169	738	38	10	Тернопіль	Вадовце
5 I	Командування тилу	-	180	242	60	12	Тернопіль	Ланцут
5 I	Жандармерія	-	24	156	7	1	Тернопіль	Ланцут
6 I	Полк Чорношичників	44	91	577	14	6	Тернопіль	Пікуличі
6 I	Об'єднана кінна дивізія	104	266	1 143	25	16	Боржи	Вадовце
10 I	3-тя дивізія	-	228	685	46	20	Тернопіль	Калш
10 I	1-ша дивізія	-	11	77	-	-	Тернопіль	Пікуличі
10 I	5-та дивізія	-	198	355	25	34	Тернопіль	Ланцут
11 I	Кулеметна дивізія	-	136	182	2	5	Тернопіль	Вадовце
12 I	Штаб армії	-	179	232	13	3	Боржи	Пьотрков
15 I	Шпиталь №1	14	0 0	25	9	2	Тернопіль	Калш
15 I	Урядовц	4	11	33	-	-	Тернопіль	Львів
17 I	Шпиталь №2	-	7	23	-	-	Збараж	Александрів Кузв.
17 I	Сантарійний пункт	-	6	74	-	-	Збараж	Пьотрков
17 I	Саніт. полк (карел.)	38	1	6	-	-	Збараж	Львів
20 I	4-та дивізія	102	297	544	19	23	Глибоке	Вадовце
Разом відслано		4280	14 006	1165	297			

„•” — Брак даних

„-” — Відсутні

Джерело: SAW, SAU — Gl. Zarząd Szt. Gen., t. 138, Spis transportow kolejowych z internowanymi Ukraincami wyslanych do 20 I 1921 r.; SAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 70 kpt. A. Maruszewskiego wyslany z Tamopola z 1 XII 1920 r.; SAW, 6 Armia, t. 133^B, Spisy internowanych oddzialow ukraińskich skoncentrowanych w rejonie Tamopola z 2-3 XII 1920 r.

Продовж. табл. 11

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
10	5-та Херсонська див.		195	43	56	224	518	1225	73	4	-	-	-	-	16
11	Кулеметна див.		102	57	40	173	372	556	38	2	-	-	1	-	173
12	Штаб запасних військ. відділів		6	-	-	2	8								
13	1-ша запасна бриг.		20	11	12	45	88	347							
14	2-та запасна бриг.		35	20	14	55	124	146	3						
15	Збірна станиця		119	6	42	67	234	205	-						
16	Польсько-Мігилівська Бригада	Ланцуг	29	4	33	42	108	62	3						
17	Командатура Кам'яни-Польського		17	5	11	28	61	85	2						
18	Курень польової жандармерії		45	16	93	124	268	545	-						
19	Тили Діючої армії		189	61	80	280	584	57	5		12000				
20	Юнацька школа		54	7	1	397	489	550	9	3	-				
Разом:			781	220	382	1437	2820	18509	699	61	17502	940	7	-	3592
Всього в таборах			2731	591	2109	6957	12388								

* Не включено:

а) Частина людей із 4-ї Київської дивізії, що перебували в таборі у Вадовицях (відповідно частина озброєння та оснащення);

б) 180 старшин і 250 козаків у таборі в Пьотркові;

в) бл. 1000 старшин і козаків, інтернованих у Румунії (в таборах: Барголомея та Чиглауя);

г) працівники Міністерства військових справ УНР та центральних урядів УНР, які не були інтерновані й перебували в Честохові (детальний список не зберігся).

Джерело: SAW, SAU — Gli. Zarząd Szt. Gen., t. 142, Stan i rozmieszczenie oddziałów ukraińskich w obozach w Polsce stan na 20 IV 1921 г.

Українські інтерновані остаточно були розміщені в кількох таборах на території Польщі: у Вадовіцах, Калішу, Александрові Куявському, Пікулічах, Сосновці та Ланцуті. Натомість співробітники українських міністерств та урядів (у тому числі Міністерства військових справ) розмістилися в Тарнові й Честохові. До Тарнова перший потяг, складений із 35 вагонів (всього перевозив 700 осіб), прибув 25 листопада 1920 р. о 16³⁰ разом із Головним Отаманом С. Петлюрою та урядовцями. Голова УНР розташувався в палаці герцогів Сангушків, що знаходився у Гумнішках поряд із Тарновим. Детальна дислокація різних підрозділів у таборах у Польщі представлена в таблиці 11 та додатках 1 та 2¹⁰⁸.

В цілому можна стверджувати, що було багато причин невдачі наступу армії УНР та 3-ї російської армії під командуванням ген. Б. Перемикіна й козачої дивізії осавула В. Яковлева, що взаємодіяли з нею. Однією з важливих причин, що призвела до такої швидкої поразки української армії під час боїв у листопаді 1920 р., був той факт, що більшовицька сторона ввела в дію дві окремі дивізії кінноти, не враховуючи кінних відділів, приділених до стрілецьких дивізій. Що характерно, у всіх бойових діях радянська сторона застосовувала фронтальну атаку піхоти, підтриману обхідним маневром кінноти. Тому на думку польського командування більшовики завдячують своєму остаточному успіху майже виключно кінноті, яка в завершальній фазі боротьби

---

¹⁰⁸ AAN, PRM, t. 17021/1921, Dokumentacja dotyczaca skierowania do Kalisza i Czestochowy internowanych Ukraincow z 27—29 XI 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 329; CAW, SAU — Kancelaria Glownego Atamana, t. 50, Pismo naczelnika grupy internowanych w Pikulicach z 12 XII 1920 r.; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 116, Dokumentacja doty- czaca sytuacji w obozie w Sosnowcu za okres 3-19 XII 1920 r.; там же, t. 117, Pismo o sytuacji w obozach dla Ukraincow w Sosnowcu i Piotrkowie z 20 XII 1920 r.; там же, t. 82, Dokumentacja dotyczaca internowanych Ukraincow w Aleksandrowie Kujawskim za okres 19—21 XII 1920 r.; CAW, SAU — Gl. Zarzad Szt. Gen., t. 33, Meldunek naczelnika internowanych Ukraincow w Pikulicach z 24 XII 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1772/89), t. 1699, List Ukraincow przybylych do Tarnowa (z rodzinami) i zakwaterowanych w miejskim hotelu z 29 XII 1920 r. (в готелі поселено 209 українців за рахунок польської сторони); CAW, Dzial Kontroli Gospodarczej Wladz i Zakladow Centralnych, t. 80, Zestawienie wydatkow na ukraińskich internowanych przebywajacych w obozach w Tucholi i Lancucie za styczen 1921 r.; ЦДАВОВУ — Київ, ф. 3526, оп. 1, спр. 1; Archiwum Panstwowe w Rzeszowie, Akta miasta Lancuta, t. 74; Українські Вісті (Париж), № 3, 1 VI 1926; Rzeczpospolita, nr 171, 4 XII 1920; Gazeta Poranna, 29 XI 1920; Промінь, № 2, з 16 IV 1920; W. Materski, Tarcza Europy, s. 95; H. Dominiczak, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939*, Warszawa 1989, s. 106; Трощинський В.П. *Міжвоєнна українська еміграція*, с. 19-20; Вішка О. *Козацька могила на Куявичях*, Львів 1993, с. 5-12; Срібняк І. *Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі та Румунії (1921—1924 рр.)*, Київ—Філадельфія 1997, с. 68—75; Z. Karpus, *Pobyt żołnierzy Ukrainkiej Repitbliki Ludowej w obozach w Polsce w latach 1920—1924*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sasiedzi od sredniowiecza po wspotczesnosc. Studia i materialy ofiarowane Profesorowi Stanislawowi Alexandrowiczowi w 65 rocznica urodzin*, Torun 1996, s. 456.

сама переслідувала відступаючі українські та російські частини. Українці також самі підтверджували, що більшовицька піхота була слабкою й не показувала великої готовності до боротьби¹⁰⁹.

Інша причина поразки української армії полягає в моральному стані її війська. Можна стверджувати, що майже ніхто з українців, як командування, так і рядові вояки, не вірив у перемогу. Серйозний вплив на такий стан справ мали стосунки, що панували в її лавах¹¹⁰. Українська армія складалася з трьох груп: «старі вояки», вояки, які були мобілізовані на зайнятих територіях, та колишні радянські полонені, завербовані в польських таборах для військово-полонених чи відразу після взяття в полон. Перші вистояли до кінця й добре виконали свій вояцький обов'язок (були добре свідомі національно). Другі, недосвідчені, не знайомі з фронтовим життям, замало пробули у війську (були малосвідомі національно), уникали боїв і при першій невдачі дезертирували й поверталися додому чи переходили на радянський бік. Про таке становище свідчать факти: так, наприклад, у першому бою, який дала 2-га Волинська дивізія, було 200 пораних з-поміж змобілізованих вояків, а в наступному вже жодного, оскільки ті, хто ще залишався у частинах, утікав або здавався більшовикам. Натомість третя група, тобто колишні солдати-більшовики (завербовані в таборах для полонених), переходила на радянський бік, де тільки видавалася можливість¹¹¹.

В якості наступної важливої причини поразки армії УНР можна назвати гострий брак набоїв до ручної стрілецької зброї російського виробництва¹¹², хоча треба зазначити, що й більшовики не мали її вдосталь. Однак за твердженням польської сторони, якби перша атака українцями була б успішно відбита, а українці отримали перевагу й відкинули більшовиків, то брак набоїв для гвинтівок не дався б так сильно взнаки. Це підтверджується тим, що:

- 1) при провадженні наступу потреба в набоях набагато менша;
- 2) можна було б здобути набої у противника;
- 3) транспорти з набоями, які очікували з Польщі та Румунії, надійшли б вчасно, що вплинуло б на подальше становище українців та уможливило б подальше проведення наступу;

---

¹⁰⁹ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 24 kpt. A. Maruszewskiego z 15 XI 1920 r.; там же, t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 316-317.

¹¹⁰ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 316.

¹¹¹ Там же; ЦДАВОВУ — Київ, ф. 1075, оп. 1, спр. 86, Список дезертирів з армії УНР.

¹¹² CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Meldunek nr 24 kpt. A. Maruszewskiego z 15 XI 1920 r.; там же, Meldunek nr 32 z 18 XI 1920 r.; CA MSW, Wydział Wywiadowczy Oddz. II, t. 107 (obecnie CAW), Meldunek kpt. Maruszewskiego z 15 XI 1920 r.; Rzeczpospolita, 20 XI 1920; Kurier Poranny, 16 XI 1920.

4) українці б могли також використати 3 тис. англійських гвинтівок та 200 тис. набоїв до них, які були доставлені до Гусятин в момент, коли українці перенесли свою базу до Підволочиськ; ця зброя разом із амуніцією була передана українцям польської стороною за три дні до відступу за Збруч (тобто 18 XI) і вже не могла вплинути на подальший перебіг боротьби й піднесення морального стану українських частин¹¹³.

В значній мірі до поразки українців також призвела затримка командуванням строку початку наступу, який мав шанс на успіх, навіть у ситуації, коли українська армія та її союзники мали меншу чисельність, ніж противник. На початку листопада 1920 р. більшовики ще не були готові до удару, тому кожна атака могла закінчитися успішно. Крім того, про запланований наступ українці говорили відкрито протягом тривалого часу. Саме тому більшовики теж знали про дату його початку й розпочали свою контракцію на день раніше, тобто 10 листопада 1920 р.¹¹⁴ Це призвело до остаточної поразки українських військ та союзних російських підрозділів ген. Б. Перемикіна й кінної дивізії В. Яковлева.

---

¹¹³ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny NDWP, s. 316-317.

¹¹⁴ CA MSW, Wydział Wywiadowczy Oddz. II, t. 107 (obecnie CAW), Meldunek kpt. Maruszewskiego z 15 XI 1920 r.

Розділ II

Загін ген. Станіслава Булак-Балаховича в Польщі (березень – грудень 1920 р.)

Прибуття загону ген. С. Булак-Балаховича до Польщі та його реорганізація в Бресті-Литовському (березень – червень 1920 р.)

Генерал Станіслав Булак-Балахович прибув зі своїм загonom до Польщі на початку березня 1920 р. Він був вже відомою особою ще з часів 1-ї світової війни. В російській армії за видатні заслуги на полі бою він був підвищений до звання капітана. За мужні й сміливі дії проти німців він також отримав багато найвищих російських нагород¹. Під час Громадянської війни в Росії він приєднався до російської Північно-Західної добровольчої армії ген. М. Юденіча. Це формування воювало проти Червоної армії в Естонії в районі Дерпту та на півночі Росії в районі Полоцька й Пскова. В його складі діяла група під командуванням Станіслава Булак-Балаховича, відома в літературі також як «білоруська», яка нараховувала близько тисячі чоловік². За браком матеріалів важко точно встановити, яким був фактичний національний склад цієї групи й скільки загалом вона нараховувала солдат. Публікації в пресі та спомини чи листи того періоду не є надійними, оскільки значно завищували чисельність відділу. Формування генерала Балаховича було однак одним із

---

¹ CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 2134, Zyciorys gen. S. Bulak-Balachowicza zlozony w Wojskowym Biurze Historycznym w Warszawie 7 XII 1929 r.; Z. Karpus, O. Latyszonek, *Zyciorys gen. Stanislawy Bulak-Balachowicza*, Bialoruskie Zeszyty Historyczne (Bialystok), 1995, nr 2 (4), s. 160-169; M. Cabanowski, *General Stanislaw Bulak-Balachowicz*, Warszawa 1993, s. 15-18.

² Hoover Institution on War, Revolution and Peace — Stanford University, B. I. Nicolaevsky Collection, sygn. 128-8, Dokumentacja dotyczaca oddzialu gen. S. Balachowicza walczacego w skladzie armii gen. M. Judenicza; W. Pobog-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. II (1914-1939), Londyn 1967, s. 363; M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u wladzy. Historia Związku Sowieckiego*, t. 1, Londyn 1985, s. 67; Дерябин А. *Гражданская война в России. Белье армии*, Москва 1998; Стукалич Ю. *Мы дойдем!* *Очерки, статьи, фельетоны*, Нью-Йорк 1975, с. 95-98.

найкращих в армії ген. М. Юденіча з точки зору бойових якостей, не уникало боротьби з більшовиками й постійно перебувало на фронті. Доводячи це, С. Балахович здобув ряд успіхів, за які в кінці липня 1919 р., після взяття Пскова, отримав звання генерал-майора, а вдячні жителі міста у свою чергу вручили привітальне поздоровлення. В період перебування в Пскові в його загоні видавалася газета під назвою «Новая Россия освобожденная»³. Після провалу наступу армії ген. М. Юденіча, перш за все через внутрішні конфлікти (на початку січня 1920 р. Юденіч був навіть тимчасово заарештований своїми підлеглими), ген. С. Балахович зі своєю групою намагався далі боротися з більшовиками на боці естонської армії. Але це стало неможливим, коли 2 лютого 1920 р. Естонія підписала мирний договір із більшовицькою Росією⁴. Тому з допомогою влади Естонії загін Балаховича вже на початку січня 1920 р. був перевезений на територію Латвії без попередньої згоди влади цієї країни. На той час він нараховував лише кілька тисяч солдат і розташовувався в латвійському місті Алуксне (Марієнбург)⁵. Незважаючи на заперечення, латвійська влада була змушена прийняти такий стан речей.

Генерал С. Балахович погодився підпорядкуватися Командуванню Латвійської армії з метою продовження боротьби з більшовиками. З цією ж метою він запропонував збільшити кількість його вояків за рахунок мобілізації білорусів, що перебували на території Латвійської республіки. Ці плани перед латвійською владою були рішуче підтримав Голова Військово-дипломатичної місії Білоруської Народної Республіки в Ризі полк. К. Єзовітовим. Проте ці

³ CAW, Oddz. II NDWP, t. 69, Wyciagi z gazet lotewskich z lipca 1919 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 369, Przegląd prasy rosyjskiej nr 46 sporządzony przez Sekcję Informacyjny MSZ, Wydział Prasowy — Referat Rosyjski z lipca 1919 r.; CAW, Front Pomorski, t. 105, Referat informacyjny NDWP z 15 I 1920 r. pt. „Białorus”; Instytut Jozefa Pilsudskiego w Nowym Jorku, Akta osobowe Stanisława Bulak-Balachowicza, Wspomnienie L. Mikuckiego o gen. S. Bulak-Balachowiczu; Echo (Ryga), 31 VII 1919; Новая Россия Освобожденная, № 5, июль 1919; O. Latyszonek, *General Buiak-Balachowicz w wojnie 1919-1920*, Sybirak (Białystok), 1990, nr 5, s. 8-9.

⁴ LVVA — Рига, МЗС Латвії, т. 8; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 317, Raport polityczny nr 7 Oddz. II Dłwa Frontu Lit.-Biał. z 19 II 1920 r.; H. Batowski, *Miedzy dwiema wojnami 1919-1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Krakow 1988, s. 65-66; J. Soots, *Wojna Estonii o wyzwolenie (1918-1920)*, Przegląd Wojskowy, t. IV, 1929, z. 20, s. 86-89; B. Waligora, *Na przelomie zdarzeń na ziemiach Białorusi i Litwy oraz w krajach bałtyckich (1918-1919)*, Warszawa 1934, s. 17; O. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, s. 147-150.

⁵ LVVA — Рига, Політично-економічний департамент МЗС Латвії, т. 3, Pismo szefa Misji Białoruskiej do MSZ Lotwy z 13 I 1920 r.; там же, Політично-економічний департамент МЗС Латвії, т. 1, Ocena sytuacji politycznej na Lotwie z 15 I 1920 r.; AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/81/2, Telegram kpt. A. Myszkowskiego z Rygi do NDWP z 7 II 1920 r.; Z. Karpus, *Działalność gen. Stanisława Bulak-Balachowicza i jego oddziału w Polsce podczas wojny 1920 r.*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku, 1990, s. 89.

зусилля не увінчалися успіхом⁶. Влада Латвії не була зацікавлена в перебуванні цього загону на своїй території з огляду на політичні стосунки з Радянською Росією. У той же час як потенційний союзник загін Балаховича не представляв високої бойової цінності – був малочисельним та слабоозброєним. Можливий союз із ним вимагав значних фінансових витрат, необхідних для оснащення та озброєння солдат. У зв'язку з сильним опором з боку Латвії, ген. С. Балахович повинен був знайти інше політичне рішення для своїх планів. Він відмовився від посередництва представника Білорусі в Ризі полк. Єзовітова, оскільки з його боку та за його посередництва не міг сподіватися на реальну допомогу. Єдиним виходом було шукати порозуміння з Польщею, яка й надалі перебувала в стані війни з більшовиками. Після спільної польсько-латвійської акції в районі Дюнабурга (Двінська) в січні 1920 р., в ході якої вибито підрозділи Червоної армії, можна було легко перейти загону на територію, контрольовану Військом Польським.

У цей самий час польська сторона також зацікавилася загonom ген. Балаховича. На початку лютого 1920 р., ймовірно за наказом польської військової влади, представник ВКВП при Верховному Командуванні Латвійської армії та Естонської армії кап. Олександр Мишковський⁷ зав'язав із ним контакт через брата генерала – полк. Юзефа Балаховича, який перебував у Ризі. Перша зустріч представника Польщі з ген. Станіславом Балаховичем відбулася 9 лютого 1920 р. За інформацією, якою володіли поляки щодо цього формування, загалом воно нараховувало близько 2 тис. чоловік і складалося з 2 батальйонів піхоти, півескадрону кінноти та 4 гармат. У збережених офіційних листах, направлених до латвійської влади або польського представника, в період перебування ген. Балаховича в Латвії вживав наступну назву свого загону (російською мовою) – «Добровольчий Народний Загін», а на печатках був російський двоголовий орел та мертва голова⁸. Після отримання згоди ВКВП, кап. О. Мишковський надіслав до Алуksне (Марієнбурга) підпор. Камінського з метою проведення інспекції загону, щоб на місці зорієнтуватися в його становищі. Інспекція відбулася 24 лютого 1920 р. Зберігся широкий звіт з того візиту, якій вперше містить докладну інформацію про загін ген. Балахови-

---

⁶ LVVA — Рига, Штаб Верховного Командування латвійської армії, т. 458, Sprawozdanie z narady oficerow wywiadu armii lotewskiej z gen. S. Balachowiczem i plk. K. Jezowitowem 26 II 1920 r.; там же, Polityczno-Ekonomiczny Departament MSZ Lotwy, т. 3, Pismo MSZ Lotwy do pik. Jezowitowa z 11 XII 1919 r.

⁷ CAW, Teczki Personalne, т. 16, Teczka personalna plk. A. Myszkowskiego; P. Stawecki, Oficerowie dyplomowani Wojska Polskiego Drugiej Rzeczypospolitej, Wroclaw—Warszawa—Krakow 1997, s. 191.

⁸ AAN, Ataszaly Wojskowe RP, т. A.11/81/1, Telegram kpt. A. Myszkowskiego z Rygi do NDWP z 7 II 1920 r.; там же, т. A.11/65/2, Korespondencja gen. S. Balachowicza z lutego 1920 r.; там же, т. A.11/64/1, Telegram kpt. Myszkowskiego do NDWP z 24 II 1920 r.

ча: чисельність та національність солдатів, озброєння, настрої тощо. Так стало відомо, що наприкінці лютого загін нараховував тільки близько 900 осіб та 110 коней. Як офіцери, так і солдати в Алуksне мешкали на приватних квартирах. Їх обмундирування було дуже скромне і, як стверджує рапорт підпор. Камінського, були відсутні білизна та тепле вбрання. Зброя групи була різноманітною і зношеною. Загін мав 3 гармати в поганому стані (дуже забруднені) та шпиталь на 30 ліжок із двома лікарями. З рапорту випливає, що послаючи свого офіцера до Алуksне, польська сторона була зацікавлена перш за все у встановленні чисельності українців у групі ген. Балаховича; підпор. Камінський вважав, що близько 30% солдатів були цієї національності⁹. На цій підставі можна вважати, що ВКВП схилилося перекинути балаховців до Польщі, щоб зміцнити підрозділ під командуванням полк. М. Безручка, який формувався вже з лютого 1920 р. спочатку в Ланцуті, а потім у Бресті-Литовському. Тому не передбачалося використання ген. Балаховича та його формування для зміцнення білоруського підрозділу, створеного в Польщі Білоруською Військовою Комісією.

При здійсненні інспекції загону в Марієнбургу польська сторона отримала від ген. Балаховича докладну інформацію про його чисельність та національний склад¹⁰. На той час він нараховував 898 чоловік, із них 111 офіцерів і 787 солдат, та 110 коней. У ньому служили вояки різних національностей, а саме: росіяни (41%), українці (23%), білоруси (21%), поляки (8%), шведи та фіни (4%), естонці, латиші й представники народів Кавказу (3%).

Цікавим був склад загону стосовно військового ступеня солдат і офіцерів:

1. Офіцери: генерал – 1, офіцери штабу – 9, офіцери (різного звання) – 87, лікарі – 2, фельдшери – 3, військові урядовці – 9.

2. Солдати: підхорунжі (підпрапорщики) – 15, сержанти – 24, старші унтер-офіцери – 60, молодші унтер-офіцери – 85, старші рядові – 35, рядові – 433, санітари – 135.

За своїм оснащенням загін володів озброєнням, яке здобув у більшовиків, а саме: гармати – 2 шт., кулемети – 6 шт., автомобілі – 2 шт., піхотні гвинтівки – 619 шт., набої – 134 160 шт., револьвери – 23 шт., шаблі – 47 шт., польові кухні – 4 шт.

---

⁹ Там же, т. А.11/65/2, Odracne sprawozdanie ppor. Kaminskiego z inspekcji oddzialu gen. S. Balachowicza w Marienburgu z 24 II 1920 r.

¹⁰ Там же, т. А.11/65/2, Zestawienie gen. S. Balachowicza dotyczace oddzialu (liczba zolnierzy, ich stopnie wojskowe i narodowosc, posiadane uzbrojenie) z 20 II 1920 r.; E. Jekabsons, *Generalis Stanislavs Bulak-Balahovics un Latvija*, Latvijas Archivi (Ryga), 1995, nr 1, s. 16-18; той же, *Stosunki miazdy Lolwa i Biatoruska. Republika Ludowa w latach 1919—1921*, Bialoruskie Zeszyty Historyczne (Bialystok), 1997, nr 7, s. 56-57.

Підчас наступної зустрічі з кап. О. Мишковським ген. С. Балахович підтвердив своє польське походження та висловив згоду на швидкий перехід його вояків до Польщі та їх використання на Білорусько-Литовському чи на Подільському фронті. Представник ВКВП у листах до Верховного Командування описав його як здібного командира, енергійного, сміливого, справжнього партизана. Ген. Балаховичу було дуже важливо досягнути порозуміння з поляками на будь-яких умовах, оскільки його загін мав запаси продовольства тільки до 27 лютого 1920р. Допомоги могли сподіватися тільки від представника Польщі; в іншому випадку на цей день він планував атаку на Острів та Опошки з наміром пробитися в район Полоцька, щоб там провадити партизанську боротьбу¹¹.

Ознайомившись із важким станом загону ген. С. Балаховича, польська влада висловила згоду на виділення йому фінансової допомоги, необхідної для поповнення провіанту та для перевезення балаховців на територію Польщі. Це рішення було прийняте з відома Начальника Держави Юзефа Пілсудського¹². Відразу ж приступили до підготовки евакуації загону. Його було поділено на дві групи. До Дюнабурга (Двінська), тобто на територію, ще контрольовану на той момент польськими військами, дісталися за один день – 5 та 6 березня о 14⁰⁰. Для потреб загону латвійці подали до Марієнбургу:

- для 1-ої групи: 17 критих вагонів для солдат, 5 платформ для оснащення, 6 вагонів для коней і 1 вагон для офіцерів;

- для 2-ої групи: 17 критих вагонів для солдат, 7 вагонів для коней, 4 платформи й 1 вагон для офіцерів¹³.

У Латвії залишилися тільки шпиталь загону з персоналом та оснащенням та хворі. Вони були відправлені до Польщі після видужання в кінці березня 1920 р. Тоді ж згоду на переїзд до Польщі отримала дружина ген. С. Балаховича Герда з двома дочками¹⁴.

---

¹¹ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/64/1, Telegram kpt. A. Myszkowskiego do NDWP z 24 II 1920 r.

¹² LVVA — Рига, Polityczno-Ekonomiczny Departament MSZ Lotwy, t. 3, Pismo dtwa Armii Lotewskiej w sprawie oddz. gen. S. Balachowicza z 29 III 1920 r.; AAN, Ataszaty RP, t. A.II/64/1, Telegram kpt. A. Myszkowskiego z 28 II 1920 r.; J. Relidzinski, *Sladami Kmicica*, Tygodnik Ilustrowany, nr 31, 31 VII 1920, s. 604-605; Batachowcy, Federacja, 1929, nr 7—8, s. 30.

¹³ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/65/2, Pismo kpt. Myszkowskiego do gen. S. Balachowicza z 2 III 1920 r.; там же, Telegram gen. Balachowicza do kpt. Myszkowskiego i gen. E. Rydza-Smiglego z 4 III 1920 r.

¹⁴ Там же, t. A.II/65/2, Pismo kpt. Myszkowskiego do gen. E. Rydza-Smigiego z 28 III 1920 r.; там же, t. A.II/81/2, Sprawozdanie z inspekeji szpitala oddzialu gen. S. Balachowicza w Marienburgu z 19 V 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 113, Pismo mjr. A. Myszkow-

З Дюнабурга транспорти з балаховцями були відіслані до Бреста-Литовського. Їх розмістили в об'єктах брестської фортеці, і там мала відбутися реорганізація загону. У той самий період у Бресті в сусідніх будинках знаходилися українці, прислані з Ланцута, з яких формувалася окрема стрілецька дивізія під командуванням полк. М. Безручка¹⁵. Про період перебування загону ген. Балаховича в Бресті-Литовському збереглося небагато матеріалів. Так склалося внаслідок того факту, що на той час поляки були сильніше зацікавлені в створенні в Бресті української дивізії й тому формуванню ген. Балаховича приділялося мало уваги.

Підчас перебування в брестській фортеці цей загін налічував до 600 осіб – з нього вийшло 200 українців і підсилило дивізію полк. М. Безручка¹⁶. Польська сторона в той період і надалі не мала чіткої концепції використання наявного загону ген. Балаховича. Ніщо не вказує – хоч так стверджують деякі автори¹⁷ – на бажання на основі цього формування розбудувати білоруське військо. Також твердження, що цей підрозділ переважно складався з білоруського елемента, є безпідставне. На той час загін складався переважно з росіян, що походили з псковської, частини петроградської та новгородської колишніх губерній, тобто з територій, де воював ген. Балахович у складі армії ген. М. Юденіча та підчас I Світової війни. Натомість, оцінюючи політичні погляди ген. С. Балаховича, співробітник Експозитури Мін.ВС з українських справ, який перебував у Бресті-Литовському, стверджував, що *він є за створення Російської Демократичної Республіки й тому був проти російських монархістів*.

Можна вважати, що погоджуючись на прибуття ген. Балаховича з його людьми, польська військова влада розраховувала на партизанську діяльність групи на тилах більшовицьких військ у Білорусі. Планувалося її використати в подальшому наступі на сході, а це було пов'язано з генералом. Також передбачалося, що ген. Балахович, після відправлення його разом із загonom на

---

skiego do Oddz. II NDWP z 28 VIII 1920 r.; CAW, IV Szt. MSWojsk., t. 48, Dokumentacja dotycząca ewakuacji z Lotwy żołnierzy i sprzętu oddziału gen. Balachowicza.

¹⁵ Z. Karpus, *Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919-1920*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 238-239; той же, *Jency i internowani w Białymstoku i Brzesciu Litewskim w latach 1919-1921*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku, 1992, z. 6, s. 77; той же, *Białoruskie formacje wojskowe w Polsce w latach 1919-1921*, [w:] *Pomorze - Polska - Europa. Studia i materiały z dziejów XIX i XX w. ofiarowane prof. dr. hab. Mieczysławowi Wojciechowskiemu w 60 rocznicę urodzin*, Torun 1995, s. 229.

¹⁶ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo Dep. VIII MSWojsk. do Oddz. IV Szt. MSWojsk. z 8 VII 1920 r. w sprawie zaopatrzenia oddziałów ukraińskich i gen. S. Balachowicza.

¹⁷ M. Cabanowski, *General Stanisław Bulak-Balachowicz*, s. 93-104; *Sasiedzi wobec wojny 1920 r. Wybór dokumentów*, oprac. J. Cisek, Londyn 1990, s. 93-101; K. Gomolka, *Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii białoruskiej 1918-1922*, Warszawa 1989, s. 37-42

фронт у Білорусь, очолить антибільшовицьке повстання, підтримане місцевим населенням¹⁸.

Брак більшої уваги польської військової влади формуванню ген. Балаховича проявився в тому, що воно отримало тільки незначне оснащення в порівнянні з сусідньою українською стрілецькою дивізією. Перед терміновою відправкою на фронт загін також не отримав нового озброєння; він мав тільки те, що прибуло з ним із Латвії¹⁹. Після прибуття до Польщі офіцери та солдати ген. Балаховича отримували платню та утримання в такій самій кількості, що й українці та польські вояки. За посередництва Експозитури Мін.ВС з українських справ першу виплату вони отримали в березні 1920 р. Щоб покращити зв'язок із ген. С. Балаховичем, польське Мін.ВС приділило до нього зв'язкового офіцера, яким став підпор. Мечислав Задора-Скабовський. Натомість забезпечення та допомога в реорганізації загону здійснювалася з допомогою Експозитури Мін.ВС з українських справ на чолі з кап. Юлією Ульріхом, яка мала свій офіс у Бресті-Литовському²⁰.

Дуже швидко, вже в другій половині травня 1920 р., ген. Балахович виступив із пропозицією відіслати його групу на фронт. Зв'язковий офіцер підпор. Задора-Скабовський у своєму повідомленні стверджував, що в загоні покращилася дисципліна й порядок і тим самим підтримав цей проект²¹. Польська сторона, у зв'язку зі зміною ситуації на фронті, викликаною підготовкою до радянського наступу, дала згоду на відправлення балаховців у бій. В кінці травня – на початку червня 1920 р. приступили до скорого оснащення загону. 9 червня він вирушив із Бреста й 11 червня прибув до Виступовиць на Поліссі. Там він був приділений до польської 4-ї армії, що входила до складу Білорусько-Литовського фронту під командуванням ген. Станіслава Шептицького. У польських повідомленнях його чисельність оцінена в 600 вояків²². Також перед виходом на фронт було врегульовано

---

¹⁸ CAW Teki Laudanskiego, t. 10-11, Pismo Ekspozytury MSWojsk. ds. Ukraińskich o oddziale gen. S. Balachowicza, k. 50-51; CAW, Oddz. I NDWP, t. 71, Pismo Oddz. I NDWP o działalności oddziałów pozostawionych na tyłach wojsk bolszewickich z 14 v 1920 r.; AAN, PRM, t. 7642/1922, List otwarty gen. S. Balachowicza do Sejmu Ustawodawczego RP z 8 IV 1922 r.

¹⁹ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo Dep. VIII MSWojsk. do Oddz. IV Szt. MSWojsk. z 8 VII 1920 r.; CA KC PZPR, MSWojsk., mikrofilm 430 (obecnie AAN), Meldunki o sytuacji na froncie wschodnim w okresie 14-28 VI 1920 r.

²⁰ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 22, Pismo Ekspozytury MSWojsk. ds. Ukraińskich do Oddz. IV Szt. MSWojsk. z 26 IV 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 71, Pismo gen. K. Sosnkowskiego do NDWP z 31 V 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo Oddz. I MSWojsk. do Oddz. IV MSWojsk. z 12 VII 1920 r.

²¹ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Meldunek ppor. M. Zadory-Skabowskiego do Oddz. II Szt. MSWojsk. z 29 V 1920 r.

²² CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 22, Dokumentacja dotycząca zaopatrzenia oddziału gen. S. Balachowicza z maja i czerwca 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny Frontu Wschodniego z 11 VI 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 174, Komunikat opera-

питання стосовно подальшого фінансування цього формування. Інтендант загону пор. Михайло Єлін отримав кошти на зарплатню за червень у кількості 650 тис. пол. марок. Також відомо, що гроші за наступні місяці в період боротьби на фронті загін отримував через фінансову службу польської армії, до якої був приділений. Також було дозволено закупити через інтенданта 500 літрів спирту для потреб загону. З цією метою були переказані кошти в кількості 650 тис. пол. марок²³.

Боротьба загону на фронті на боці Війська Польського (11 червня – 12 жовтня 1920 р.)

Після прибуття на фронт загін ген. Балаховича перебував у районі впадіння Прип'яті в Дніпро та входив до складу Поліської групи, що діяла на правому фланзі 4-ї польської армії. Командиром групи, яка тримала фронт довжиною 185 км, був ген. Владислав Сікорський²⁴. Відразу після прибуття на місце загін ген. С. Балаховича, незважаючи на слабке озброєння, приступив до активних дій проти більшовицьких сил. Вже вранці 13 червня балаховці зайняли село Потоки, де відбили контратаку більшовицької кінноти, а потім – село Ковалевки, та здійснили рейд на тили ворога. Під час цієї акції було захоплено 100 полонених і військово майно²⁵. Загін Балаховича спеціалізувався на такого роду діях проти більшовиків, як швидкі напади на тили ворога, тобто застосовував методи, характерні для партизанської боротьби. У цьому він досяг значних успіхів. У польських зведеннях із фронту часто подавалась інформація, що через певний час втрачався зв'язок із його загonom²⁶.

---

cyjny Frontu Litewsko—Białoruskiego z 11 VII 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo MSWojsk. Dep. VII do Oddz. IV Szt. MSWojsk. z 8 VII 1920 r.; там же, t. 22, Pismo Oddz. IV Szt. MSWojsk. do gen. S. Balachowicza z 7 VI 1920 r.; Encyklopedia wojskowa, t. 1, Warszawa 1931, s. 192.

²³ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 22, Pismo Oddz. IV Szt. MSWojsk. do Dep. Gospodarczego MSWojsk. z 5/6 VI 1920 r.; там же, Pismo Oddz. IV Szt. MSWojsk. do gen. S. Balachowicza z 7 VI 1920 r.

²⁴ Там же, Pismo dtwa Grupy Poleskiej do Oddz. IV NDWP z 7 VII 1920 r.; T. Kutrzeba, *Bitwa nad Niemnem (wrzesień-październik 1920 r.)*, Warszawa 1926, s. 175—176; A. Przybylski, *Wojna polska 1918—1921*, Warszawa 1930, s. 82-84; M. Wrzosek, *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918-1921*, Białystok 1988, s. 505-506; той же, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921*, Warszawa 1992, s. 291; Z. M. Musialik, *Wojna polsko-bokzewicka 1919-1920 r.*, Włocławek [b.r.w.], s. 48-51.

²⁵ CAW, 4 Armia, t. 174, Komunikat operacyjny Frontu Litewsko-Białoruskiego z 15 VI 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny Frontu Wschodniego z 15 VI 1920 r.

²⁶ CAW, 4 Armia, t. 174, Komunikat operacyjny z 18 i 30 VI 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny z 17 VI i 1 VII 1920 r.; *Bitwa warszawska*, t. I, *Bitwa nad Bugiem* (27 VII-7

Виконуючи бойові рейди по тилах противника, він нищив його лінії зв'язку, засоби постачання та дезорганізовував тили. У такий спосіб він також здобував інформацію про ворога й забезпечував себе амуніцією, якої загонові бракувало з моменту появи на фронті²⁷.

Польська військова влада побачила перші успіхи свого союзника й високо оцінила ефективність його дій. Саме тому вирішено його зміцнити й належно озброїти. З цією метою 13 липня 1920 р. за наказом Міністерства військових справ із залізничної станції Варшава Торова вислано ешелон у складі 32 критих вагонів, 2 закритих вагонів та 1 пасажирського вагону, в яких знаходилися передусім військові матеріали (серед них 1000 комплектів обмундирування, 120 коней, 200 шабель, 120 револьверів, 5 мотоциклів, 1 тягловий автомобіль) та амуніція. Як писало командування Поліської групи, воно не було в стані усунути нестачу озброєння та оснащення загону ген. С. Балаховича із власних запасів, а без допомоги, як зазначалося в листі, не можливий був подальший розвиток цієї дуже хороброї групи. Окрім того до Балаховича було надіслано підкріплення, а саме близько 180 солдат, які в той період повернулися з Латвії (добровольці та ті, хто видужали). Користуючись з нагоди, ген. Балаховичу в якості визнання переказано, окрім раніше встановлених, додаткові фінансові кошти в розмірі 100 тис. царських рублів і 2 млн. пол. марок²⁸. Також з'явився проект передачі для потреб загону для кращого зв'язку з ним одного літака марки «Альбатрос», але ніщо не вказує на те, що цей літак був переданий балаховцям в липні 1920 р.²⁹ Польська влада також вирішила залишити в Бресті-Литовському базу (так званий «кадр») для формування поповнень для Балаховича. Цим вже займалася Експозитура українських справ Мін.ВС. Після її перенесення й зміни назви (у цей період завданням Експозитури була допомога при формуванні російських підрозділів Б. Савінкова) «кадри» ген. Балаховича залишилися в Бресті й були прямо підпорядковані коменданту фортеці. Більше того, представникові загону полк. Звягінцеву надана можливість проведення

VIII 1920), cz. I i II, Warszawa 1935 (cz. I — s. 27, 55, cz. II — s. 43, 49, 175-176), t. II, Bitwa nad Wisła, ks. I (7 VIII-12 VIII 1920), cz. I i II, Warszawa 1939 (cz. I — s. 135-141, cz. II — s. 322, 272); O. Latyszonek, *Watek ukraiński w działalności gen. Stanisława Bulak-Bałachowicza*, [w:] *Polska i Ukraina*, s. 262-263.

²⁷ CA KC PZPR, MSWojsk., mkr. 430 (obecnie AAN), Informacja o wydarzeniach na Froncie Polnocnym w okresie 14 VI-28 VI 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 174, Komunikat operacyjny z 30 VI 1920 r.

²⁸ CAW, Oddz. IV (Sekcja Jencow), t. 14, Pismo MSWojsk. do NDWP z czerwca 1920 r. w sprawie uzupełnień dla gen. S. Balachowicza; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 22, Pismo do KTW z 12 VII 1920 r.; там же, t. 22, Meldunek Grupy Poleskiej do DOG Grodno z 26 VI 1920 r.; там же, t. 23, Pismo Oddz. IV Szt. MSWojsk. w sprawie zaopatrzenia dla oddziału gen. Balachowicza za okres 7-11 VII 1920 r.

²⁹ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo Oddz. IV Szt. MSWojsk. do Dep. III Żegluga Powietrznej z 7 VII 1920 r.

вербування серед полонених більшовиків, що знаходилися в Бресті (в таборі військовополонених, в Розподільній станції та в робочих загонах для полонених) і які передусім походили з Псковської, Новгородської та Вітебської губерній³⁰. Наплив добровольців до загону призвів до збільшення його чисельного складу. Кадрова ситуація групи ген. С. Балаховича за період його дій у складі Поліської групи представлена в таблиці 12.

Таблиця 12

Організація та чисельність групи ген. С. Балаховича
– стан на 12 липня 1920 р.

Склад групи	Харчовий стан		Бойовий стан	
	офіцери	рядові	офіцери	рядові
4 кадрові роти піхоти	78	483	74	473
Кінний ескадрон	18	146	16	140
Разом*:	154	1162	118	831
	Разом:	1316	949	

*Включені також служби та командування групи.

Джерело: CAW, 4 Armia, t. 174, Stan kadrowy Grupy Poleskiej na dzien 12 VII 1920 r.

Для порівняння, у той період Поліська група загалом нараховувала 1140 офіцерів і 39 946 рядових, з яких на фронті воювали 746 офіцерів і 22 479 рядових³¹.

Натомість полякам не вдалося, незважаючи на існуючі плани, посилити свого союзника за рахунок козацьких підрозділів, що переходили на польську сторону. Пізніше з них у Каліші формував козацьку бригаду осавул В. Яковлев (інша козацька бригада розташовувалася на той час у Грубешові, командував нею осавул О. Сальніков). Опір самих козаків із обох бригад та політичні амбіції їх командирів остаточно призвели до того, що жоден із тих козацьких підрозділів не був включений до складу групи ген. Балаховича³². Натомість до неї вступали добровольці, направлені в «кадри» в Бресті-

³⁰ Там же, т. 23, Depesza Oddz. IV Szt. MSWojsk. do dtwa Obozu Warownego w Brzesciu z 10 VII 1920 r.; там же, Pismo Oddz. I Szt. MSWojsk. do Oddz. IV Szt. MSWojsk. z 12 VII 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 89, Pismo Oddz. I Szt. MSWojsk. do szefa Szt. Gen. gen. S. Hallera w sprawie organizacji oddzialow narodowosciowych w Polsce z 12 VII 1920 r.; Z. Karpus, *Jency i internowani w Bialymstoku i Brzesciu Litewskim*, s. 74.

³¹ CAW, 4 Armia, t. 563, Stan kadrowy Grupy Poleskiej na dzien 12 VII 1920 r.

³² CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. informujace o formowaniu na terenie Polski oddzialow narodowych z 21 VII 1920 r.; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Dokumentacja dotyczaca wlaczania oddzialow kozackich do grupy gen. Balachowicza z lipca i sierpnia 1920 r.; CAW, Oddz. II (Sekcja Jencow) NDWP, t. 35b, Pismo MSWojsk. dotyczace formowania w Polsce ochotniczych oddzialow rosyjskich z 22 IX 1920 r.; *Balachowcy*, Federacja, 1929, nr 7-8, s. 31

Литовському (до початку липня 1920 р.; потім базу було перенесено до Любліна): радянські військовополонені та поляки-дезертири з Війська Польського.

Після початку 4 липня 1920 р. більшовицького наступу під командуванням М. Тухачевського на Литовсько-Білоруському фронті, загін ген. Балаховича відступав разом із 4-ю польською армією. Звісно, що це не сприяло планованому збільшенню чисельності групи³³. За оцінкою ген. Владислава Сікорського, в середині серпня 1920 р. балаховці нараховували 1300-1400 чоловік (в тому числі близько 1000 піхотинців та близько 400 кіннотників) та володіли 55 кулеметами та 4 гарматами. Начальником штабу групи був на той час кап. Темніцький. Однак не відомо, з яких причин ген. Сікорський пише в своїй праці, що цей загін називався «Білоруською Народною Армією»³⁴. На той момент, а також пізніше, не було жодних підстав стверджувати, що формування ген. Балаховича мало характер білоруського. Ту ж саму помилку робили й інші польські офіцери в своїх звітах – ті, які добре не знали внутрішню ситуацію в групі, а за ними й численні публіцисти та історики³⁵. (22 січня 1920 р. після спеціальної заяви Балаховича уряду БНР його загін офіційно був оголошений «Окремим загonom військ БНР» і навіть випустив ряд марок із цією назвою. У травні 1920 р. у зв'язку з переїздом на територію Польщі та підпорядкуванню польському командуванню ця назва більше не використовувалася. – прим.пер.).

Воюючи в складі Поліської групи на її правому фланзі, загін ген. Балаховича після початку більшовицького наступу відступав на захід, ставлячи противнику запеклий опір. Коли 24 липня 1920 р. група дислокувалася в селі Борова над Стиром, до неї прибув в якості зв'язкового офіцера підпор. Станіслав Ліс-Блонський, направлений II-м Відділом 3-ї армії. Його присутність була пов'язана з переходом формування ген. Балаховича під командування 3-ї польської армії. Це відбулося 29 липня 1920 р.³⁶ Разом із підпор. Блонським до загону прибув взвод військової жандармерії під командуванням вахмістра Кроляка. Його завданням було недопущення зловживань вояків загону відносно цивільного населення.

Подальший відступ загону був докладно описаний у рапорті підпор. Блонського від 30 серпня 1920 р. Ведучи бої з переважаючими більшовицькими силами, яким допомагало місцеве населення, переважно єврейська молодь, загін ген. Балаховича дійшов до Любешова, а потім відступив на Камінь Каширський і Ратне. До Кримного

---

³³ CAW, 3 Armia, t. 131, Raport nr 3 ppor. Blonskiego do szefa Oddz. II 3 armii z 30 VIII 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Raport oficera lycznikowego przy gen. Balachowiczu ppor. Zadory-Skabowskiego do Oddz. II Szt. MSWojsk. z 27 IX 1920 r.

³⁴ W. Sikorski, Nad Wisla i Wkra. Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 roku, Lwow-Warszawa-Krakow 1928, zal. nr 15; M. Bielski, General brygady Adolf Mikołaj Waraksiewicz (1881-1960), Torun 1998, s. 80-81.

³⁵ J. Cisek, Białoruskie oddziały gen. Stanisława Bulak-Balachowicza w polityce Józefa Piłsudskiego (maszynopis rozprawy doktorskiej); *Siedzi w obec wojny 1920 roku*, s. 9-10; M. Cabanowski, *General Stanisław Bulak-Balachowicz*, s. 8-9; Свобода, № 11, 29 VII 1920, публікація програм Народної Добровольчої Армії ген. С. Булак-Балаховича.

³⁶ CAW, 3 Armia, t. 131, Raport nr 3 ppor. Blonskiego z 30 VIII 1920 r.; там же, t. 98, Raport ppor. Blonskiego do Oddz. II 3 armii z Lublina 26 VIII 1920 r.

балаховці дісталися 4 серпня, а після довгого відпочинку 6 серпня прибули до Шацька. Через день група ген. Балаховича разом із підрозділами 3-ї армії перейшла Буг і опинилася в районі Володави. Згідно з наказом командувача 3-ї армії вона мала боронити ділянку фронту по річці від Кодні до села Приборово (включно)³⁷. Однак з огляду на перевагу противника та форсування його підрозділами Бугу оборона була неможлива. В цій ситуації балаховці були сконцентровані 11-12 серпня в районі Парчева й Любартова, а потім отримали завдання обороняти дорогу, що вела з Володави до Любліна. З цією метою ген. Балахович 15 серпня 1920 р. обсадив своїм загоном Лечно, щоб унеможливити зайняття цього містечка більшовицькими військами та їх подальший марш на Люблін. У результаті несподіваної атаки загін, підтриманий двома польськими піхотними батальйонами під командуванням кап. З. Зайчовського, розбив радянські сили в районі Пучачева й Титова. В результаті цих боїв ворог був відкинутий аж за Буг³⁸. Просуваючись за більшовиками на північний схід, балаховці знову опинилися у Володаві. Їх новим завданням була оборона лінії Бугу на ділянці від Володави й далі на північ до Славутич³⁹. Після початку польського наступу над Вепшем ситуація на ділянці фронту, яку займав загін Балаховича, була стабілізована. Його завданням було недопущення переправи через Буг більшовицьких підрозділів. Ген. Балахович виконав цей наказ у властивий йому спосіб – через випереджувальні атаки на більшовиків і здійснення рейдів на інший берег Бугу. Так 25 серпня відбувся рейд групи балаховців у район Шацька⁴⁰. Спокій на цій ділянці фронту тривав аж до 10 вересня 1920 р. У цей день загін ген. Балаховича перейшов Буг і розпочав наступальні дії.

В період тривалого перебування формування ген. С. Балаховича в районі Парчева, Любартова й Володави, тобто з 11 серпня по 10 вересня, його

---

³⁷ Там же, т. 131, Raport nr 3 ppor. Blonskiego z 30 VIII 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny Frontu Wschodniego z 6 VIII 1920 r.; CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Raport ppor. Skabowskiego do Oddz. II Szt. MSWojsk. z 7 VIII 1920 r.; A. Salwik, *W zwycięskim pochodzie. Pamiatnik z czasow walk III batalionu 25 pulku piechoty*, Radom 1934, s. 170; A. Suchcic, *Generalowie wojny polsko-sowieckiej 1919-1920. Maly slownik biograficzny*, Bialystok 1993, s. 12-13; Z. M. Musialik, *Wojna polsko-bolszewicka*, s. 107-108.

³⁸ CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 2190, Relacje kpt. rezerwy Z. Zajchowskiego z walk w dniach 13-17 VIII 1920 r.; CAW, 3 Armia, t. 131, Raport nr 3 ppor. Blonskiego z 30 VIII 1920 r.; K. A. Tarkowski, *Lotnictwo polskie w wojnie z Rosja Sowiecka 1919-1920*, Warszawa 1991, s. 99; O. Latyszonek, *Watek ukraiński*, s. 265-266.

³⁹ CAW, 3 Armia, t. 131, Raport nr 3 ppor. Blonskiego z 30 VIII 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny Frontu Wschodniego z 21 VIII 1920 r.; J. Cisek, Bialoruskie oddzialy gen. Stanisława Bulak-Balachowicza, s. 221-222.

⁴⁰ CAW, 3 Armia, t. 131, Raport nr 3 ppor. Blonskiego z 30 VIII 1920 r.; *Bitwa warszawska 13-28 VIII 1920 r. Dokumenty operacyjne*, cz. I, oprac. zespol pod red. M. Tarczynskiego, Warszawa 1995, s. 401.

солдати допускали злочинні дії, передусім проти місцевого єврейського населення. Вони грабували крамниці та приватні помешкання, забирали гроші, коштовності, товари з крамниць та худобу (коні, корови). Як доповідає в своєму рапорті підпор. Блонський, тільки у Володаві за один день (22 VIII 1920 р.) задокументовані збитки єврейського населення склали близько 1,5 млн. пол. м. В інших місцевостях не було краще: в Парчеві, Любартові та Славутичах пограбовано майна загальною вартістю до 1 млн. пол. м. У місцевостях, розташованих на лівому березі Бугу за той період ще не спостерігаються випадки вбивств представників єврейського населення, однак вони вже відбувалися по інший бік Бугу, на території, зайнятій радянськими військами. Так під час одного з рейдів за річку Буг у Шацьку було вбито, як подавав підпор. Блонський, багато єврейських родин⁴¹. Окрім євреїв, внаслідок дій балаховців також постраждало польське населення, хоча, треба зазначити, за даними збережених особистих рапортів польських офіцерів, у значно меншій мірі.

Такі дії солдатів ген. Балаховича були перш за все викликані тим, що в загін, в міру збільшення його чисельності, потрапило багато авантюристів та осіб із кримінальним минулим. Це вони здійснювали грабунок за мовчазної згоди офіцерів. Сильний вплив на таку специфічну активність групи мало занадто довге (близько 3 тижнів) перебування на одному місці. Тоді група, охороняючи лінію Бугу від Володави до Кодні, перебувала в районі, в якому не було польських підрозділів. Тому й нагляд польської військової жандармерії за балаховцями був незначний. Взвод польової жандармерії під командуванням старшого вахмістра Кроляка, приділений до групи ген. С. Балаховича, також не міг ефективно протистояти злочинам. Тим більше це було неможливо, оскільки в групі не існувало жодних фінансових комісій, а солдати та офіцери не отримували систематичної платні й доплат у кількості, встановленій польською стороною. Крім того, немає підтвердження, що солдати ген. С. Балаховича взагалі отримували платню, хоча в матеріалах джерел збереглася інформація про перекази поляками коштів на ці цілі. Окрім того група швидко зростала чисельно, саме тому польська сторона детально не орієнтувалася, якою була її чисельність на той момент. Також вплив на дії балаховців, особливо щодо євреїв, мало ставлення частини єврейської молоді, яка так підчас відступу групи з Каменя Каширського, Щацька та інших місцевостей, підтримую-

---

⁴¹ CAW, 3 Armia, t. 131, Raport nr 3 ppor. Blonskiego do Oddz. II 3 armii z 30 VIII 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Meldunek ppor. W. Brusznickiego do szefa Oddz. II 3 armii z 31 VIII 1920 r.; там же, t. 138, Dokumentacja dotycząca postępowania oddziału Balachowicza w powiecie brzeskim za okres 1-5 IX 1920 r.

чи більшовицькі війська, відкривала по них вогонь⁴². У кінці серпня 1920 р. у своєму рапорті до 3-ї армії підпор. Блонський застерігав від того, щоб далі миритися з діями балаховців. Він вважав, що це негативно впливає на ставлення місцевого населення до Війська Польського, офіційним союзником якого був загін ген. Балаховича. Найкращою ілюстрацією буде цитата зі звіту:

...у тих селах, де стояли кілька днів, усе вкрадено, населення було доведено до розпачу. Для запобігання цьому всьому потрібно видати наказ командирів групи й повідомити його про те, що його дії та дії його солдатів, по-перше, призводять до злиденного стану тих людей, що проживають на місцевості, через яку проходить його група, по-друге, у населення виробляється негативне сприйняття відносно польського війська, яка на таке насилля позвала. Іноді думаю, що це проти них [євреїв] проводиться спеціальна кампанія, як наприклад у пінських болотах; майже всі покинули села перед балаховцями, що для нас є дуже небажаним, і зрештою, по-третє, про ці насилля з часом довідається цілий світ і підніме з цього приводу великий галас⁴³.

В період оборони балаховцями фронту на середній течії Бугу відбулося різке зростання чисельності загону. Польська військова влада, відзначаючи бойові якості групи, проявлені під час липневого відступу, вже 6 серпня 1920 р. дозволила вербувати добровольців в усіх таборах і пунктах концентрації більшовицьких полонених. Також не чинили перешкод при прийомі добровольців, але не з польських громадян. Це були переважно росіяни, які перебували в Польщі або приїжджали з інших країн, наприклад із Латвії. Вербування у таборах для полонених за згодою польської влади могли здійснювати др. Розно-Розновський, військовий урядовець Михайло Григор'єв, полк. А. Павлінов, кап. Г. Ламакін, підпор. С. Шаунянчев, ротм. В. Суйковський, пор. Хвадещеня, підполк. др. О. Якимович і штабс-кап. Морозов⁴⁴. База групи ген. С. Балаховича, раніше розташована в Бресті-Литовському, була перенесена до Любліна. Туди від початку серпня

---

⁴² CAW, 3 Armia, t. 131, Raport nr 3 ppor. Blonskiego z 30 VIII 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Raport ppor. Blonskiego do Oddz. II 3 armii z 20 VIII 1920 r.

⁴³ CAW, 3 Armia, t. 131, Raport nr 3 ppor. Blonskiego z 30 VIII 1920 r.

⁴⁴ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 654, Zezwolenie wydane przez Oddz. II Szt. MSWojsk. na werbunek do oddzialow gen. Balachowicza z 6 VIII 1920 r.; CAW, 3 Armia, t. 98, Dokumentacja dotyczaca werbunku do oddzialow gen. Balachowicza z 25 VIII—2 IX 1920 r.; там же, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk do Oddz. II NDWP z 27 VIII 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk, (1772/89), t. 1788. Teleuramy informujace o transportach kierowanych do grupy gen. Balachowicza z Wadowic z 8 VIII i 5 IX 1920 r.; CAW, SAU — Gl. Zarzyd Szt. Gen., t. 3, Rozkaz Oddz. II 3 Armii z 16 IX 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 15, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do Oddz. II NDWP z 27 VIII 1920 r.; CAW, Oddz. IV (Sekcja Jencow) NDWP, t. 16, Raporty o sytuacji jencow na Punktach Wysylkowych 3 armii z 9 IX 1920 r.; там же, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do Oddz. II NDWP z 5 IX 1920 r.; AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/115, Telegram przedstawiciela NDWP w Rydze z 28 VIII 1920 r.

1920 р. почали направляти добровольців, завербованих у таборах, та інших бажаючих до служби в цьому загоні⁴⁵. До нової бази висилалися також цілі радянські військові підрозділи, які добровільно перейшли на польський бік. Так на початку вересня туди за наказом Мін.ВС був направлений колишній радянський 8-й кінний полк ім. Л. Троцького. Він нараховував 9 офіцерів, 310 козаків і 209 коней; із його складу було вчасно вилучено 34 особи за підозрою в симпатіях до комунізму. Командував ним ротмістр Струбов, який мав родину у Варшаві⁴⁶. Загін пізніше увійшов до складу козацького полку під командуванням полк. Г. Духопельнікова. Вербування до групи ген. Балаховича відбувалося також, без згоди польської влади, на території Холмщини (Володарський повіт). Серед населення поширювалися пропагандистські листівки українською мовою. На цій території дану діяльність здійснював отаман Іскра (ген. Г.І. Лохвицький). Проти цього гостро протестував уряд УНР. Одночасно польська влада негативно поставилася до таких дій і заборонила їх⁴⁷.

Зосереджені в Любліні добровольці після навчання, обмундирування та озброєння мали направлятися до підрозділів, які воювали на фронті. Цей період затягнувся, оскільки в серпні польська сторона ще не володіла надлишками зброї та військових матеріалів. Тому й фронтова група ген. Балаховича в цей період (увесь серпень та вересень 1920 р.) не зазнала помітного збільшення. Загалом вона нараховувала 2200 чоловік, із яких близько 700 воювало на фронті, решта перебували в Любліні⁴⁸. Організація фронтової групи Балаховича в кінці серпня представлена на схемі 4.

Успішний ріст чисельності загону, зокрема завдяки вербуванню серед більшовиків у таборах для полонених, впливав на його національний склад. У такий спосіб значну перевагу в ньому отримали росіяни. Спостерігаючи це явище, польська військова влада почала прагнути підпорядкувати групу

---

⁴⁵ CAW, Teki Laudanskiego, t. 6-7, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do Oddz. II NDWP z 27 VIII 1920 r.; CAW, 3 Armia, t. 31, Pismo dtwa 3 armii do Oddz. II 3 armii z 6 IX 1920 r. w sprawie bazy dla oddzialu Balachowicza; там же, Telegram kwatermistrza 3 armii do szefa sztabu 3 armii z 8 IX 1920 t.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 89, Pismo Oddz. I Szt. MSWojsk. do szefa Szt. Gen. gen. Hallera z 12 VII 1920 r.; AAN, Komisariat Generalny RP w Gdarisku, t. 64, Informacja attache wojskowego w Rydze o ochotnikach do armii Balachowicza z 17 IX 1920 r.

⁴⁶ CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Pismo oficera lacznikowego przy grupie gen. Balachowicza ppor. Zadory-Skabowskiego do Oddz. II 3 armii z 4 IX 1920 r.; CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Pismo Ekspozytury MSWojsk. w Kaliszu do gen. S. Balachowicza z 27 VIII 1920 r.

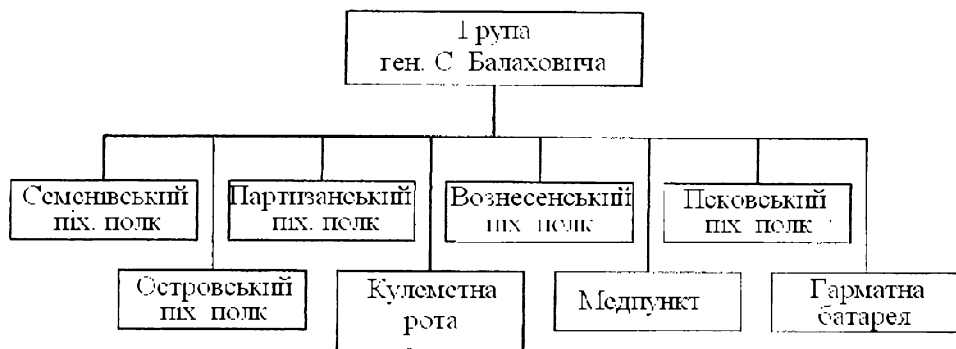
⁴⁷ CAW, 3 Armia, t. 98, Materiały dotyczące akcji werbunkowej do oddzialu gen. S. Balachowicza z okresu 23-31 VIII 1920 r.; там же, Zbior ulotek i odezwo (6 sztuk) kolportowanych przez grupe gen. Balachowicza.

⁴⁸ CAW, 3 Armia, t. 131, Raport nr 3 ppor. Blonskiego do Oddz. II 3 armii z 30 VIII 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. M. Bilka, kierownika Oddz. II 18 DP, do Oddz. II 4 armii z 13 XII 1920 r.

ген. С. Балаховича Російському Політичному Комітету на чолі з Борисом Савінковим, який постав на початку липня 1920 р. у Варшаві. Переговори двох сторін тривали довго, майже два місяці. Вони були завершені після 27 серпня 1920 р. У цей день Б. Савінков і ген. С. Булак-Балахович підписали у Варшаві угоду, за якою загін генерала політично підпорядковувався РПК. Один із пунктів угоди визначав, що з цього моменту група ген. Балаховича буде фінансуватися за посередництвом РПК. Борис Савінков також погоджувався, щоб всі кошти, які польська влада видала на формування та утримання загону ген. Балаховича починаючи з 1 березня 1920 р., будуть трактуватися як борги Росії перед Польщею і в майбутньому будуть сплачені⁴⁹. У такий спосіб поляки розв'язували проблему загону ген. С. Булак-Балаховича, який із моменту прибуття до Польщі на початку 1920 р фінансувався безпосередньо польською армією, до якої був придільний.

Схема 4

Організація групи ген. С. Булак-Балаховича, що воювала на фронті
– стан на кінець серпня 1920 р.*

*Не включені загоони, що формувалися в Любліні.

Джерело: САУ, 3 Armia, t. 131, Raport nr 3 ppoc. Blonskiego do Oddz. II 3 armii z 30 VIII 1920 г.

⁴⁹ САУ, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Tekst umowy zawartej w Warszawie między B. Sawinkowem a gen. S. Bulak-Balachowiczem 27 VIII 1920 г.; IISH — Амстердам, Матеріали Бориса Савінкова; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 125, Копія договору Савінков-Балахович от 27 VIII 1920 г.; там же, д. 156, Materiały spraw finansowych oddziałów gen. S. Bulak-Balachowicza za okres marzec-październik 1920 г. Всього за період 9 IV-29 XII 1920 г. на організацію та утримання загонів ген. С. Булак-Балаховича переказано 108,9 млн. пол.м., 1,2 млн. царських рублів і 1,15 млн. керенок. На таку суму склали квитанції, переказані інтендантами армії ген. Балаховича фінансовому контролеру РПК (на їх вимогу) в кінці грудня і за які комітет брав відповідальність. У цей список не були включені кошти, отримані від польської сторони в червні 1920 р., в момент вирушення загону на фронт.

З моменту підписання угоди загін ген. Балаховича став частиною російських військових формувань, творених у Польщі на підставі договору між Начальником Держави Ю. Пілсудським та Б. Савінковим і РПК. Через короткий проміжок часу після підписання угоди, а саме 1 вересня 1920 р., Б. Савінков у товаристві польського офіцера й приятеля Кароля Ведзігольського віддав підрозділи ген. Балаховича, як фронтові у Володаві, так і новосформовані на базі в Любліні⁵⁰.

Після запеклої Варшавської битви та попередньої підготовки, розпочався загальний польський наступ у другій декаді вересня 1920 р. На відтинку, який займала польська 3-тя армія, у складі якої на лівому фланзі воювала група ген. Балаховича, польські підрозділи розпочали наступ 12 вересня 1920 р. Ген. Балахович зі своїми загонами вже 10 вересня перейшов Буг, і розпочав блискавичний марш на схід⁵¹. Успіхи його групи були незаперечні – вже 11 вересня були зайняті Шацьк, Кримне й Ратне, а 13 вересня – Камінь Каширський. Потім після кількох днів відпочинку 21 вересня було зайнято Любешів і Нобель. Ці успіхи були можливі передусім тому, що загін використав сильний удар польських дивізій на Ковель на південь від маршруту походу ген. Балаховича⁵². Таким чином його загін діяв у районі, в якому більшовики не мали дуже сильних військ. Значно більше їх було в Пінську, де радянська 4-та армія мала штаб із службами й складами. Зайняття цього важливого осередку було головним завданням, яке отримав загін ген. Балаховича. З цієї причини 24 вересня він був знову підпорядкований польській 4-й армії; разом із 18 піх.д. творив групу під командуванням ген. Ф. Крайовського.

Вже 26 вересня опівдні загін ген. Балаховича, підтриманий поляками, сміливою та відважною атакою опанував Пінськом, перекиваючи відступ

⁵⁰ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Zawiadzenie Oddz. II MSWojsk. wystawione dla B. Sawinkowa z 1 IX 1920 r.; там же, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do NDWP z 3 IX 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Pismo oficera łącznikowego ppor. Zadory-Skabowskiego do Oddz. II Szt. MSWojsk. z 4 IX 1920 r.; K. Wedziagolski, *Pamiętnik. Wojna i rewolucje. Bolszewicki przewrót. Kontrrewolucja. Warszawski epilog*, Londyn 1972, s. 432; той же, *Boris Savinkov: portrait of a terrorist*, [b.m.w.] 1988, s. 190-195.

⁵¹ CAW, 3 Armia, t. 131, Raport ppor. Blonskiego do Oddz. II 3 armii z 20 IX 1920 r.; там же, Meldunek st. wachm. Zgieta do ppor. Blonskiego z 12 IX 1920 r.; Pierwsza wojna polska (1918-1920). Zbiór wojennych komunikatów prasowych Sztabu Generalnego (za czas od 26 XI 1918 r. do 20 X 1920 r.) uzupełniony komunikatami Naczelnej Komendy Wojska Polskiego we Lwowie (od 2 XI 1918 r. do 23 XI 1918 r.) i Dowództwo Głównego Wojska Polskiego w Poznaniu (od 1 I 1919 r. do 14 IX 1919 r.), zebrał, oprac. i wstępem opatrzył S. Pomaranski, Warszawa 1920, s. 292-293; J. F. Lewandowski, *Ataman z Białorusi*, Katolik, nr 37, 1 I XI 1988, s. 13

⁵² CAW, 3 Armia, t. 131, Raport ppor. Blonskiego z 20 IX 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny Frontu Wschodniego z 21 IX 1920 r.; Z. Karpus, *Działalność gen. Stanisława Bulak-Balachowicza*, s. 90-91; A. Salwik, *W zyciaskim pochodzie*, s. 191.

штабу радянської 4-ї армії (командувачу армії та начальнику штабу вдалося втекти). У полон потрапили 2 тисячі солдат і 400 більшовицьких командирів, також було здобуто багато військового майна та худоби⁵³. Після цієї операції наказом міністра військових справ група ген. С. Булак-Балаховича від 28 вересня 1920 р. отримала нову назву – Окрема союзна армія⁵⁴. Це рішення не мало впливу на політичне підпорядкування групи – вона й надалі підпорядковувалася РПК на чолі з Б. Савінковим; надання нової назви також було наслідком підписаної в кінці серпня 1920 р. угоди між ген. С. Булак-Балаховичем і Б. Савінковим. Окрім нової назви польське Мін.ВС (наказом, підписаним ген. К. Сосновським) через два дні затвердило організаційну структуру цього угруповання. Згідно з наказом армія ген. С. Балаховича мала складатися з двох дивізій: однієї дивізії піхоти (стрілецької) та однієї дивізії кінноти (кавалерійської) та допоміжних підрозділів; таким чином польська сторона врахувала зростання чисельності загону, який відбувся під час перебування на фронті. Одностайно вирішено, що організаційною базою для цієї армії знову буде Брест-Литовський, куди до 10 жовтня мали бути переведені решта загонів, що формувалися в інших місцевостях⁵⁵. Організацію Окремою союзної армії ілюструє схема 5. Однак необхідно зазначити, що через політичні зміни, викликані підписанням перемир'я з радянською стороною, нова організаційна структура армії ген. Балаховича ніде не була впроваджена в життя.

В ході подальшого наступу фронтові загони ген. Балаховича 2 жовтня 1920 р. зайняли містечко Давидгородок, а потім 12 жовтня воювали в районі Турова й Століна. Це був останній період боротьби цього формування на фронті в якості польського союзника. 12 жовтня 1920 р., у день підписання в Ризі угоди про перемир'я, польська військова влада видала наказ про відхід

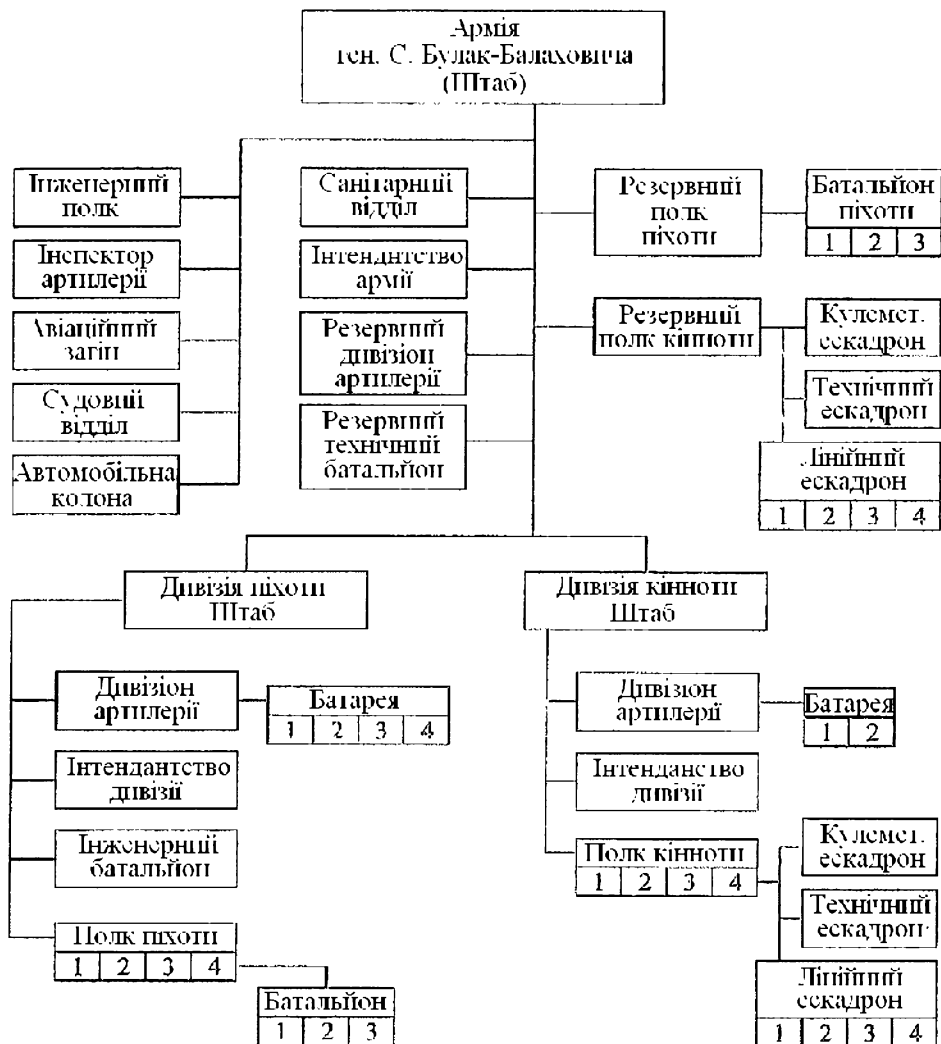
---

⁵³ AAN, Ataszaty Wojsicowe RP, t. A.II/65/1, Komunikat informacyjny NDWP o sytuacji nr 30 z 1 X 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 54, *Ordre de bataille 4 armii z 1 X 1920 r.*; Federacja, 1929, nr 1-2, s. 26-28; T. Kutrzeba, *Bitwa nad Niemnem*, s. 175-176, 194; A. Przybylski, *Wojna polska*, s. 211; Z. Grabowski, *Bitwa pod Klewaniem*, *Przegląd Kawaleryjski*, 1932, nr 8-9, s. 103-105; M. Cabanowski, *General Stanislaw Bulak-Balachowicz*, s. 39-40; *Bitwa warszawska*, t. II, cz. I, s. 15-16; L. Wyszczelski, *Niemien 1920*, Warszawa 1991, s. 146.

⁵⁴ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo MSWojsk. w sprawie organizacji w Polsce armii gen. Balachowicza z 30 IX 1920 r.; Balachowcy, Federacja, 1929, nr 1-2, s. 29; Balachowcy, *Na Czatach*, 1928, nr 2, s. 19; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski*, s. 320; J. Cisek, *Rozmowy Pilsudski-Machrow. Przyczynek do stosunkow Polski z „biala” Rosja w roku 1920*, [w:] *Z dziejow polityki i dyplomacji polskiej. Studia poswiecone pamieci Edwarda W. Raczynskiego, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, Warszawa 1994, s. 216.

⁵⁵ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo gen. K. Sosnkowskiego w sprawie organizacji armii gen. Balachowicza z 30 IX 1920 r.

Схема 4
 Організація армії ген. С. Булак-Балаховича
 затверджена Міністерством ВС 30 вересня 1920 р.

Джерело: CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo MSWojsk. do gen. S. Balachowicza i B. Sawinkowa zatwierdzające structure organizacyjny armii z 30 IX 1920 r.

із фронту і про розташування загонів ген. Балаховича в районі Пінська та Янова разом із підрозділами, що ще формувалися⁵⁶.

Під кінець військових дій, 8 жовтня 1920 р., армія ген. Балаховича, як подає польське джерело, загалом нараховувала близько 16 300 офіцерів і солдат. Із них на фронтову групу припадало 4766 чоловік, у Любліні перебувало 4960 осіб, у Бресті-Литовському – 1760, а в Ковелі й Володимирі-Волинському – 1708 добровольців. Останніх до своєї бригади завербував отаман Іскра (ген. Г. Лохвицький). Окрім того в дорозі з таборів для полонених було близько 3100 добровольців. Детальний організаційний склад та озброєння армії ген. Балаховича в першій половині жовтня 1920 р. подає таблиця 13.

Таблиця 13

Загальний чисельний стан та озброєння підрозділів ген. С. Булак-Балаховича – стан на 8 жовтня 1920 р.*

Фронтowa група	Офіце-ри	Військ. уряд.	Солдати	Коні	Кул-ти ^a	Стрілецька зброя ^a
Штаб групи	24	6	479	32	2М	425Р
Штабовий відділ	4	-	88	90	2М	88Ф
Польовий шпиталь	5	2	75	3		
Партизанський полк	18	3	500	12	7М,2Л	500Р
Псковський полк	28	3	740	72	7М,3Л	410Р, 280А
Островський полк	24	3	509	108	6М,1Л	403Р, 80Ф
Вознесенський полк	23	3	580	58	6М,1Л	420Р, 120А
Кінний полк Балаховича (полк.)	21	3	495	325	6М,2Л	280Р, 100Н
Кінний полк ген. Іскри	17	3	212	104	4М	212Ф
1-й улан. полк	24	3	400	300	6М,1Л	460Ф
Дивізіон кінної артилерії ^б	16	3	390	202	2М	160Р (8 гармат)
Разом:	204	32	4528	1206	58	3938 + 8 гармат
Разом: 4764						

^a Стрілецька зброя фронтової групи: російські гвинтівки (Р) – 2598 шт., англійські гвинтівки (А) – 400 шт., французькі гвинтівки (Ф) – 840 шт., німецькі гвинтівки (Н) – 100 шт., кулемети: системи Максима (М) – 48 шт., системи Льюїса (Л) – 10 шт.

^б Дивізіон кінної артилерії мав 8 гармат і 900 снарядів до них.

⁵⁶ CAW, Oddz. III NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny Frontu Wschodniego z 3 X 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. M. Bilka z 13 XII 1920 r.; там же, Raport ppor. Blonskiego do Oddz. II NDWP z 6 XII 1920 r.

Прод. табл. 13

Група в Бресті-Литовському ^с		
	офіцери	солдати
Тульський (драгунський) полк	22	450
Путивльський полк	20	700
Туземний полк	24	400
Полк важкої артилерії	4	140
Разом:	70	1690
Разом: 1760		

^с Підрозділ у Бресті-Литовському поки був у стані формування й був одягнутий у робочі мундири без шинелей.

Склад групи, дислокованої в Любліні						
	офіц.	військ. уряд.	лікарі	солдати	коні	гвинтівки
Штаб дивізії	19	10	1	154	13	49
Господарчий відділ	2	7	-	16	2	27
Етапне командування	5	9	1	81	84	85
Відділ інтендантства	5	2	-	52	-	36
Григоріївський полк	127	7	1	1332	37	779
Мінський полк	130	11	1	1383	43	163
Донський полк (козац.)	30	3	3	660	86	-
Резервний ескадрон	3	-	-	37	-	5
1 дивізіон артилерії	21	4	-	261	14	10
Підрозд. кін. арти-рії	7	-	-	146	23	7
Батарея важк. гармат	21	3	1	374	-	-
Фін. управління	1	2	-	2	-	2
Військова охорона	5	2	-	18	3	5
Разом	376	60	8	4516	225	1168 і 1 кулемет
Разом: 4960						

Група в Ковелі та Володимирі-Волинському		
	офіцери	солдати
Бригада отамана Іскри	68	1640
Разом: 1708		

Продовж. табл. 13

Автомобільне забезпечення групи	
Легкові автомобілі	5, діючих 3
Бензовози	1, діючих 1
Вантажні автомобілі	6, діючих 4
Санітарні автомобілі	2, діючих 2
Мотоцикли	4, діючих 1
Разом:	18, діючих 11

* У дорозі з Варшави до Пінська на той час знаходилося ще 700 офіцерів і 2400 солдат (загалом 3100 осіб); транспорт вирушив 13 X 1920 р. У Люблінні на той момент було 2 тис. вояків у робочих мундирах без шинелей.

Джерело: CAW, Oddz. IV (Sekcja Ogolna) NDWP, t. 21, Sprawozdanie komisji powolanej dla zbadania sytuacji zaopatrzeniowej grupy gen. S. Bulak-Balachowicza z 8 X 1920 r. (nr sprawy 56293).

Вже в період відступу загону ген. Балаховича, в липні-серпні 1920 р., у місцевостях, що знаходилися на шляху відступу, а також на Холмщині, доходило, про що згадувалося вище, до численних зловживань і злочинів його вояків по відношенню до проживаючого на цих територіях єврейського населення. Така ж ситуація повторилася при зворотному наступі. Однак масштаб актів грабунку, насильства та злочинів, в основному проти євреїв, був значно вищим, ніж у попередній період. У місцевостях на шляху просування групи доходило до єврейських погромів, у результаті чого багатьох із них було пограбовано та вбито. Такі дії вояків ген. Балаховича були темним боком у діяльності його загону. Вже на початку 20-х років, відразу після закінчення війни на сході, єврейські послі до Установчого Сейму Польської Республіки (ПР) намагалися притягнути ген. Балаховича й деяких його офіцерів до відповідальності перед польським судом. Окрім того зібрано документи злочинів групи (свідчення та скарги євреїв-очевидців), які в даний час зберігаються в колекції Архіву Сучасних Записів у Варшаві⁵⁷.

Польська громадська думка не була тоді об'єктивно поінформована про дії балаховців. Відомості надходили тільки з преси, яка з огляду на постійні військові дії писала про досягнення групи ген. Балаховича тільки позитивне, не згадуючи про її поведінку щодо цивільного населення та

⁵⁷ AAN, PRM, t. 21431/1920; там же, t. 7643/1922, Dokumentacja dotyczaca skarg Zydow na postepowanie oddzialow gen. Balachowicza; *Inwazja bolszewicka a Zydzi. Zbiór dokumentow*, z. 1, Warszawa 1921; J. Szczepanski, *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podasiu*, Warszawa-Pultusk 1995, s. 107; H. von Rimscha, *Der Russische Burgerkrieg and die Russische Emigration 1917-1921*, Jena 1924, s. 42-44. O ekscesach antyzydowskich po zajeciu Pinska zob. також: Свобода, № 85, 14 X 1920.

евреїв⁵⁸. У цій ситуації важко було притягнути ген. Балаховича і його офіцерів до суду за злочини в період боротьби на фронті в липні-вересні 1920 р., оскільки польська військова влада офіційно не обговорювала цю справу й не надавала доступу до військової документації. Лише на початку 90-х років, коли стали доступними архіви, що зберігали військову документацію за період польсько-радянської війни 1919-1920 рр. (передусім матеріали II-го Відділу Штабу Мін.ВС та ВКВП й окремих польських армій і військових підрозділів), можна було дістатися до багатьох рапортів і звітів, направлених вищому військовому командуванню, в яких польські офіцери та солдати, як приділені до загону ген. Балаховича, так і з суміжних підрозділів, інформували про його дії стосовно цивільного населення та євреїв⁵⁹. Ці повідомлення одноставно підтверджують скарги єврейських послів по відношенню до балаховців. У кожного, хто читатиме ці повідомлення, має прокинутися жах. Тому важко зрозуміти, чому деякі автори, описуючи бойові дії армії ген. Балаховича, не розглядають ці матеріали й полемізують із твердженнями єврейської сторони⁶⁰. Про те, яким було в дійсності ставлення балаховців до єврейського населення, розкривають дві наступні цитати з багатьох збережених у архівах рапортів. Перший із них – це звіт старшого вахмістра Згітта, що служив у батальйоні військової жандармерії, який у кінці липня 1920 р. був приділений польською 3-ю армією до групи ген. Балаховича. Так він описує ставлення балаховців до єврейського населення в містечку Шацьк на Волині 10-11 вересня 1920 р.⁶¹:

⁵⁸ Kurier Lwowski, nr 228, 18 IX 1920; Rzeczpospolita, nr 97, 20 IX 1920; Ilustrowany Kurier Codzienny, nr 259, 20 IX 1920; Gazeta Poranna, nr 255, 30 IX 1920; Kurier Warszawski, nr 272, 1 X 1920.

⁵⁹ CAW, 3 Armia, t. 131, Raport oficera łącznikowego MSWojsk. ppor. Zadory-Skabowskiego z 17 X 1920 r.; там же, Meldunek ppor. W. Brusznickiego z 31 VIII 1920 r.; там же, Raport st. wachm. Krolaka, dow. plutonu zandarmerii przy grupie gen. Balachowicza, z 3 IX 1920 r.; там же, Pismo ppor. Fedrycza z 27 IX 1920 r.; там же, Meldunek ppor. Blonskiego do szefa Oddz. II 3 armii mjr. I. Boernera z 16 X 1920 r.; там же, Meldunek wachm. Gorskiego z 3 IX 1920 r.; там же, Pismo Oddz. IV 3 armii do Oddz. II 3 armii z 22 IX 1920 r.; там же, Pismo Oddz. II 3 armii do NDWP, MSWojsk. z 16 X 1920 r.; CAW, 3 Armia, t. 98, Dokumentacja dotycząca nadzyc oddziałow gen. Balachowicza; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do Oddz. II NDWP z 23 IX 1920 r.; CAW, Oddz. IV (Sekcja Jencow) NDWP, t. 20, Depesza dtwa 3 armii z 23 IX 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 189, Pismo pplk. B. Miedzinskiego z 12 II 1921 r. do B. Sawinkowa w sprawie pik. Pawlowskiego i jego ekscesow w Kamieniu Kaszyrskim; там же, д. 192, Pismo RKE z 27 XII 1920 r. do prokuratury w Warszawie w sprawie nadzyc pplk. Darskiego i plk. Borysa Dobrzynskiego w Kamieniu Kaszyrskim; Козацька думка, № 15, 21 X 1920, с. 4.

⁶⁰ M. Cabanowski, *General Stanislaw Bulak-Balachowicz*, s. 29-87; J. Relidzinski, *Sladami Kmicica*.

⁶¹ CAW, 3 Armia, t. 131, Meldunek st. wachm. Zgietta do ppor. Blonskiego z 12 IX 1920 r.; в цитаті збережений стиль оригіналу.

Повідомляю, що після виходу військ групи ген. Балаховича із села Шацьк встановлено, що:

1) Із усіх євреїв, яких було близько 80 родин, у селі залишилося 10 осіб, решта – близько 15 вбитих, про яких повідомили мешканці (судячи із звірств, яких допускали солдати, вбитих було більше), убиті жорстоким способом, перед смертю деякі мучилися кілька годин, а деяких жінок забрали досі не відомо куди – тих, хто залишився, вояки 63 піх. роти 1 батальйону погнали в бік Володави, багато теж утекло до лісу і в поле – серед убитих я бачив п'ятьох, трупи були порізані.

2) Будинки пограбовано повністю, такі речі як одяг, білизна, а також будь-які прикраси та гроші забрано, а меблі та різне кухонне начиння поламано й розбито – кілька будинків спалено.

3) Коні, худобу та домашню птицю забрали – частину корів віддали мешканцям, решту погнали за собою – а щодо коней, то позабирали не тільки у євреїв, але і в християн.

Солдати Групи погрожували, що всюди, куди не зайдуть, будуть бити євреїв.

Офіцери підчас погрому поводитись пасивно, кілька намагалося заборонити але – їх просто відігнали.

У погромі брали участь солдати 1 батальйону 63 п.р.

Поведінці солдатів загону ген. Балаховича стосовно євреїв у період 10-16 вересня 1920 р. також посвятив цілий рапорт до II Відділу 3-ї армії підпор. С. Блонський. Він був зв'язковим офіцером і керівником II Інформаційного Відділу 3-ї армії, приділений у кінці липня 1920 р. до групи ген. Балаховича. Ось широка, дуже промовиста цитата з його рапорту⁶²:

3) Вказуючи на поведінку групи ген. Балаховича в своєму рапорті №3, складеному 30 серпня на ім'я п. майора Боєрнера, шефа II Відділу Командування 2-ї Армії, де приблизно показані надужиття, вчинені солдатами Групи, посилаюся на факти, які в будь-який момент можна перевірити. Поточний період від 10 по 16 вересня ц.р. не є виключенням і поставив рекорд своїм бандитизмом у діях історії. А також із точки зору політики приніс багато шкоди польській державності, що нижче намагаюся висвітлити:

4) На момент вимаршу Групи на позиції у Володаві був перегляд військ і тасмна нарада генерала з командирами полків, на якій мене не було, і це незвичайно, оскільки щодо речей меншої ваги Генерал мене не уникає. Чув тільки, як Генерал, проводжаючи в дорогу підполковника Дарського, командира кінного полку, необережно промовив: «Даю вам три дні вільно погуляти».

⁶² Там же. Raport ppor. Blonskiego do Oddz. II 3 armii z 20 IX 1920 r.; у цитаті збережений стиль оригіналу.

5) Також після зайняття Пиці дійшло до відома, що євреї були спіймані зі зброєю в руках і зарізані. Приїхавши до Шацька, я констатував факт, що в Пиці євреїв вирізано, а в Шацьку я з жахом спостерігав це на власні очі. Всюди лежали трупи старих і молодих євреїв і єврейок: вирізано до 60 осіб. Всі речі, одяг пограбовані. Домашнє начиння поламане, вікна розбиті. Стіни розсипані, одним словом містечко було перетворено в руїни. Кримно, велике село, аптека розбита, флакони потроцнені, ваги розграбовані, залишилися тільки стіни. Молитовний будинок зруйнований, пергаментні архіви подерті й розкидані по дорозі. Трупи лежали біля озера порубані шаблями або постріляні. На додаток для розваги багатьох було підперто киями, щоб виглядало нібито вони ловили рибу. Убитих було кілька десятків, переважно старих. Так само є в Ратному, вбитих до 30, Кийному до 50. Камінь Каширський представляє собою картину страждань. Усі будинки доценту зруйновані. Євреї вирізані. Поголовно. 13 вересня 1920 р. марширувала Група під командуванням підполковника Дарського. Зайняла місто, вирізала або розстріляла до 40 осіб, наклала контрибуцію 75 тисяч марок, взяла її, пограбувала що було найкраще, спалила кілька будинків й пішла в напрямку Стоходу. Назавтра прибула так звана бригада піхоти під командуванням підполк. Афанасьєва, яка кільканадцятьох зарізала, ще трохи пограбувала, забрала гроші, пішла далі в напрямку Стоходу, потім остання група під командуванням полковника Павловського, відомого російського бандита, брат якого прислав звіт до II-го Відділу, при ревізії худоби цей останній «полковник» бив євреїв і грабував на всі боки. 15 вересня він, тобто його Загін близько 400 осіб, різав, бив і стріляв старих євреїв, старих єврейок, малих дітей, офіцери й солдати хапали 10-літніх дівчат, схопивши душили й кидали у воду. Вбито жінок у поважному стані. На тих, хто утік із міста, козаки розпочали полювання в лісах та околицях і там убивали. Загалом замордовано близько 600 осіб, точніше не можна порахувати через велику кількість утоплених і незнайдених у болотах і лісах. Був убитий посол, а також кандидат на посла до сейму Шайброт Леон, який не зміг виїхати при вторгненні більшовиків. Противник більшовиків, який був переслідуваний через них. Частково убивства відбувалося наступним чином - «давай гроші», якщо гроші отримував, стріляв і вбивав на місці. Убито на вулиці. 75-літню стару вбито на вулиці, підперто палицею для ходьби. Іншу молоду єврейську артистку запитали, чи є гроші, коли відповіла, що не має, вистрелили й вбили, потім перевірили. Коли 16 вересня 1920 р. о 14-й годині виїжджали до Каменя Каширського, побачили набрид, якого в своєму житті ніколи не було й не бачив. Жменька дітей і єврейок, яких разом провели перед підпор. Скабовським, зв'язковим офіцером Мін.ВС, до будинку попа, стогнали й рвали волосся з горя за втраченими батьками й матерями, були приведені туди, аби зберегти їх від остаточного погрому. При вигляді цих страждань, тільки сльози текли з очей. Втручання й протести підпор. Скабовського нічого не дали, катували в його присутності. Навіть зараз, 19 вересня о 18-й годині, мене повідомлено, що годину тому солдати захопили молоду єврейку. Моторшині стогони чути цоховилини в місті і на це ніхто не реагує. Страх запанував у цілій окрузі

й немає людини, яка б не була пригнічена після щоденних випадків убивств «лицарями», солдатів Групи ген. Балаховича. Місцевий піп на коліна падав перед солдатами, просячи дарувати життя декотрим, і тих, кого залишили, відводив де решити врятованих. При відході бригади підполк. Афанасьєва втрутився полковник Павловський, отож периший, як тактовний командир, швидше відійшов, бо між загонами доходило до боїв один із одним, кожен із них шукав оптичні лінзи. Загальні збитки до 48 мільйонів [пол.м.]. З усіх навколишніх сіл збігалися селяни й грабували разом із солдатами. Зазвичай у полках відбуваються справжні ярмарки: продаж білизни, пальт, килимів, подушок і тп. на кожному кроці. Офіцери отримували по півмільйона рублів або марок, солдати стільки ж. Від самої Володави до Стохів забрана вся худоба до 1500 голів, вози й коні. Частина худоби різалася або продавалася, частину Генерал і командири окремих загонів жертвували утікачам із Росії.

Живий свідок цих злочинів балаховців, підпор. С. Блонський, перебуваючи під їх враженням, 20 вересня 1920 р. направив до свого начальника, шефа II Відділу 3-ї армії майора І. Боєрнера звіт, у якому просив про негайне його відкомандирування з групи ген. Балаховича й приділення іншої посади. У власноручному звіті він пише:

*У зв'язку із зловживаннями, грабунками й бандитизмом, що чиняться масово, я як польський офіцер не можу на це все дивитися, мені соромно перед суспільством і тому прошу про моє відкомандирування з групи ген. Балаховича*⁶³.

Проте начальство не прийняло його відставки й підпор. Блонський перебував при армії ген. Балаховича до кінця її існування, тобто до початку грудня 1920 р. Читаючи рапорти підпор. Блонського цього періоду, важко зрозуміти, якими міркуваннями він керувався, даючи оцінку в машинописі його досі не виданої праці під назвою «Балаховці», яка знаходиться в колекції Оссолінеуму у Вроцлаві⁶⁴, діаметрально протилежну від тієї, яку він подавав писав про ті події у своїх повідомленнях за 1920 р.

Як подають польські зв'язкові офіцери в своїх рапортах, солдати фронтової групи ген. С. Балаховича побоювалися, що поляки хочуть притягнути їх до відповідальності за дії проти цивільного населення, коли 12 жовтня вони були відіслані з фронту до Пінська⁶⁵.

⁶³ Там же.

⁶⁴ S. Lis-Blonski, Balachowcy (maszynopis w zbiorach Zakładu Naukowego im. Ossolinskich we Wrocławiu, Dział rękopisów, nr 15545, s. 90-93 та інш.

⁶⁵ CAW, 3 Armia, t. 131, Raport ppor. Blonskiego z 16 X 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.; там же, Meldunek ppor. M. Bilka z 13 XII 1920 r.

Самостійна боротьба та інтернування в таборах у Польщі (листопад – грудень)

Відразу після укладення польською стороною перемир'я в Ризі, виконуючи його умови, Верховне Командування Війська Польського запропонувало перед командирами російських добровольчих з'єднань, які формувалися в Польщі, ген. С. Булак-Балаховичем і ген. Б. Перемикінім, дві можливості: подальша самостійна боротьба з Червоною армією чи інтернування в таборах у Польщі. На бурхливій нараді, яка відбулася у Варшаві 12 жовтня 1920 р., обидва генерали та члени Російського Політичного Комітету на чолі з Б. Савінковим обрали перший варіант. Однак постали принципово різні думки щодо напрямку запланованого удару. Згоди не було досягнуто, бо кожен із генералів обрав свій варіант. Рішення ген. С. Балаховича про проведення самостійної акції вплигло з його оцінки бойової вартості 3-ї російської армії під командуванням ген. Б. Перемикіна. Вона була, подібно до значної частини армії Балаховича, ще на стадії організації, саме тому не представляла собою великої бойової сили. Ген. Балахович також розумів, що після його можливого об'єднання з підрозділами ген. Перемикіна його роль у новій формації зазнає значного послаблення. Тому, а частково через Б. Савінкова, він обрав наступ вздовж лінії Овруч – Мозир – Жлобин, а потім планував направитися на північ на Бобруйськ і Борисів. Цей план також передбачав початок повстання в Білорусі за сприяння партизанських груп «Зеленого Дуба», пов'язаних із ген. Балаховичем. Натомість командувач 3-ї російської армії ген. Перемикін обрав концепцію спільного руху з українськими частинами отамана С. Петлюри на південь на Брацлав з метою наближення до армії ген. Врангеля⁶⁶.

У відповідності до рішення польської військової влади ген. Балахович із 12 жовтня розпочав концентрацію своїх загонів у районі Пінська. Найшвидше туди прибула фронтова група, потім 17 жовтня – 2-га дивізія під командуванням полк. Мікоша⁶⁷. У середині жовтня фронтова група нараховувала близько 5500 вояків. Її чисельність значно збільшилася в порівнянні з початком місяця в результаті надходження до неї нових поповнень

---

⁶⁶ ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 170, Брошура про діяльність РПК у Варшаві за період червень 1920 – листопад 1921 г., с. 7; P. Simanskij, *Kampania bialoruska Armii Ludowo-Ochotniczej gen. Bulak-Balachowicza w 1920 r.*, Bellona, t. XXXVII, 1931, z. 3-4, s. 199-200; B. Owsianko, *Proces Sawinkowa*, Kulisy — Ekspres Wieczorny, nr 104, 28 i 30 V 1983, s. 7; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraincy na terenie Polski w latach 1918-1924*, Torun 1997, s. 93; Свобода, № 88, 28 X 1920.

⁶⁷ САУ, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. Bloriskiego do Oddz. II NDWP i 4 armii z 6 XII 1920 г.; *Польсько-советская война 1919-1920. (Ранее не опубликованные документы и материалы)*, ч. I и II, Москва 1994, до ч. I, с. 117-117 А.

Таблиця 14

Організаційна структура й озброєння фронтової групи ген. С. Булак-Балаховича – стан на 15 жовтня 1920 р.

Командувач: ген. С. Булак-Балахович

Заступник: полк. Ю. Балахович

1	Псковський полк — 600 багнетів: Командир полку: полк. Матвеев — 2 батальйони — 1 кул-т і 4 автомати — 4 гармати — 30 офіцерів — 6 урядовців	7	Кінний полк отамана Іскри: Ком. полку: капітан Гуйковський — 90 коней — 130 чоловік — 4 автомати — 2 кул-ти
		8	Польовий штаб: Начальник: капітан Сіроченко — 60 чоловік
2	Вознесенський полк — 800 багнетів: Командир полку: полк. Лоде — 2 батальйони — 10 кул-тів і 4 автомати — 2 гармати — 28 офіцерів — 8 урядовців	9	Штабна рота: командир: поручник Чернін — 380 чоловік — 2 кул-тів
		10	Кінний полк уланів: Ком. полку: капітан Біницький — 7 офіцерів — 120 коней — 165 чоловік — 4 ку-ти і 2 автомати
3	Островський полк — 700 багнетів: Командир полку: полк. Згун — 2 батальйони — 6 кул-тів і 3 автомати — 30 офіцерів — 7 урядовців	11	Дивізійний шпиталь: — 1 лікар — 4 заступники — 18 санітарів — 26 санітарок
4	Партизанський полк — 900 багнетів: Командир полку: полк. Павловський — 2 батальйони — 12 кул-ів і 5 автоматів — 4 гармати — 30 офіцерів — 5 урядовців		12
5	Кінний полк — 400 чоловік: Командир полку: полк. Звягінцев — 200 коней — 10 кул-тів і 1 автомат — 32 офіцери — 12 урядовців	13	Комендатура міста Пінськ: Комендант: поручник Гіра — 3 офіцерів — 20 рядових
		14	II-й Відділ групи: Шеф: отаман Іскра — 40 офіцерів — 250 кіннотників — 8 урядовців
6	Бригада артилерії — 11 гармат: Командир бригади: полк. Буйницький — 240 рядових — 11 офіцерів		

Прод. табл. 14.

15	Технічний батальйон: — 1 командир — 12 офіцерів — 5 урядовці	20	Кожен полк мав до 120 возів і 200-300 корів Разом: — 5225 рядових — 234 офіцерів — 51 урядовців — 62 кулеметів — 24 автоматів — 11 гармат — 780 коней — 5 лікарів — 18 санітарів — 26 санітарок — 15 мотоциклів При артилерії: — 32 коні При 4-х піх.п.: — 80 коней
16	Особистий ескадрон ген. С. Булак-Балаховича: Командир: поручник Дерфель — 3 офіцерів — 60 кіннотників		
17	Особистий взвод Ю. Балаховича: — 20 кіннотників		
18	Батальйон зв'язку: — 300 чоловік — 8 офіцерів — 15 мотоциклів		
19	Ескадрон ординарців Малого Штабу: Нач. Штабу: капітан Терещенко — 400 коней — 2 офіцерів		

Джерело: САУ, 3 Armia, t. 98, Organizacja i liczebność grupy frontowej gen. S. Bulak-Balachowicza — stan na 15 X 1920 r. (załącznik do raportu ppor. Błoriskiego do Oddz. II 3 armii z 16 X 1920 r.).

і влиття в її ряди радянських військовополонених. Нова організація та озброєння фронтової групи Балаховича представлена в таблиці 14.

Генерал С. Балахович міг розраховувати на певну прихильність до себе тільки підрозділів, які безпосередньо воювали під його командуванням, тобто входили до складу фронтової групи. Натомість новосформовані підрозділи були під командуванням неприхильних до нього російських офіцерів. Схожі настрої відчував і Б. Савінков, який був у курсі неприхильного ставлення до генерала серед російських кадрових офіцерів обох армій, підконтрольних РПК. Саме тому сам він вирішив приєднатися до фронтової групи ген. Балаховича. Окрім того, як польська сторона, так і генерал розуміли, що перекинути всі підрозділи на південь, у район дій армії УНР, за короткий період неможливо й нереально. Потрібно було ще, і дуже швидко, перевезти туди підрозділи 3-ї російської армії та поповнення для армії УНР. Окрім того ген. Балахович хотів, що видається слушним, оперувати на території добре знайомій йому і його підрозділам, ніж на півдні, де він ніколи не воював.

До складу 2-ї стрілецької дивізії увійшли частини, сформовані в Любліні, й в середині жовтня вона нараховувала близько 4500 вояків. Із решти під-

розділів, створених у Бресті Литовському, та з груп більшовицьких полонених, надісланих із таборів для військовополонених на рубежі вересня-жовтня, була сформована 3-тя стрілецька дивізія під командуванням ген. Ярославцева. До Янова, розташованого на захід від Пінська (район концентрації, визначений польською військовою владою), 3-тя дивізія прибула тільки в кінці жовтня. На той час вона нараховувала близько 3300 вояків⁶⁸. Таким чином організація армії ген. Балаховича, затверджена Мін.ВС 30 вересня, в результаті зміни становища на фронті й політичної ситуації не увійшла в стадію реалізації. Нова організаційна структура цього угруповання, сформована під тиском обставин, представлена на схемі 6. У кінці жовтня, в період останніх приготувань до виходу за демаркаційну лінію, армія ген. Балаховича складалася з трьох стрілецьких дивізій та окремих підрозділів: Селянської бригади під командуванням отамана Іскри, полку донських козаків полк. Г. Духопельникова та допоміжних підрозділів.

3-поміж з'єднань армії ген. Балаховича найкращою з огляду на фронтовий досвід і озброєння була 1-ша дивізія, яку творили підрозділи, що прибули разом із генералом із Естонії та Латвії. Близько 30% складу цієї дивізії (за оцінкою польських зв'язкових офіцерів) становили поляки, дезертири з польських військ. Переходячи до ген. Балаховича, вони розраховували на отримання вищого військового звання чи таким хотіли сховатися (під зміненими прізвищами), бо їх переслідувала польська жандармерія за вчинені злочини⁶⁹. Найбільше поляків служило в кавалерійських загонах і, як стверджували в своїх звітах польські зв'язкові офіцери, вони були найкращими з точки зору бойових якостей у 1-й дивізії. Лідером поляків був ротмістр Багінський. Вони не були зацікавлені в подальшій війні й тому погрожували залишити армію ген. Балаховича. Із такою пропозицією вони звернулися до підпор. М. Задори-Скабовського. Бажаючи цьому запобігти, ген. Балахович спочатку погодився на створення кінного полку із поляків під назвою «Віленського»⁷⁰. У збережених документах відсутня інформація, яка б підтверджувала б існування такого підрозділу. Можна припустити, що підчас руху армії ген. Балаховича за лінію, визначену перемир'ям, багато поляків дезертирувало й повернулося додому.

---

⁶⁸ CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.; там же, t. 254, Meldunek ppor. Blonskiego do Oddz. II 18 DP i 4 armii z 28 X 1920 r.; там же, t. 169, Raport ppor. M. Bilka z 13 XII 1920 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 54, Raport wywiadowczy o liczebności armii gen. Balachowicza z 12 XI 1920 r.; Głos Lubelski, nr 273, 10 X 1920.

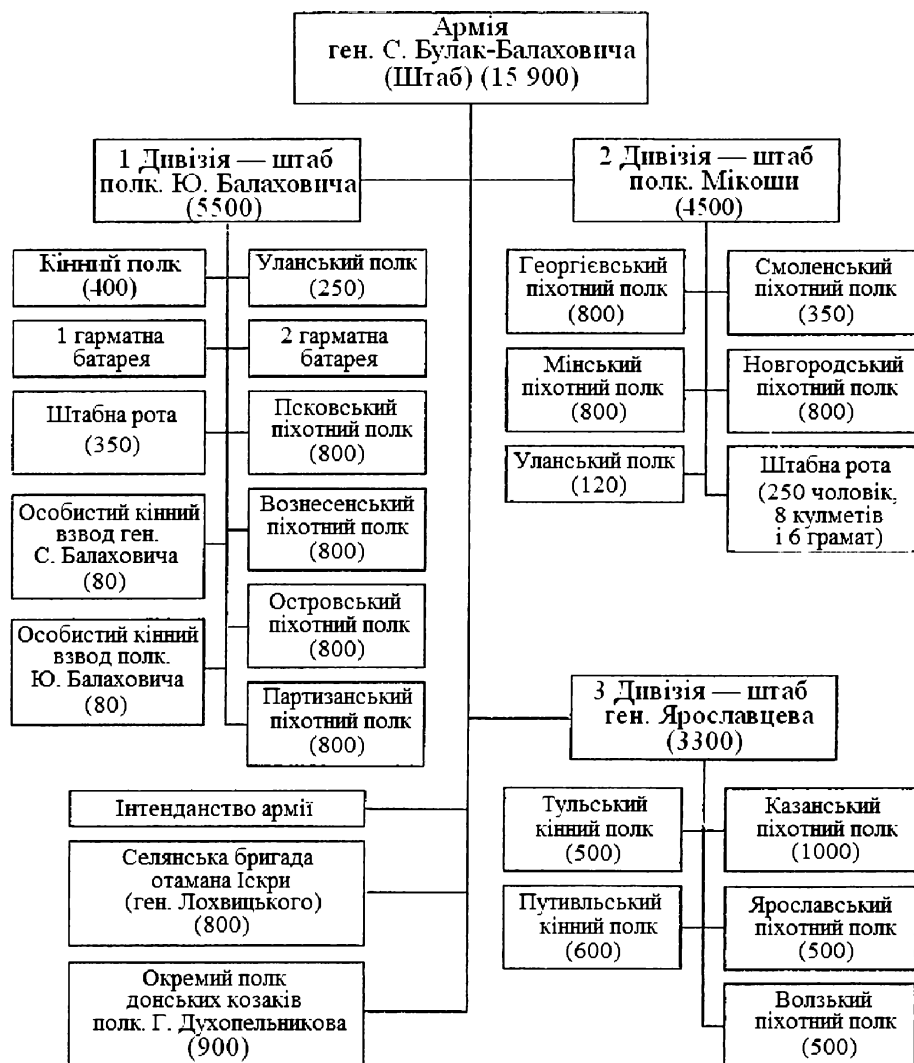
⁶⁹ CAW, 4 Armia, t. 169, Meldunek ppor. Blonskiego z 25 X 1920 r.; там же, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.

⁷⁰ CAW, 4 Armia, t. 254, Meldunek ppor. Blonskiego z 25 X 1920 r.

Схема 6

Фактична організаційна структура армії ген. С. Булак-Балаховича – стан на кінець жовтня 1920 р.*

* Не включено допоміжні формування (служби).

Джерело: CAW, 4 armia, t. 169, Raport oficera wywiadowczego NDWP Oddz. II por. Blonskiego z 6 XII 1920 r.; там же, t. 254, Meldunek ppor. Blonskiego do Oddz. II 18 DP i 4 armii z 28 X 1920 r.

Натомість як 2-га, так і 3-тя дивізії були ще не до кінця сформовані й склалися переважно з радянських полонених, завербованих у польських таборах. До складу офіцерських кадрів входили росіяни, які надійшли з армії генерала М. Бредова чи прибули до Польщі з інших країн, передусім із Латвії та Естонії (офіцери колишньої армії ген. Юденіча)⁷¹. Ці дивізії ще не були повністю озброєні, особливо це стосувалося 3-ї дивізії. Власне до неї направлено останні транспорти завербованих у таборах більшовицьких полонених. Із табору для полонених у Тухолі до кінця вересня 1920 р. до підрозділу ген. Балаховича зголосилося й було відправлено до Любліна 2742 добровольця, серед них 53 офіцери⁷². Останній занотований у документах транспорт із більшовицькими полоненими з табору в Стшалкові, який нараховував 2200 осіб, від'їхав до ген. Балаховича у Пінськ 15 жовтня, тобто вже після підписання угоди про перемир'я в Ризи⁷³.

Після концентрації в районі Пінська і Янова 1-ї та 2-ї дивізій (3-тя прибула кількома днями пізніше) ген. С. Булак-Балахович 17 жовтня 1920 р. оголосив політичну програму своєї армії. У цьому документі його армія отримала назву Російської Народної Добровольчої Армії⁷⁴. Згідно з вимогою Мін.ВС армія ген. Балаховича була зобов'язана покинути польську територію до 2 листопада 1920 р., тобто до моменту ратифікації умов ризького договору про перемир'я. Польська сторона визначила для армії ген. Балаховича базу в Турові, містечку, що лежало в 15-кілометровій нейтральній смузі між польськими та радянськими позиціями, встановленої в угоді про перемир'я. 26 жовтня ВКВП вислало до вже колишнього союзника делегацію з листом, у якому дякувало за спільну боротьбу. Один із фрагментів того листа звучав наступним чином: *За понесені жертви у війні з ворогом, за спільну військову боротьбу, за прекрасні дії Добровольчої Армії в боях, ВКВП передає через ген. С. Булак-*

---

⁷¹ CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. M. Bilka z 13 XII 1920 r.; P. Simanskij, *Kampania bialoruska*, s. 196-198, 217.

⁷² CAW, Oboz Jencow nr 7 w Tucholi, t. 2, Rozkaz dzienny dowodcy obozu nr 108 z 15 IX 1920 r.; CAW, Ocldz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327, Pismo Oddz. II NDWP z 28 X 1920 r. w sprawie przebiegu akcji werbunkowej w obozach jenieckich w Polsce; ЦДІА — Львів, ф. 309, V. Ohonovski, Chronika taboru polonienych: Oboz Jencow nr 7, t. 1-2, Tuchola 1920 (rekopis), tu t. 2, s. 309-311; *Tuchola. Oboz jencow i intemowanych 1914-1923*, cz. 1, oprac. Z. Karpus, W. Rezmer, Torun 1997, s. XXXV.

⁷³ CAW, Oddz. IV (Sekcja Ogolna) NDWP, t. 21, Pismo gen. S. Balachowicza w sprawie zaopatrzenia dla nowo przybylych uzupelnien z 1 IX 1920 r.; CAW, Oddz. IV (Sekcja Jencow), t. 19, Pismo NDWP z 15 X 1920 r. w sprawie wyslania grupy jencow ze Strzalkowa do gen. Balachowicza; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukrainscy na terenie Polski*, (1997), s. 92-93.

⁷⁴ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, k. 237; Свобода (Варшава), № 79, 17 X 1920, Програма Русской Народной Добровольческой Армии, с. 1; Z. Karpus, *Dzialalnosc gen. Stanislawo Bulak-Balachowicza*, s. 92, 101.

*Балаховича свою вдячність офіцерам, урядовцям і рядовим Російської Народної Добровольчої Армії, бажають їй успіху в досягненні її основних гасел*⁷⁵.

Початок руху підрозділів армії ген. Балаховича відбувався не так, як планувала польська сторона. Проблеми виникали передусім через стосунки, які панували в підрозділах. Між офіцерами та солдатами окремих дивізій можна було спостерігати ознаки суперництва й взаємної неприязні. Це було особливо помітно між 1-ю дивізією та 2-ю й 3-ю. Останні дві ще не воювали на фронті й мали характер чисто російських (як серед офіцерського корпусу, так і серед солдатів). Також вони були, у порівнянні з 1-ю дивізією, набагато краще оснащені й екіпіровані. Це створювало прояви заздрості в 1-й дивізії. Натомість во-яків із 1-ї дивізії, які прийшли з ген. Балаховичем із Естонії та Латвії, вважали в інших підрозділах за горлорізів і злочинців. Серед офіцерського корпусу 2-ї та 3-ї дивізії з'явилися навіть думки щодо усунення ген. Балаховича з командування армією і його заміни іншим російським генералом⁷⁶.

Знаючи про настрої, що панували серед офіцерів 2-ї та 3-ї дивізій, за порадою командира 18-ї піх. дивізії ген. Крайовського, генерал Балахович вирішив залишити дві бунтуючі дивізії в районі Пінська, а сам із 1-ю дивізією вже 18 жовтня перейшов за демаркаційну лінію в околиці Турова по сусідству з польською 19-ї піх.д. Однак він не розпочав наступальних дій проти більшовицьких сил, оскільки чекав на підхід у район Турова 2-ї та 3-ї дивізій⁷⁷. Однак, незважаючи на чіткі накази, ці дивізії не хотіли вирушати з Пінська на схід, а їх командири в якості приводу подавали брак в обмундируванні та озброєнні⁷⁸, хоча за весь час перебування в районі Пінська вони отримали необхідне майно від 18 піх.д. Польська сторона надавала значної ваги тому, щоб ці дивізії якнайшвидше підготувалися для боротьби й перейшли за лінію, встановлену перемир'ям (тобто в район Турова). За оцінкою зв'язкового офіцера при армії ген. С. Булак-Балаховича підпор. Блонського, 29 жовтня це формування було остаточно екіпіроване й могло вийти на фронт. Залишити Пінськ зволікали передусім командири та офіцери згаданих підрозділів, оскільки вони не вірили в успіх самостійної акції ген. Балаховича. Окрім того період перебування в Пінську

---

⁷⁵ AAN, PRM, t. 22008/1920, Odpis pisma (adresu) NDWP z 26 X 1920 r. do armii gen. Balachowicza.

⁷⁶ CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. Bilka z 1 8 DP do Oddz. II 4 armii z 13 XII 1920 r. o sytuacji w armii gen. S. Balachowicza; там же, Raport ppor. Blonskiego do Oddz. II 4 armii z 6 XII 1920 r.

⁷⁷ Там же, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny z 21 X 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. M. Bilka z 13 XII 1920 r.; там же, t. 254, Meldunek ppor. Blonskiego z 25 X 1920 r.

⁷⁸ Там же, t. 169, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.

офіцери використовували для продовження торгівлі із єврейськими крамарями продуктами, що поставлялися для їх підрозділів. Як зазначає у своєму рапорті підпор. Блонський, було продано цілі вагони солі, дров, вугілля та багато інших товарів, що надходили з польського інтендантства. Особливо в цих діях відзначилися офіцери з інтендантства бригади отамана Іскри: полк. Ангелов (командир путивльського полку, приділеного до Селянської бригади) та офіцери Бонко й Альошин⁷⁹.

У відповідності до умов перемир'я з 12 жовтня 1920 р. усі непольські формування, що борються проти більшовиків, мали покинути польську територію до 2 листопада. У цій ситуації, коли 2-га та 3-тя дивізії, які знаходилися в районі Пінська, не квапилися вийти до Турова, ген. Крайовський видав наказ, щоб терміном до 4 листопада (через два дні після встановленої сеймом дати) вони знаходилися у визначеному районі. Як підкреслюють у своїх звітах польські зв'язкові офіцери, вищезгадані дивізії, оскільки вони дуже опиралися, силою були випхані за лінію, встановлену перемир'ям, прямо під багнетами солдатів 18 піх. дивізії⁸⁰. Щоб пришвидшити вихід цих підрозділів, 25 жовтня до Пінська прибув посланець ВКВП майор Вацлав Єдресвич, який мав допомогти командуванню 18-ї піх. дивізії у виконанні цього складного завдання⁸¹. Ці дії увінчалися успіхом і після 26 жовтня розпочалася евакуація підрозділів ген. с. Булак-Балаховича, розташованих у районі Пінська, до Турова. Повністю операція концентрування армії в районі Турова була закінчена до 4 листопада 1920 р.

На той час армія ген. Балаховича загалом нараховувала 16-18 тисяч вояків (нові добровольці постійно прибували). Створено штаб армії на чолі з полк. Васильєвим і його заступником кап. Шмідтом. Він був дуже великим, нараховував понад 200 офіцерів і, як подавав у своєму звіті підпор. Блонський, не функціонував правильно, тому що належні відділи не були утворені, а його офіцери піклувалися тільки про збільшення платні. Завдяки полякам армія була забезпечена продовольством на 14 днів, 1 млн. рушничних набоїв і 1000 снарядями до 3-дюймових гармат⁸². За рішен-

---

⁷⁹ Там же, CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. M. Bilka z 13 XII 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 399, Raport ppor. Zadory-Skabowskiego, oficera łącznikowego MSWojsk. przy armii gen. S. Balachowicza, do Oddz. II Szt. MSWojsk. z grudnia 1920 r.

⁸⁰ CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.; там же, Raport ppor. M. Bilka z 13 XII 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 399, Raport ppor. Zadory-Skabowskiego z grudnia 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 20, Komunikat operacyjny z 30 X 1920 r.

⁸¹ CAW, 4 Armia, t. 254, Ocena sytuacji armii gen. Bulak-Balachowicza dokonana przez szefa sztabu 18 DP mjr. Drapelle z 25 X 1920 r.; W. Jedrzejewicz, *Wspomnienia*, oprac. i posłowiem opatrzył J. Cisek, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993, s. 95; *Siedzi wobec wojny*, s. 136-137.

⁸² CAW, 4 Armia, t. 254, Meldunek 18 DP do NDWP z 31 X 1920 r.; там же, t. 254, Pismo mjr. J. Jedrzejewicza do Oddz. II NDWP z 26 X 1920 r.; там же, t. 169, Raport ppor. M. Bilka z 13

ням польської військової влади при армії ген. С. Булак-Балаховича, незважаючи на вихід із польської території, залишилися зв'язкові офіцери. Це були ті самі офіцери, які виконували цю функцію в період, коли загони ген. С. Балаховича воювали разом із ВП, а саме: підпор. Станіслав Блонський (відправлений II-м відділом ВКВП) і підпор. Мечислав Задора-Скабовський (від імені Мін.ВС)⁸³. Вислані ними особисті звіти до польського військового вищого командування в повному обсязі інформують про атмосферу, що панувала в армії ген. С. Балаховича на завершальному етапі її існування.

До підрозділів ген. С. Балаховича, сконцентрованих у районі Турова, згідно з попередніми домовленостями, прибув голова РПК Борис Савінков. Однак його поява ніяк не вплинула на консолідацію армії та згладження конфліктів, що впливали. Скоріше навпаки, з моменту його прибуття розкол в армії поглибився, до чого він сам і доклав руку. Володіючи значними фінансовими ресурсами, отриманими від польської сторони, він намагався знайти собі союзників у армії, а тому частково спирався на офіцерів штабу. Однак коли Савінков зорієнтувався в ситуації, то приєднався до 1-ї дивізії, чим відштовхнув від себе решту дві. Підтримку він здобував через вручення солдатам та офіцерам грошей і обіцянками авансу. Однак його авторитет серед вояків стрімко впав після того, як він узяв участь у вилазці одного з підрозділів, який повернувся з кількома реквізованими коровами. Потім солдати, які були з ним, розповідали, що підчас вилазки він особисто відважно бив євреїв. Підчас наступних подій Савінков поведився схоже. Після зайняття Мозиря, як подає підпор. Задора-Скабовський, *з радістю прийняв здерте з єврея хутро й наказав його переробити під себе, і вже того ж дня відкрито його носив; і хоча й був демократично настроєний, але відчутно побив своїх ординарців, коли в нього хтось украв коня*⁸⁴.

Польська сторона добре усвідомлювала стан армії ген. Балаховича. Тому згідно з рішенням командування польської 4-ї армії його підрозділи мали бути сконцентровані на території між річками Уборць та Прип'ять і прилеглими болтами Хеничі та Страхово. Там мала бути його база, звідки балаховці мали здійснюватися вилазки (на шляхи) і потім рухатися до Мозиря. Перебуваючи в цьому районі, вони могли без проблем отримувати забезпечення від

XII 1920 r.; там же, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.; там же, Raport szefa sztabu armii gen. S. Balachowicza plk. Wasiljewa o przyczynach niepowolzenia jego oddzialow w rejonie Mozyrza; там же, Meldunek ppor. Blonskiego z 25 X 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 91, Sklad sztabu armii gen. S. Balachowicza z 31 X 1920 r.; VHA — Прага, Міністерство народної оборони, т. 24/5, Pismo RKE w Warszawie do MSZ Czechoslowacji z 20 XII 1920 r.; Zvjastun, nr 1, 5 XI 1920.

⁸³ CAW, 4 Armia, t. 254, Pismo 4 armii do 13 DP z 26 X 1920 i z 11 XI 1920 r.

⁸⁴ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 399, Raport ppor. Zadory-Skabowskiego z grudnia 1920 r.

поляків. За цей план висловлювалися штаб армії на чолі з полк. Васильєвим та інші російські вищі офіцери. Вони намагалися схилити головнокомандуючого до зміни планів – щоб не просуватися вглиб території Білорусі, а краще зостатися на місті в районі Турова й далі посилювати власні підрозділи⁸⁵.

Тимчасом відповідно до плану, розробленому самим ген. С. Булак-Балаховичем і кап. Сіроченком, всі дивізії отримали наступні завдання: 1-ша дивізія під командуванням полк. Ю. Балаховича мала зайняти Мозир, Каленковичі, а потім Гомель, 2-га дивізія направлялася на Бобруйськ, а 3-тя дивізія разом із бригадою отамана Іскри мала рухатися на південь від місця концентрації в Турові на Овруч. Остання дивізія мала також бути резервом всього угруповання й прикривати його з півдня⁸⁶.

Перед початком наступу, розуміючи настрої в своїй армії, а саме в 2-й та 3-й дивізіях, тільки 7 листопада ген. С. Балахович приступив до виконання опрацьованого плану. Днем раніше, ще в Турові, він урочисто проголосив створення Білоруської Республіки. Одночасно, щоб розрядити опозиційні настрої, що панували в підрозділах, оголосив полк. Мікоша командувачем російської армії, а свого брата підвищив до ступеня генерала. Юзеф Балахович також був оголошений командувачем майбутньої білоруської армії, яка ще мала бути організована, та надалі залишався командиром 1-ї дивізії. Сам ген. Станіслав Балахович залишався головнокомандувачем усієї операції. Це рішення на певний час розрядило атмосферу й ген. С. Балахович міг сконцентруватися на підготовці наступу проти більшовицьких сил. Його пізніші дії, пов'язані з проголошенням себе Начальником Білоруської Держави й головою уряду (16 листопада в Мозирі), за польською оцінкою були запізнілі й не могли принести очікуваної політичної користі, тому що почав він їх у той час, коли його військова акція була приречена на провал⁸⁷.

Щоб піднести моральний дух у підрозділах, до відома солдатів було донесено, що ген. Ю. Балахович (він сам і був автором того плану) з 1-ю дивізією після здобуття Мозиря буде рухатися через Смоленськ на Москву. Цей план був гостро розкритикований начальником штабу полк. Васильєвим, який вважав його за нереальний і невідповідний⁸⁸.

---

⁸⁵ CAW, 4 Armia, t. 254, Pismo Oddz. II 4 armii do 18 DP z 23 X 1920 r.; там же, t. 169. Raport plk. Wasiljewa.

⁸⁶ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 399, Raport ppor. Zadory-Skabowskiego z grudnia 1920 r.

⁸⁷ Там же; CAW, 4 Armia, t. 243, Meldunek sytuacyjny 18 DP z 8 XI 1920 r. (wieczorem); там же, t. 243, Meldunek 18 DP do 4 armii z 24 XI 1920 r.; там же, t. 169, Raport ppor. M. Bilka z 15 XII 1920 r.; N. Davies, *Orzel biały. Czernona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920*, Krakow 1997, s. 263; S. Lis-Blonski, Balachowcy, s. 157; Свобода, № 110, 24 XI 1920; Партизан (Пінськ), ноябрь 1920.

⁸⁸ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 399, Raport ppor. Zadory-Skabowskiego z grudnia 1920 r.

Наступ, розпочатий 7 листопада, спочатку був успішним. Через день зайнято Петриково, а 10 листопада сміливою атакою – Мозир. Далі 1-ша дивізія направилася на Речицю⁸⁹. За планом 2-га дивізія під командуванням полк. Мікоша, мала розпочати дії в напрямку на Бобруйськ. Цього завдання вона не виконала, оскільки – як оцінив у своєму звіті підпор. Забора-Скабовський – її командир вважав наступ ген. Балаховича авантюрою. Так само 3-тя дивізія не приступила до дій, якими мала б прикрити правий фланг усього угруповання. В підрозділах цієї дивізії з'явилися ознаки розкладу, багато солдатів дезертирувало й переходило до більшовиків, а офіцери залишали свої частини (характеристики деяких офіцерів армії ген. С. Булак-Балаховича, складені польською розвідкою, подані в Додатку 3)⁹⁰.

Після зайняття Мозиря ген. С. Балахович із 1-ю дивізією направився на Каленковичі. Проти балаховського наступу більшовицька сторона зосередила в районі Каленковичів великі сили (3 повні дивізії та інші менші підрозділи) й у результаті напруженої боротьби відстояла цей важливий комунікаційний вузол. У ході боїв на радянський бік перейшло багато солдатів із 1-ї дивізії. Це були переважно полонені, завербовані в таборах, або ті, хто був прийнятий до лав відразу після потрапляння в полон. Важких втрат зазнали Вознесенський, Островський та уланський полки, що входили до складу 1-ї дивізії. Ген. С. Балахович, незважаючи на значні втрати в дивізії та спротив офіцерів його штабу, далі направився на Речицю, яку зайняв 15 листопада. Командування над рештою відділів і таборів він передав брату Юзефові⁹¹. Підчас руху на Мозир і Речицю частини 1-ї дивізії, як зазначено в рапортах польських зв'язкових офіцерів, займалися *грабунком, вбивствами євреїв та гвалтуванням жінок*⁹². Із решти військ наступальні дії розпочала тільки Селянська бригада під командуванням отамана Іскри за підтримки інших менших підрозді-

⁸⁹ CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. M. Bilka z 13 XII 1920 r.; там же, т. 169, Meldunek wywiadowczy Oddz. II 4 armii nr 250 z 17 XI 1920 r.; там же, т. 169, Raport plk. Wasiljewa z grudnia 1920 r.; там же, т. 243, Depesza 18 DP do 4 armii z 16 XI 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 399, Raport ppor. Zadory-Skabowskiego z grudnia 1920 r.; Какурин Н.Е., Меликов В.А. *Война с білополяками 1920 г.*, Москва 1925, с. 403; Свобода, № 103, 16 XI 1920, s. 3; Kurier Wieczorny, 16 XI 1920; Свобода, № 103, 16 XI 1920.

⁹⁰ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 399, Raport ppor. Zadory-Skabowskiego z grudnia 1920 r.

⁹¹ Там же; CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. Bilka; там же, т. 243, Depesza 18 DP do 4 Armii z 16 XI 1920 r.; Rzeczpospolita, 19 XI 1920.

⁹² CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 399, Raport ppor. Skabowskiego; CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.; там же, т. 169, Raport ppor. M. Bilka; там же, т. 254, Raport ppor. Blonskiego do 18 DP z 2 XII 1920 r.; там же, т. 176, Wyciąg z raportu ppor. Blonskiego z 10 XI 1920 r. — він стверджував, що на момент початку акції підрозділів ген. С. Балаховича євреї, що мешкали в районі Мозир – Гомель, спішно евакуювалися на схід. Згідно з польськими розвідувальними звітами, єврейське населення Мозиря залишило місто до приходу балаховців.

лів. Не зустрівши сильного опору, вона зайняла Овруч. Після короткого перебування в місті, внаслідок зради частини вояків путивльського полку (які перейшли на сторону більшовиків), балаховці мусили його залишити. Сам командир Селянської бригади отаман Іскра, як подають польські звіти, залишив бригаду й направився до кордону з Польщею. Так само вчинили командири інших частин із 2-ї та 3-ї дивізій⁹³.

Тільки після різкого наказу ген. Балаховича 16 листопада до Мозиря прибув штаб армії на чолі з полк. Васильєвим і підрозділи, які ще не піддалися деморалізації й були здатні до боротьби. На той час становище балаховців було дуже важким. Сам генерал із частиною 1-ї дивізії був відрізаний від решти своїх військ. Він тільки кілька годин перебував у здобутій Речиці. Після її залишення він направився до Гомеля, у глибокий тил радянських військ. Рухався він дуже швидко, бо вже 17 листопада внаслідок переваги сил Червоної армії, що концентрувалися проти нього, загони балаховців відступили з Мозиря. З цього моменту, як подає польський зв'язків офіцер, наступив цілковитий розклад армії ген. С. Балаховича. Всі підрозділи, без спроб зав'язати бої з радянськими військами, в безладі відступали до Турова з наміром перейти польський кордон⁹⁴.

Особисті послання, збережені в архівах, щодо діяльності армії ген. С. Балаховича або його друковані відозви в більшості не відповідали правді. Вони були підготовлені на основі інформації, отриманої зі штабу ген. С. Балаховича. Яким чином генерал підготовлював послання, що потім передавалися польській стороні, найкраще ілюструє наступна цитата із звіту підпор. М. Задори-Скабовського⁹⁵:

Анітрохи не треба сприймати повідомлення чи звіти ген. Балаховича всерйоз, яскравим доказом цього є хоча б такий випадок: в період руху на Мозир ген. Балахович наказав написати доповідь про бойові операції для варшавської преси. Полковник Олейніков [начальник штабу 1-ї дивізії] написав так, як відбувалося насправді, однак розгніваний генерал Балахович наказав переписати вміст цього рапорту заново, особисто диктуючи, а коли звіт почав набувати дуже фантастичних і неправдивих форм про те, як здобуто великі трофеї, про перехід цілих більшовицьких полків і тп., полк. Олейніков повідомив, що далі писати не може, а Б. Савінков, який при цьому всьому си-

⁹³ CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. M. Bilka; там же, t. 243, Depesza 18 DP do 4 armii z 22 XI 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 399, Raport ppor. Zadory-Skabowskiego.

⁹⁴ CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. M. Bilka; там же, t. 169, Raport plk. Wasiljewa; там же, t. 171, Kalendarium dzialalnosci armii gen. Balachowicza w okresie 21 XI-6 XII 1920 r.; там же, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.

⁹⁵ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1774/89), t. 399, Raport ppor. Zadory-Skabowskiego.

дів, із великим здивуванням запитав ген. Балаховича, чи правда те, що він друкує. Само собою зрозуміло, що в той день рапорт був написаний, як і багато наступних.

Мушу зазначити, що метод брехати собі й іншим є другою стороною характеру ген. Балаховича. Фікція, фантазія й просто висмоктані з пальця відомості й тп. вводили в оману й завжди дезорганізували багатьох на фронті. Ніхто ніколи не був певний, чи ген. Балахович говорить правду, чи ні, а з'явилося певне переконання, що йому вірити не можна.

В інших звітах польських офіцерів так само були підтверджені факти фальсифікації ген. Балаховичем інформації про становище його підрозділів. Тільки після 22 листопада в офіційних звітах почали визнаватися невдачі⁹⁶.

Відступ із Мозиря відбувся поспішно й безладно, в результаті чого було втрачено багато людей (які переходили цілими частинами на бік більшовиків) й багато майна. Як подає в своєму звіті підпор. С. Блонський, за період руху до кордону з Польщею 2-га дивізія зменшилася до 1500 чоловік (на початку акції вона нараховувала 4500 осіб) і втратила 3 тис. комплектів солдатського обмундирування, а її командир полк. Мікоша залишив свої підрозділи й поспішно втік на польський бік кордону. Із 3-ї дивізії натомість залишилося тільки трохи більше, ніж 1200 чоловік (на початку нараховувала бл. 3300 вояків)⁹⁷.

Частини, що відступали з Мозиря під командуванням ген. Ю. Балаховича, дійшли до Турова 24 листопада. Їхній стан так був описаний у звіті підпор. С. Блонського⁹⁸:

24 листопада штаб був уже в Турові, частини втікали в напрямку на Малешево. Власне при відступі з Мозиря жодного штабу не було. Начальника штабу підполк. Пронджинського формально замінив молодий генерал Балахович. По дорозі на Турів, приблизно 22 листопада, більшість офіцерів 2-ї та 3-ї дивізій, хто як міг, втікали до нашого кордону. Якби пустити проти цих решток двох дивізій дивізіон кінноти, то його вистачило б, щоб всіх перебити, а решту просто взяти в полон. Більшовики цього не зробили, бо певно не хотіли увійти з боєм за демаркаційну лінію.

Перші підрозділи почали переходити Польський кордон 26 листопада о 12 годині в районі Ольшан. Польська сторона добре орієнтувалася в становищі балаховців і вже 23 листопада 18-та піх.д. (перебувала в районі Лунінця) розпочала підготовку до прийняття й роззброєння армії ген. Балаховича. З цією метою був організований головний харчовий пункт для інтернованих на залізничній станції в Лохві, де також мали складати відібране озброєння та

⁹⁶ SAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. M. Bilka; там же, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 г.; там же, Meldunek wywiadowczy nr 255 Oddz. II 4 armii z 22 XI 1920 г.

⁹⁷ Там же, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 г.

⁹⁸ Там же.

військове майно. В якості резервного пункту, в якому мали збиратися балаховці, обрано Давидгородок⁹⁹.

Підрозділи ген. Балаховича, що переходили кордон, роззброювали, а потім, після зосередження в Лохві або в Давид-Городку, направлялися до лєнінця. До 30 листопада, за польською оцінкою, роззброєно й інтерновано близько 800 офіцерів і 4 тис. рядових¹⁰⁰.

Після тимчасового опанування Речиці (15 XI), ген. С. Балахович з частиною підрозділів 1-ї дивізії направився на Гомель, проте міста не здобув. Враховуючи перевагу ворога, він почав рухатися в напрямку на Турів (на захід) правим берегом Прип'яті. Його підрозділи досягли Жидкович 27 листопада, а через два дні вже перебували в 15-кілометровій нейтральній смузі, що розділяла радянську та польську сторони. Загін, який нараховував на той час близько 1800 осіб (із них 300 кіннотників), знаходився в районі Сінкевичі – Мікошевичі. В складі загону також перебував білоруський батальйон під командуванням кап. М. Демидова (таке військове звання подають матеріали особистого архіву), який складався з 13 офіцерів і 400 рядових; його командир разом із групою білоруських добровольців долучився до армії ген. Балаховича 8 листопада в Турові¹⁰¹. Далі ген. Балахович, залишивши свій загін у нейтральній смузі й передавши командування над ним ген. Матвєєву, 1 грудня прибув до Лунінця, де був інтернований і наступного дня прибув до Варшави¹⁰². Остаточно 4 грудня о 8 годині його загін також вирішив перейти кордон. Перейшло кордон і було інтерновано близько 200 офіцерів і понад 1000 рядових. В ході роззброєння прийнято 420 коней і 6 гармат. За період кільканденного перебування в нейтральній смузі загін реквізував у місцевих селян худобу та продукти, що викликало незадоволення серед них¹⁰³.

Разом із ген. С. Балаховичем кордон перейшли й члени Російського та Білоруського політичних комітетів, які перебували при ньому підчас листопадової акції. Голова РПК Б. Савінков дістався до Лунінця раніше, разом із ген. Юзефом Балаховичем, бо вирішив не приєднуватися до ген. Станіслава

⁹⁹ CAW, 4 Armia, t. 243, pismo dowodcy 18 DP do 4 armii z 23 XI 1920 r.; там же, t. 169, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.

¹⁰⁰ CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny Oddz. III NDWP z 30 XI 1920 r.

¹⁰¹ CAW, 4 Armia, t. 169, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.; там же, t. 169, Raport ppor. Bilka; там же, t. 254, Depesza 18 DP do 4 armii z 6 XII 1920 r.; там же, t. 243, Meldunek 18 DP z 29 XI 1920 r.

¹⁰² Там же, t. 169, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 r.; там же, Meldunek wywiadowczy Oddz. II 4 armii nr 265 z 2 XII 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny Oddz. III NDWP z 1 XII 1920 r.; Kurier Plocki, nr 287, 7 XII 1920.

¹⁰³ CAW, Oddz. III NDWP, t. 16, Komunikat operacyjny Oddz. III NDWP z 5 XII 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 169, Meldunki wywiadowcze Oddz. II 4 Armii nr 265-268 z 2-7 XII 1920 r.; там же, t. 254, Raport ppor. Blonskiego do 18 DP z 2 XII 1920 r.

Балаховича, коли той розпочав наступ на Гомель, на тили більшовицьких сил. Б. Савінков був направлений до Варшави, члени РПК – до Острова Великопольського, а члени БПК – до Лодзі¹⁰⁴. Останнім польський кордон 6 грудня перейшов батальйон кап. Демидова. Це було останнє велике з'єднання з армії ген. Балаховича, яке ще знаходилося в нейтральній смузі¹⁰⁵.

Таблиця 15

Список озброєння та військового матеріалу, прийнятого від роззброєної армії ген. С. Булак-Балаховича й відсланого залізничним транспортом із Лунінця за період 12-27 грудня 1920 р.

Дата відправлення залізничного транспорту	Номер транспорту	Кількість осей	Тип озброєння (в штуках)	
27 XII 1920 г.	36 534	64	— польові гармати (3")	18
			— важкі гармати	4
			— ящики	28
			— приціли	30
27 XII 1920 г.	36 982	32	— частини до артил. оснащення	
12 XII 1920 г.	36 869	8	— російські гвинтівки	5605
14 XII 1920 г.	36 908	4	— російські гвинтівки	852
27 XII 1920 г.	36 982	6	— російські гвинтівки	517
			Разом: 6974	
			— кулемети (Максима)	58
			— кулемети (Льюїса)	22
			— кулемети (Кольта)	87
			Разом: 167	

Джерело: CAW, 4 Armia, t. 447, Pismo 4 armii do Oddz. IV Szt. MSWojsk. z 16 III 1921 г. zawierajace wykaz broni przejetej po rozbrojeniu oddzialow gen. S. Bulak-Balachowicza.

Після переходу армією ген. С. Балаховича польського кордону в результаті її роззброєння всього було прийнято 22 гармати, 6974 піхотні гвинтівки російського виробництва та 167 кулеметів різних типів. Повний список прийнятого оснащення подає таблиця 15.

Дуже скоро, вже з 29 листопада, зосереджені в районі Лунінця загони ген. Балаховича почали відправляти до таборів, що знаходилися всередині

¹⁰⁴ CAW, 4 Armia, t. 243, Meldunek 18 DP do 4 armii z 4 XII 1920 г.; там же, t. 254, Depesza szefa sztabu 4 armii do 18 DP z 4 XII 1920 г.; CAW, Oddz. IV NDWP (Sekcja Jencow), t. 22, Raport ppor. Zadory-Skabowskiego z 29 XI 1920 г.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 138, Depesza Oddz. II 4 armii do Oddz. II NDWP z 4 XII 1920 г.

¹⁰⁵ CAW, 4 Armia. t. 169, Raport ppor. Blonskiego z 6 XII 1920 г.; там же, t. 254, Depesza 18 DP do 4 armii z 6 XII 1920 г.; там же, t. 254, Meldunek wywiadowczy Oddz. II 4 armii nr 271 z 8 XII 1920 г.

країни. Вся операція тривала відносно недовго – до 10 грудня 1920 р. Загалом з Лунінця було відправлено 6476 осіб, із них 828 офіцерів і 5648 рядових (див. таблицю 16). Спочатку балаховці мали бути розміщені в таборі в Каліші. Остаточно їх розмістили в інших таборах: Шипйорно, Розані, Плоцьку та Радомі. У квітні 1921 р. (на цей період збереглася детальна інформація про інтернованих, що перебували в Польщі) загалом у них перебувало 5921 вояк із колишньої армії ген. С. Булак-Балаховича (Додатки 1 і 2).

Таблиця 16

Список залізничних транспортів з інтернованими підрозділами ген. С. Булак-Балаховича, відправлених із Лунінця до Каліша за період 29 листопада – 7 грудня 1920 р.

Дата	Назва підрозділу	Кількість вояків	
		офіцери	рядові
1	2	3	4
29 XI 1920	Полк донських козаків Духоплельнікова	55	841
1 XII 1920	Штаб 2-ї стрілецької дивізії	24	148
	Командування 1-ї стрілецької дивізії	41	110
	Командування етапного батальйону	10	-
	2-ї стрілецької дивізії		
	Георгіївський полк	43	370
	Командування 3-ї стрілецької дивізії	11	100
	Командування II дивізіону легкої артилерії	4	165
	Командування 1-ї батареї	5	-
	Командування 2-ї батареї	3	-
	Георгіївська батарея	16	133
	Командування 2-ї кінної батареї	16	-
3 XII 1920	Командування Новгородського полку	11	-
	Шпиталь 1-ї дивізії	10	-
	Тульський драгунський полк	40	127
	Казанський полк	57	60
	Путивльський полк кінних стрільців	42	274
	Володимир-Волинський полк	17	104
	Інтендантство 3-ї стрілецької дивізії	15	47
5 XII 1920	Командування 3-ї Волзької дивізії.	14	35
	Батарея Савінкова	5	247
	Шпиталь 3-ї стрілецької дивізії	7	4
	Командування артилерії	16	-
	Командування кінної артилерії	5	-
Командування I кінної батареї	4	-	

Продовж. табл. 16

1	2	3	4
	Командування важкої артилерії	13	-
	Ліквідаційна комісія	13	-
	Командування козацького полку	2	-
	Командування I дивізіону артилерії	2	-
	Скарбниця	14	-
	Обоз армії	1	-
	Керівництво інтендантства	23	-
	Штаб армії	68	1203
7 XII 1920	Інспекторат	24	-
	Штаб I-ї стрілецької дивізії	6	-
	Вознесенський полк	18	-
	Слуцький полк	36	-
	Саперна рота	4	900
В таборі для інтернованих у Лунініці залишились:	Смоленський стрілецький полк	44	-
	Партизанський полк	18	-
	Кінний полк	45	-
	Полк Вітебських стрільців	21	-
	разом:	128	780
Разом:		828	5648
Всього:		6476	

Джерело: САУ, 4 Armia, t. 169, Meldunek wywiadowczy Oddz. II 4 armii nr 274 z 11 XII 1920 r.; там же, Meldunek kierownika Oddz. II 18 DP ppor. M. Bilka z 10 XII 1920 r.; там же, Telegram Oddz. IV Szt. MSWojsk. do Oddz. I Szt. MSWojsk. z 14 XII 1920 r.; там же, Meldunek Oddz. II 4 armii z 12 XII 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5814, оп. 1, д. 1, Dokumentacja dotyczaca pobytu oddzialow gen. Balachowicza w Szczypiornie; там же, ф. 5866, оп. 1, д. 113, Zestawienie oddzialow rosyjskich internowanych w obozach w Polsce z 20 V 1920 r.

Із збережених архівних матеріалів випливає, що за період самостійної боротьби в листопаді 1920 р. армія ген. С. Булак-Балаховича втратила дуже багато людей: її чисельність із 16-18 тисяч вояків зменшилася до 6,5 тисяч. Багато вояків ще перед переходом польського кордону, а інші – відразу після досягнення концентраційних пунктів, втікали до більшовиків. Це були переважно більшовицькі полонені, завербовані в польських таборах. Натомість поляки йшли додому.

Діям ген. С. Булак-Балаховича в Польщі, в тому числі й діям його армії в листопаді 1920 р., дав наступну оцінку виконуючий обов'язки начальника II Відділу 18 піх.д. підпор. Міхал Білек. У своєму рапорті до II-го Відділу 4-ї армії з 15 грудня 1920 р. він зазначив¹⁰⁶:

¹⁰⁶ Там же, т. 169, Raport ppor. M. Bilka z 15 XII 1920 r.

Нема ніяких сумнівів, що штучна з політичного й соціального погляду конструкція Савінкова та занадто примітивні єврейсько-селянські маніпуляції Балаховича при загальній безідейності й деморалізації солдатів та офіцерів, при їх цинічному ставленні до життя й майна населення, при повному убранні патріотизму та при діючій психології революції й більшовизму, могли дати ефект тільки на короткий термін і дуже поверховий. Це було таке ж породження російського більшовизму й політичної афери, коли за допомогою награваного золота хотіли здобути інший устрій у Росії, не звертаючи увагу ані на внутрішню вартість наявних сил, ані на ставлення ще невгаслого полум'я російської революції.

Це дуже вдала оцінка діяльності ген. С. Булак-Балаховича та його армії.

Розділ III

3-тя російська армія – союзник Польщі в 1920 році (липень – листопад 1920 р.)

Формування перших російських підрозділів у Польщі (липень – 12 жовтня 1920 р.)

Формування першого російського підрозділу на польській території, як союзника Війська Польського у війні 1920 р., розпочалося в кінці червня 1920 р. Це відбулося після чергового візиту до Варшави Б. В. Савінкова та його зустрічі 15 червня 1920 р. з Начальником Держави Юзефом Пілсудським¹. Підчас візиту Ю. Пілсудський знову запевнив свого співрозмовника, що Польща веде війну не проти Росії, а лише бореться проти більшовиків. В результаті зустрічі була дана згода на створення в Польщі російських формувань з метою спільної боротьби з більшовиками, а також на появу політичного центру, який мав керувати цією роботою. Пізніше, в другій половині червня, відбулася подальша розмова Савінкова – вже з представниками польської військової влади, в результаті якої II Відділ Штабу Мін.ВС наказом від 30 червня 1920 р. дозволив здійснення процесу вербування до підрозділу, що створювався. В офіційних військових документах це формування проходило під різними назвами, такими як «окремий російський загін» або «Загін російських біженців»².

Російський Політичний Комітет (у деяких документах, на початковому етапі діяльності, вживалася також назва – Російський Евакуаційний Комітет) постав у кінці червня – початку липня 1920 р. На чолі його стояли

---

¹ A. Nowak, *Jak rozbić rosyjskie imperium. Idee polskiej polityki wschodniej (1733 - 1921)*, Warszawa 1991, s. 263-265; L. Grosfeld, *Pilsudski i Sawinkow*, [w:] *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 urodzin prof. dr. S. Arnolda*, Warszawa 1965, s. 125; той же, *Pilsudski et Sawinkov*, *Acta Poloniae Historica*, t. 14, 1966, s. 66-67; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*, Torun 1997, s. 95-101; Мишутіна І.В., *Польско-советская война 1919-1920 гг.*, Москва 1994, s. 154-155.

² CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do Oddz. II NDWP z 21 VII 1920 r.; IISH — Амстердам, Pismo B. Sawinkowa do gen. K. Sosnkowskiego z I VII 1920 r.; Z. Gippius, *Rok 1920 Polsce. Notatki z dziennika. Wojna z bolszewikami*, *Wiadomości* (Londyn), nr 48, 2 XII 1931; L. Grosfeld, *Pilsudski i Sawinkow*, s. 125.

Б. В. Савінков, як його голова, та члени: Д. В. Філософов, О. А. Деренталь і Н. Г. Буланов. Загалом комітет нараховував 45 осіб і мав наступні відділи: мобілізаційний, господарчий, освіти, праці й контролю. Його місце розташування знаходилося у Варшаві на вул. Зигмунтовській 5³. На той період це була не єдина російська організація, що діяла в Польщі. З лютого 1919 р. у Варшаві існував Російський комітет, який згідно з рішенням польської сторони мав здійснювати тільки благодійну та представницьку діяльність перед польською владою щодо росіян, які мешкали в столиці. Серед його членів, як і в цілій російській колонії у Варшаві, переважали монархічні настрої. В липні 1920 р. на чолі цієї організації став близький помічник Савінкова й zarazом член РПК Дмитро Філософов⁴.

Так само російський підрозділ, що формувався з кінця червня 1920 р., не був першим російською частиною в Польщі. У період лютий – вересень 1919 р. на східному фронті воювала російська офіцерська дружина, потім перетворена в т.зв. «пінський батальйон», що нараховував 755 солдат і офіцерів. Однак він не був у повному значенні цього слова союзницьким формуванням. Його поява була результатом ініціативи одного з польських командирів, ген. Антонія Лістовського. Кількамісячний період його існування – це ряд дій польської вищої військової влади, яка доклала зусиль до розформування цього підрозділу. На це мала вплив позиція офіцерів і солдат, які підчас перебування на фронті відверто маніфестували свої великоросійські та монархічні погляди й симпатії. У вересні 1919 р. ця частина була остаточно розформована й через кілька місяців відіслана через Румунію на південь Росії до ген. А. Денікіна⁵. В період спільної боротьби проти більшовиків «пінський баталь-

³ AAN, RKP, t. 36, Etat Rosyjskiego Komitetu Politycznego w Polsce z lipca 1920 r.; K. Wedziagolski, *Pamiętniki. Wojna i rewolucja. Bolszewicki przewrót. Kонтрrewolucja. Warszawski epilog*, Londyn 1972, s. 423; L. Grosfeld, *Pilsudski i Sawinkow*, s. 128; Z. Gippus, *Rok 1920 w Polsce*, s. 2.

⁴ AAN, RKP, t. 9, Materiały dotyczące działalności RKP za okres 1919-1924; A. Juzwenko, *Polska a „biała” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Warszawa 1973, s. 118-119; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski*, (1997), s. 100-101.

⁵ AAN, PRM, t. 2529/1919, Materiały dotyczące rosyjskiej drużyny oficerskiej; CAW, Gabinet MSWojsk., t. 420; A. Juzwenko, *Polska a „biała” Rosja*, s. 118-124; Niepodległość (Londyn-Nowy Jork), t. 7, 1961, s. 56-59 (list nr 15 J. Pilsudskiego do plk. K. Switalskiego w sprawie legii rosyjskiej); *Pierwsza wojna polska (1918-1920). Zbiór wojennych komunikatów prasowych Sztabu Generalnego (za czas od 26 XI 1918 r. do 20 X 1920 r.) uzupełniony komunikatami Naczelnej Komendy Wojska Polskiego we Lwowie (od 2 XII 1918 r. do 23 XI 1918 r.) i Dowództwo Głównego Wojska Polskiego Poznaniu (od 11 I 1919 r. do 14 IX 1919 r.)*, zebrał, oprac. i wstępem opatrzył S. Pomarariski, Warszawa 1920, s. 40 i 53; A. Nowak, *Jak rozbic rosyjskie imperium*, s. 267; Sprawozdania stenograficzne Sejmu Ustawodawczego, sprawozd. z 71 posiedzenia z 17 V 1919 r.; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918-1924. Z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej*, Toruń 1991, s. 54-56; A. Lcinwand, *Polska a Denikin. Z dziejów stosunków między Polską a kontrrewolucją na południu Rosji w*

йон» показав стійкість і був відзначений у польських повідомленнях із фронту⁶.

Наступний великий російський підрозділ з'явився в Польщі в березні 1920 р. Це був корпус ген. М. Бредова, що нараховував 19 тис. чоловік, і який, будучи відрізаний більшовиками від головних сил армії ген. А. Денікіна, перейшов в Україні польський фронт. Після розброєння це формування було інтерноване в таборах у південній і західній Польщі – в Пікуличах, Домб'є під Краковом, Стшалково й Александрові Куявському. У таборах бредовці перебували до кінця серпня 1920 р., коли вони за власним бажанням були відіслані з частиною озброєння через Румунію до Криму до ген. П. Врангеля. Вони залишали наш край у період вирішальної боротьби під Варшавою, цим самим показуючи, яким насправді було бажання цього корпусу до спільної боротьби на боці поляків проти більшовиків. Щоправда, ген. Бредов висував попередні умови використання його військ на польському східному фронті в районі Вільно, проте польська влада вирішила їх відхилити. На це вплинуло ставлення як ген. А. Денікіна, так потім і ген. П. Врангеля з їхнім оточенням до Польщі. Так само постава командира корпусу й частини його офіцерів не схилила польську військову владу до того, щоб доручити цьому підрозділу як союзнику завдання на фронті, особливо поруч із кордоном з Литвою. Саме тому поляки без опору погодилися на евакуацію до Криму близько 12,5 тис. росіян під командуванням ген. Бредова. На зворотній дорозі ешелони були навантажені румунським збіжжям, таким необхідним у той час у знищеній більшовицькою навалюю Польщі. Один із транспортів перевозив також і отруйні гази, які напевно мали бути використані в ході війни⁷. З представлених вище причин корпус ген. М. Бредова не можна трактувати як російське формування, союзне Польщі.

---

latach 1918-1920, [w:] Z dziejow wojny i polityki. Ksiega pamiatkowa ku uczczeniu siedemdziesiatej rocznicy urodzin prof. dr. Janusza Wolinskiego, Warszawa 1964, s. 30-31.

⁶ *Pierwsza wojna polska (1918-1920). Zbior wojennych komunikatow, s. 40, 43 (kom. z 19 II i 7 III 1919 r.); Z. Karpus, Jency i internowani rosyjscy i ukrainscy w Polsce, (1991), s. 54.*

⁷ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 12, 24, 33, Materiały dotyczące korpusu gen. Bredowa za okres marzec-czerwiec 1920 r.; CAW, Dział Kontroli Gospodarczej Władz i Zakładów Centralnych, t. 13, Materiały dotyczące przejęcia sprzętu wojennego i koni od korpusu gen. Bredowa; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/39), t. 915, Opracowanie pt. „Historia ruchu antybolszewickiego na Krymie” przygotowane przez Polską Misję Wojskową przy Głównodowodzącym Siły Zbrojny na Poludniu Rosji z 1920 r.; AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/64/1; РГВИА — Москва, Личное дело ген. М. Е. Бредова; А. Nowak, *Jak rozbić rosyjskie imperium*, s. 266; А. Juzwenko, *Polska a „biała” Rosja*, s. 260-263; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukrainscy w Polsce*, (1991), s. 60-66; той же, *Armia gen. por. M. E. Bredowa w Polsce (marzec—sierpień 1920)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia XXI, Torun 1986, s. 75-92; той же, *Obóz uchodźcow, jencow i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918-1921*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie (Wrocław), t. 6, 1987, s. 245-258; Алексашенко А.П. *Крах денкинищины*, Москва 1966, с. 199—204; Н. Bulhak, *Początki sojuszu polsko-rumunskiego i przebieg rokowań o konwencja wojskowa m l. 1919-1921*, Dzieje Najnowsze, 1973, nr 3, s. 30.

Перший знайдений в архівних матеріалах проект відносно організації російських частин у Польщі, направлений польській військової владі, був підготовлений Савінковим і його співробітниками й датується 26 червням 1920 р. В ньому очікувалося, що підрозділ буде нараховувати 24 тис. чоловік і складатися з 3-х родів військ та технічних відділів. Між іншим, вказувалася така потреба в озброєнні: 44 легких і 6 важких гармат, 68 кулеметів, 15 980 піхотних гвинтівок, 5 200 кавалерійських карабінів, 720 пістолетів, 2900 шабель і 6490 коней. Також окреслено загальну вартість операції в перший період формування підрозділу. Коштувати вона мала 1,087 мільярда пол. марок. Ця сума складалася:

1) з одноразового кредиту, призначеного на формування підрозділу та набір добровольців – 1 мільярд п.м.:

2) з коштів на утримання підрозділу в період формування (півтора місяця) – 87 млн. п.м.

Крім того місячне утримання підрозділу після вирушення на фронт встановлено в розмірі 87 млн. п.м.

Ці кошти мали бути надані польською стороною. Російські політики в своїх проектах, направлених до польської влади, не згадували про можливість пошуку засобів фінансування, необхідних для формування частин, з інших джерел, окрім польських.

Беручи до уваги польські можливості, 5 липня 1920 р. Мін.ВС затвердило організаційну структуру російського підрозділу, яка представлена на схемі 7.

В проекті також окреслені штати майбутніх складових частин підрозділу. За проектом піхотний полк мав нараховувати 45 офіцерів у штаті, 131 офіцер поза штатом (рядових), 983 солдатів (у тому числі 125 унтер-офіцерів), 310 коней, 8 кулеметів. Полк кінноти мав складатися з 32 офіцерів, 3 військових урядовців, 48 офіцерів поза штатом (рядових), 572 солдати (в тому числі 48 унтер-офіцерів), 690 коней, 4 кулемети. Штат дивізіону артилерії включав 26 офіцерів, 2 військових урядовців, 41 офіцерів поза штатом (рядових), 653 солдати (в тому числі 89 унтер-офіцерів), 573 коней, 6 кулеметів, 10 польових гармат (у тому числі 8 легких і 2 важких)⁹. В цілому штат підрозділу мав нараховувати 6189 вояків, у тому числі 286 офіцерів (7 генералів), 883 унтер-офіцерів і 5020 рядових, а також 1994 коней. Це був не останній проект стосовно організації російської частини. Пізніше, після зміни ситуації на фронті, росіяни представили наступну пропозицію в цій справі (кожна з них стосувалася польської сторони). Закладалися дуже оптимістичні

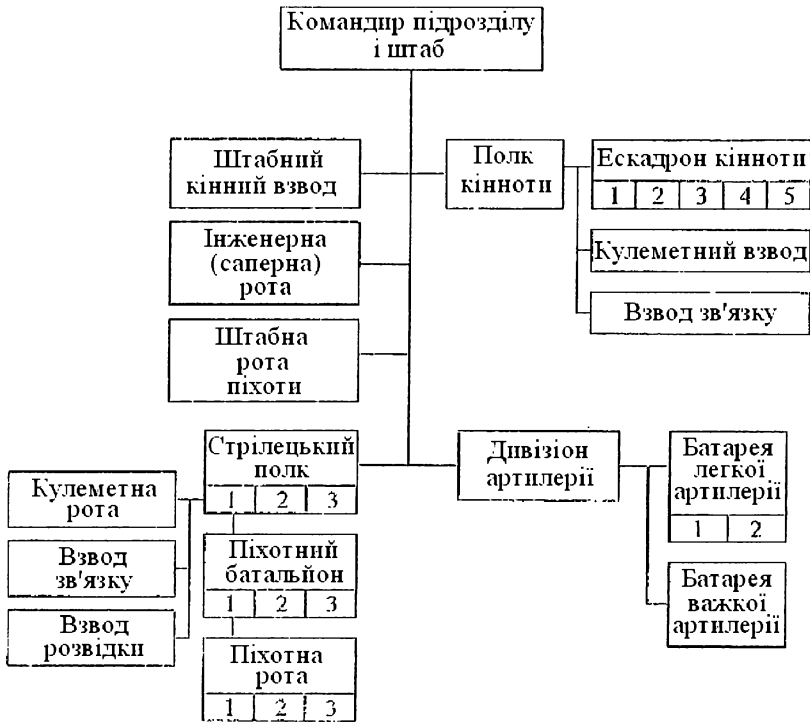
⁸ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Projekt dotyczący formowania oddziałów rosyjskich w Polsce z 26 VI 1920 r.

⁹ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58; CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Organizacja oddziału rosyjskiego przyjęta przez MSWojsk. Dep. I w lipcu 1920 r.

можливості значної розбудови, з точки зору чисельності й організації, цього нового російського підрозділу.

Схема 7

Організаційна структура російської частини, що створювалася в Польщі, затверджена Мін.ВС 5 липня 1920 р.

Джерело: CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58; CAW, Teki Laudariskiego, t. 10-11; CAW, Oddz. V Szt. MSWojsk., t. 23, Organizacja oddzialu rosyjskiego przyjeta przez MSWojsk. Dep. I w lipcu 1920 r.

В якості місця формування підрозділу визначили Брест-Литовський (на території фортеці). До того перед відправкою на фронт там формувалися загін ген. С. Булак-Балаховича та українська піхотна дивізія під командуванням полк. Марка Безручка. 3 липня 1920 р. польська сторона почала направляти перші транспорти з російськими добровольцями до Бреста. Для контролю та надання необхідної допомоги своїм союзникам Мін.ВС днем раніше призначило в Брест-Литовський спеціальну установу – Експозитуру, шефом якої був кап. Юліус Ульріх (за корот-

кий час підвищений до звання майора; раніше був шефом Експозитури з українських справ)¹⁰. Його заступником був пор. С. Сквірчинський. Діапазон обов'язків Експозитури охоплював передусім посередництво в передачі всіх наказів польського Мін.ВС. стосовно російського підрозділу й навпаки – передача побажань і прохань російської сторони. Окрім того Експозитура мала займатися: а) матеріальним і військовим забезпеченням підрозділу; б) справами приділення інструкторів ВП до відповідних відділів; в) подача звітів до Мін.ВС про стан здоров'я солдатів і пануючі настрої¹¹.

Польська сторона в загальних витратах, пов'язаних з організацією російських формувань, також передбачала видатки на платню офіцерам і рядовим. Як і в випадку щодо інших союзницьких підрозділів, зарплатня в офіцерів і рядових встановлена в такому ж самому розмірі як і для вояків ВП. Тільки офіцери, які не входили до штату (а таких було багато) отримували платню в розмірі 80% від платні польського підпоручика, без огляду на звання. Також передбачено надбавки для офіцерів, які мали в Польщі родини на утриманні. Офіцерам не призначалися тільки надбавки в розмірі 1500 п.м., які отримували польські офіцери на особисту екіпіровку¹².

Окрім надання допомоги в організації російського підрозділу, Експозитура Мін.ВС в Бресті-Литовському також отримала завдання формування бригад, що складалися з козаків.

Після початку радянського наступу під командуванням Тухачевського Експозитура Мін.ВС вже 9 липня була спішно евакуйована разом із складами й добровольцями до Вадовіць. Табір для полонених, що там знаходився, міг помістити тільки 6 тис. чоловік. Цієї місткості не вистачало для потреб російських і козацьких підрозділів, що формувалися. Окрім того на той час табір був заповнений більшовицькими та українськими полоненими, яких треба було по можливості швидко перевести до інших установ подібного типу¹³. Вся операція зайняла б дуже багато часу. Тому Мін.ВС вже 17 липня постановило розташувати російських добровольців у Каліші та в близькому Шипйорно. Там були розташовані два табори: №10 у Каліші – мав досить хороші житлові умови, знаходився поряд із залізничною станцією й міг прийняти до 3 тис. осіб, та № 5 в Шипйорно (3 км від Каліша) – з місцями на 5,5 тис. осіб. Останній після невеликого ремонту міг збільшити свою місткість до 7,5 тис. осіб. Загалом обидва табори могли вмістити 10 500 російських добровольців і

---

¹⁰ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 22, 23, Materiały dotyczące Ekspozytury MSWojsk. w Brzesciu Litewskim za okres czerwiec-lipiec 1920 r.

¹¹ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Pismo MSWojsk. okreslajace organizacje Ekspozytury z 4 VII 1920 r.

¹² CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo MSWojsk. do Ekspozytury w Brzesciu z 7 VII 1920 r.

¹³ Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukrajscy na terenie Polski*, (1997), s. 99.

козаків. Табір у Каліші був на той час пустий і міг відразу ж стати місцем формування російських частин. У Шипйорно вже було близько 2500 полонених (видужуючих), переважно більшовиків, та кількасот українців і бредовців. Окрім того передбачала розташування командування російського підрозділу в двох будинках, розташованих неподалік Скалміжич.

Остаточо наказом від 27 липня військова влада формально ліквідувала ці табори для полонених і на їхньому місці з'явилися: Навчальний табір №10 у Каліші й Навчальний табір №5 у Шипйорно (полонених більшовиків з цього табору вислали до інших таборів або направили на роботу в робочі відділи полонених чи до приватних осіб)¹⁴. В першому таборі розмістили козаків осавула В. Яковлева (прибули туди вже 17 липня) та інші російські кавалерійські підрозділи, що формувалися, натомість Шипйорно було призначене для російських піхотних (стрілецьких) частин. Сама Експозитура з усім персоналом була розміщена в Каліші в приміщеннях, що не входили до табірної комплексу¹⁵.

На чолі російського підрозділу, що формувався, спочатку був назначений ген. Петро Володимирович Глазенап, який перед цим воював у Північно-Західній армії ген. М. Юденіча. Він обійняв командування після підписання 7 липня 1920 р. у Варшаві договору з Російським Політичним Комітетом. За його умовами ген. Глазенап як командир у політичних справах підпорядковувався Б. В. Савінкову й РПК, а у військових – польському Мін.ВС. Його помічником був ген.-майор Л. Бобошко, а командиром 1-го стрілецького полку – полк. Рогожинський. У договорі також був пункт, який вказував, що підрозділ, створений у Польщі, підтримує близький духовний зв'язок із ген. П. Врангелем, хоча йому й не підлягає. На пряме підпорядкування ген. Врангелєві не погодилася польська сторона, яка на той час ще не мала з ним добрих відносин¹⁶.

Формування російського підрозділу відбувалося через залучення добровольців. Вербування здійснювалося в таборах, в яких ще перебували вояки

---

¹⁴ CAW, Oddz. VI Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 303; там же, t. 23; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58; CAW, Oddz. VI Szt. MSWojsk., t. 11, Materiały dotyczące przeniesienia Ekspozytury MSWojsk. z Brzescia do Wadowic i następnie do Kalisza i Szczypiorna za okres lipiec-wrzesień 1920 r.

¹⁵ CAW, Oddz. VI Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo Ekspozytury MSWojsk. do dtwa obozu w Kaliszu i Szczypiornie z 27 i 28 VII 1920 r.

¹⁶ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 907, Raport por. Michalskiego, zastępcy szefa misji wojskowej przy gen. Wranglu, z sierpnia 1920 r.; CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Kopie umowy w sprawie tworzenia oddziału rosyjskiego w Polsce z 7 VII 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 193, Письмо Б. Савинкова до ген. Врангеля 16 VII 1920 г.; там же, д. 191, Приказ ген. лейт. П. Глазенапа № 1 от 1 VII 1920 г. в Бресте Литовском (ген. Глазенап підписав його як командувач Російських Збройних Сил на території Польщі); *Sasiedzi wobec wojny 1920 r. Wybór dokumentów*, oprac. J. Cisek, Londyn 1990, s. 142; A. Nowak, *Jak rozbić rosyjskie imperium*, s. 263.

з корпусу ген. Бредова, а також серед полонених більшовиків. До Каліша й Шипйорно також направлялися добровольці, переважно російські офіцери, що мешкали в Польщі чи на території сусідніх держав. За згодою польської влади до таборів полонених та інтернованих направлялися російські офіцери-вербувальники, які записували добровольців, а потім відправляли їх в організованих транспортах до Каліша й Шипйорно. В перші тижні вербувальної акції (липень – серпень 1920 р.) найбільше добровольців зголосилося серед бредовців. Це були переважно козаки, які не мали бажання їхати до Криму до ген. Врангеля. До 18 серпня до Каліша тільки з табору в Домб'є, в якому перебували бредовці, відіслано понад 1100 вояків¹⁷. Загалом із корпусу ген. М. Бредова, незважаючи на його опір, виразило бажання вступити до російських та українських підрозділів, створених у Польщі, близько 3500 осіб. Вони приєдналися до всіх союзних формувань, але найбільше – передусім козаки – направилось в російські підрозділи та в бригаду осавула В. Яковлева¹⁸.

З огляду на важку ситуацію на фронті польська сторона намагалася, щоб російські підрозділи та козацькі бригади осавулів О. Сальнікова й В. Яковлева якнайскоріше опинилися в зоні бойових дій. Однією з цілей їхньої появи безумовно був вплив на настрої вояків Червоної армії. Тому ВКВП дуже швидко згадало про російський підрозділ, що формувався за допомогою Мін.ВС. Вже 16 серпня перша російська частина, готова до боротьби (за оцінкою польської сторони), і яка нараховувала 1500 багнетів, мала надійти до диспозиції польського Північного фронту. Строк транспортування вояків до Бреста-Литовського в розпорядження 2-ї армії встановлено на 19 серпня. Однак на особисте прохання Б. Савінкова наказ був відмінений. Савнков просив про продовження строку на 2 тижні, вказуючи на потребу кращого ознайомлення вояків із новим, нещодавно отриманим озброєнням¹⁹. І цей строк не був витриманий. Рішучим

---

¹⁷ AAN, RKP, t. 36, Sprawozdanie oficerow werbunkowych z pobytu w obozach jencow i internowanych z lipca 1920 r.; CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do RKP z 21 VII 1920 r. w sprawie zezwolenia na werbunek w obozach; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1772/89), t. 1788, Wykaz transportow z kozakami z obozu w Dabiu za okres 1 VII-18 VIII 1920 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 308, оп. 10, д. 272, Materiały dotyczące werbunku w obozach jencow bolszewickich w Polsce do oddzialow rosyjskich.

¹⁸ CAW, Dtwo Frontu Polnocnego, t. 2, Telegram NDWP do Dtwo Frontu Polnocnego z 16 i 19 VIII 1920 v.; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo NDWP do MSWojsk. z 16 VIII 1920 r. w sprawie oddzialu rosyjskiego i brygady Jakowlewa; ГАПФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 189, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do B. Sawinkowa z 27 VII 1920 r. dotyczy.ce werbunku wsrod oddzialow korpusu gen. Bredowa; там же, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. z 21 IX 1920 r. do RKP w sprawie prowadzenia werbunku wsrod jencow bolszewickich przebywajacych w obozach w Polsce.

¹⁹ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo B. Sawinkowa do MSWojsk. z 18 VIII 1920 r.

противником відправки російського підрозділу на фронт був його командувач ген. П. Глазенап. Він аргументував браком в оснащенні та озброєнні. Одночасно він виступив із проханням відіслати підрозділ до Криму. Конфлікт на цьому тлі між генералом та РПК з Савінковим закінчився усуненням Глазенапа від командування формуванням і його від'їздом до Криму. У цій суперечці польська сторона звичайно підтримала Б. Савінкова²⁰. Новим командувачем підрозділу за згодою польської влади й РПК від 28 серпня 1920 р. став ген.-пор. Лев Бобошко²¹. Це рішення підтримав російський представник ген. П. Врангеля в Польщі полк. Долінський, а пізніше – ген. Петро Махров, який прибув до Варшави²².

Можна сказати, що ген. Глазенап хотів не стільки втримати частину підрозділу від виїзду на фронт, як передусім він прагнув до повного підпорядкування російських частин, що формувалися в Польщі, ген. П. Врангелю. В серпні 1920 р. польська військова влада ще не могла дати на це згоду, бо й надалі стосунки Польщі з ген. Врангелем не були добрими. Значне їхнє поліпшення відбулося у вересні, вже після польської перемоги під Варшавою. Вираженням цього стану речей було прибуття до Варшави ген. П. Махрова. Польська сторона стала прихильніше дивитися на тісніші зв'язки з ген. Врангелем російських командирів у Польщі.

Ген. Л. Бобошко після прийняття командування продовжував процес розширення російського формування. Польська військова влада почала озброювати підрозділ тільки в кінці серпня – початку вересня. Серед іншого до Каліша тоді надіслали понад 1500 коней, що надійшли із військової здобичі. До того російський підрозділ володів лише невеликою кількістю коней. Також озброєння, що передавалося російським, козацьким та українським формуванням, це майно російського виробництва, захоплене у більшовиків після Варшавської битви²³. Із збережених даних постає, що в середині вересня 1920 р. російський відділ під командуванням ген. Бобошка загалом нараховував 5402 офіцерів і солдатів; його чисельність і структуру представлено в таблиці 17.

---

²⁰ ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 189, Telegram gen. Glazenapa do MSWojsk. z 19 VIII 1920 r.; там же, List gen. K. Sosnkowskiego do B. Sawinkowa z 24 VIII 1920 r.; там же, Pismo pplk. B. Miedzinskiego z 7 VIII 1920 r. do B. Sawinkowa w sprawie gen. Glazenapa.

²¹ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Informacje o politycznym polozeniu oddzialu gen. Boboszki z 20 IX 1920 r.; там же, Meldunki wywiadowcze otrzymane przez pplk. B. Miedzinskiego a dotyczace oddzialu rosyjskiego z 6 IX 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 193, Письмо Б. Савинкова до ген. Врангеля от 18 IX 1920 г.; там же, д. 191, Rozkazy gen. Boboszki; Овсянко Б. Процесс Савинкова, Кулисы — Вечерний экспресс, № 104, 28-30 V 1993, с. 7.

²² AAN, RKP, t. 39, Rozkaz nr 785 rosyjskiego przedstawiciela wojskowego w Polsce z 28 VIII 1920 r.

²³ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 24, Materiaty dotyczace zaopatrzenia dla oddzialu rosyjskiego za okres sierpien—wrzesien 1920 r.

Таблиця 17
Чисельність й організаційна структура російського підрозділу
– стан на 17 вересня 1920 р.

Частини підрозділу	Офіцери	Урядовці	Солдати	Коні	Разом
Штаб підрозділу	34	13	41	24	88
Штабна частина	7	13	53	48	73
Головна рада	5	1	51	6	57
Етап	5	3	26	6	34
Відділ безпосередньо підпорядк. командувачу	37	22	42	-	101
1-й стрілецький полк	138	7	442	117	587
2-й стрілецький полк	145	8	514	118	667
3-й стрілецький полк	141	7	419	116	567
Донський козац. полк	81	10	452	134	543
Оренбурзький козац. полк	14	4	499	207	517
Уральський козац. полк	6	-	592	420	598
Полк кінноти	97	6	450	181	553
Дивізіон артилерії	103	4	372	173	479
Кінна батарея	11	4	201	78	216
Технічний батальйон	58	6	210	64	274
Кулеметна школа	15	3	30	4	48
Разом	897	111	4394	1696	5402

Джерело: CAW, 2 Armia, t. 127, Pismo gen. L. Boboszki do B. Sawinkowa z 15 IX 1920 r.; там же, Zestawienie liczbowe oraz struktura organizacyjna oddzialu rosyjskiego z 17 IX 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 193, Письмо Б. Савинкова до ген. П. Врангеля от 18 IX 1920 г.; там же, д. 190, Zestawienie liczebne 3 armii rosyjskiej z 20 IX 1920 г.

Через короткий час після прийняття командування ген. Бобошко, так само як до цього ген. Глазенап, почав сперечатися з Б. Савінковим і опиратися висилці підрозділу на фронт. Як і попередник, він при цьому прикривався браком оснащення та озброєння. Із листування між ними випливає, що ген. Бобошко, посилаючись на бажання своїх підлеглих, пропонував, щоб їх швидко переслати на південь Росії до ген. Врангеля²⁴. Польська сторона не зреагувала вже так різко як минулого разу, і тому не відбулося негайне усунення ген. Л. Бобошка з посади. Після перемоги під Варшавою поляки вже поіншому підходили до проектів підпорядкування – на практиці тільки форма-

²⁴ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Informacja o politycznym polozeniu oddzialu gen. Boboszki z 20 IX 1920 r.; там же, Kopie pism gen. Boboszki do B. Sawinkowa z 15 IX 1920 r. i B. Sawinkowa do gen. Boboszki z 16 IX 1920 r.; CAW, 2 Armia, t. 127, Tlumaczenie pisma gen. Boboszki do B. Sawinkowa z 15 IX 1920 г.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 193, Письмо Б. Савинкова до ген. Врангеля от 18 IX 1920 г.

льно – формувань, що існували в Польщі, ген. Врангелеві. Розв’язання суперечки між Савінковим і ген. Бобошком взяв на себе ген. П. С. Махров (новий представник ген. Врангеля; прибув в Польщу 5 IX), який після 20 вересня особисто проінспектував частини ген. Бобошка в Скалміжичах і Каліші²⁵. Конфлікт втратив гостроту й тому, що в той самий час російська сторона виступила з проектом нової (ймовірно затвердженої представником ген. Врангеля) організаційної структури російських частин у Польщі.

Першу пропозицію збільшення чисельності російських військ у Польщі Б. Савінокв представив Мін.ВС вже в кінці серпня 1920 р. В ній він використав те, що до польського полону внаслідок Варшавської битви потрапило 50 тисяч радянських вояків²⁶. Ця маса полонених – а їхня кількість збільшувалася з подальшими польськими перемогами – мала підсилити існуючі частини та уможливити створення нових. У листі від 27 серпня 1920 р. до польського Мін.ВС Б. Савінокв повернувся до раніше вже заявленої (у червні) концепції створення в Польщі 24-тисячного російського формування. Цього разу воно мало складатися з 3 відділів піхоти (стрілецьких дивізій) та 1 кінного відділу (дивізії). Піхотні відділи мали нараховувати до 5400 стрільців, а кінна дивізія – до 2160 шабель. Також мали бути створені чисельні допоміжні підрозділи. Командирами даних дивізій мали бути: піхоти – ген.-лейт. Г.Л. Пален, ген. Л. Бобошко і ген. Б. Перемикін, а дивізії кінноти – ген. Трусов²⁷.

У цьому проекті перший раз з’являється в документах російський загін під командуванням ген.-лейт. Г. Л. Палена, підпорядкований РПК. Необхідно приділити йому трохи уваги, оскільки в кінці вересня – початку жовтня 1920 р. командир і частина його загону вже знаходилися на території Польщі.

Загін ген. Палена складався з росіян – колишніх вояків армії ген. М. Юденіча, які після її поразки опинилися на території Латвії, в районі кордону цієї держави та російських губерній: псковської та вітебської. Спочатку під командуванням полк. Дмитра Смірнова він оперував у нейтральній смузі, що розділяла латвійські та більшовицькі війська, й здійснював наскоки на тили останніх. В кінці червня 1920 р. ним зацікавилася польське ВКВП, яке праг-

---

²⁵ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Informacja o politycznym polozeniu oddzialu gen. Boboszki z 20 IX 1920 r.; AAN, RKP, t. 39, Pismo gen. P. Machrowa do B. Sawinkowa z 19 IX 1920 r.; J. Cisek, *Rozmowa Pilsudski-Machrow. Przyczynek do stosunkow Polski z „biala” Rosja w roku 1920*, [w:] *Z dziejdw nolicyki i dyplomacji polskiej. Studia poswiecone pamieci Edwarda W. Raczynskiego, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodztwie*, Warszawa 1994, s. 214-215.

²⁶ Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukrainscy w Polsce*, (1991), s. 62.

²⁷ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pisma B. Sawinkowa do gen. K. Sosnkowskiego z 27 VIII i 5 IX 1920 r. dotyczyce nowych projektow organizacji oddzialow podleglych RKP.

нуло використати цю групу для диверсійних акцій в тилу Червоної армії в районі Полоцька або Свенця²⁸. Ця справа стала особливо актуальною після початку наступу М. Тухачевського. В контактах з цим загоном та його командуванням (в кінці липня на чолі його став генерал Пален) виступав у якості посередника польський військовий аташе в Ризі майор А. Мишковський. Здійснення диверсійних акцій в тилу Червоної армії командування загону пов'язувало із значною фінансовою підтримкою з польської сторони, необхідною для належної підготовки операцій. Був складений план диверсійної акції та встановлений її термін початку на 10 серпня 1920 р. (цей термін потім багато разів переносився)²⁹. Зрештою ця справа так і не відбулася, оскільки в серпні 1920 р. Латвія підписала мирний договір з Радянською Росією й тим самим перестала терпіти на своєму кордоні антибільшовицькі партизанські загони. Так само польська сторона після Варшавської битви втратила зацікавленість у планованій акції, а також не мала довіри до нового командування загону³⁰. Щоб зламати недовіру польської військової влади, 28 липня 1920 р. ген. Пален заключив договір із представником РПК, підпорядковуючи свій загін з політичного погляду Б. Савінкову. В договорі також зазначено, що загін й далі буде діяти самостійно, але підтримуватиме зв'язок з російськими підрозділами в Польщі³¹. Після зміни ситуації на фронті внаслідок Варшавської битви й встановлення миру між Латвією й більшовиками російські офіцери намагалися евакуюватися через Гданськ до Польщі, щоб підсилити формування в Каліші та Шипйорно. Перша група з 300 офіцерів та солдат з ген. Паленом дісталася туди в кінці вересня 1920 р.³²

Міністр військових справ ген.-пор. Казимир Сосновський, якому 27 серпня 1920 р. Савінков прислав свій проект відносно збільшення чисельнос-

---

²⁸ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/64/2, Telegram mjr. A. Myszkowskiego do szefa Szt. Gen. z 17 VII 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 349, Meldunek mjr. Myszkowskiego do NDWP z 31 VII 1920 r.; там же (1772/89), t. 751; CAW, Oddz. II NDWP, t. 268, Referat informacyjny NDWP z 16 VII 1920 r.

²⁹ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/64/2, Meldunki mjr. Myszkowskiego do NDWP z lipca 1920 r.

³⁰ Там же, t. A.II/115, Meldunek mjr. A. Myszkowskiego z 27 VII 1920 r.; Instytut Jozefa Pilsudskiego w Nowym Jorku, Akta osobowe B. W. Sawinkowa, Raport G. Gosztowta o oddzialach gen. Pahlena z 2 VIII 1920 r.

³¹ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/115, Materiały dotyczące oddziału gen. Pahlena przesłane przez mjr. Myszkowskiego do MSWojsk. i NDWP z lipca-sierpnia 1920 r.; Instytut Jozefa Pilsudskiego w Nowym Jorku, Akta osobowe B. W. Sawinkowa, Kopia umowy z 28 VII 1920 r. podpisanej z gen. Pahlensem w Rydze; CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Kopia umowy z 28 VII 1920 r.; LVVA — Рига, Дипломатично-Консульне Представicielство Lotwy за границы (fond 2575), t. 2, Pismo B. Sawinkowa do Misji Lotwy w Warszawie z 4 VIII 1920 r.

³² CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 26, Pismo B. Sawinkowa do Oddz. II MSWojsk. z 11 X 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 191, Письмо ген. Перемыкина до РПК от 9 X 1920 r.

ті російського підрозділу, дець у середині вересня зустрівся з автором проекту та ген. Трусовим і ген. Борисом Перемикіним. Результатом цієї зустрічі стала розробка нового плану організації російських частин, підлеглих РПК. Він передбачав створення двох стрілецьких підрозділів (дивізій) – №1 під командуванням ген. Бобошка і №2 під командуванням ген. Перемикіна – та кінного підрозділу (дивізії) під командуванням ген. Трусова. Нова самостійна кавалерійська частина мала складатися з 3 полків кінноти й кінної батареї. В середині вересня кінна дивізія мала лише уральських козаків, тому їй мали передати один кінний полк зі складу дивізії ген. Бобошка. Також вирішено, що до неї будуть включені козацькі бригади осавулів Яковлева й Сальнікова, але тільки у випадку добровільної згоди, якщо вони з власної ініціативи підпорядковуються РПК і Б. Савінкову³³. Натомість дивізія №2, якою мав командувати ген. Б. Перемикін, на той час ще не була навіть в стадії організації й не мала більшості складових. На їхнє формування потрібен був час і значні фінансові засоби. В цій ситуації, після успішних боїв для ВП у вересні 1920 р., в результаті яких ставало ясно, що війна не триватиме довго, польська сторона намагалася якнайшвидше скерувати на фронт російські частини, які формувалися вже третій місяць. Тому 27 вересня 1920 р. Мін.ВС прийняло остаточну організацію російських підрозділів, підпорядкованих РПК, та не протестувало проти їх визнання складовою частиною армії ген. П. Врангеля. У відповідності до цих рішень командир дивізії ген. Перемикін отримав посаду й владу командира корпусу. Організація російського корпусу в кінці вересня представлена на схемі 8.

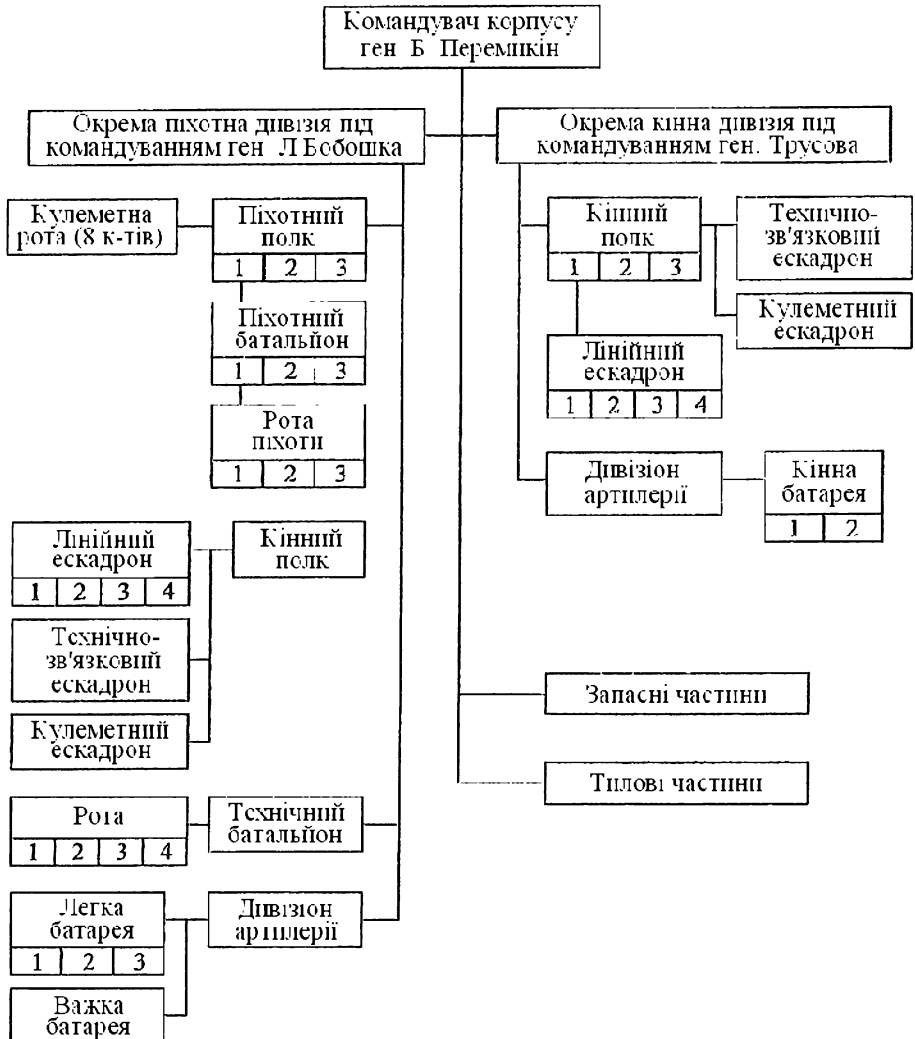
Ці рішення були підтвержені представником генерала Врангеля в Польщі в наказі №13 від 26 вересня 1920 р., а сам ген. Врангель в телеграмі від 28 вересня присвоїв корпусу ген. Перемикіна назву «3-тя російська армія»³⁴. У відповідності до наказу ген. Врангеля до її складу мали увійти всі російські частини в Польщі, а також козацькі бригади осавулів Яковлева й Сальнікова та група ген. С. Булак-Балаховича. В якості головнокомандуючого цієї армії оточення ген. Врангеля вказувало на свого представника в Парижі й дуже досвідченого офіцера, ген. Міллера, який раніше воював у армії ген. М. Юденіча. Однак застереження щодо його особи висловила польська сторона.

³³ CAW, Oddz. II NDWP, t. 91; AAN, RKP, t. 39, Pismo gen. K. Sosnkowskiego, ministra SWojsk., z 18 IX 1920 r. w sprawie nowej organizacji oddzialow rosyjskich w Polsce; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 190, Dokumentacja dotyczaca pulku uralskich kozakow z wrzesnia 1920 r.; там же, д. 189, Pismo gen. Sosnkowskiego do Oddz. I Szt. MSWojsk. z 18 IX 1920 r.

³⁴ AAN, RKP, t. 39, Dokumentacja dotyczaca oddzialow rosyjskich w Polsce z wrzesnia i pazdziernika 1920 r.

Схема 8

Організаційна структура російського корпусу під командуванням ген. Б. Перемикіна, затверджена Мін.ВС 27 вересня 1920 р.

Джерело: CAW, 6 Armia, t. 24; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 327; CAW, Oddz. III NDWP, t. 59; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58. CAW. Oddz. I NDWP, t. 115, Pismo MSWojsk. z 27 IX 1920 r. ustalajace ostateczna organizacjy oddzialow rosyjskich w Polsce; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 190, Pismo RKP do plk. Stachiewiczza z 25 IX 1920 r.

Це остаточно вирішило те, що на чолі 3-ї російської армії став молодий і менш відомий ген. Б. Перемикін³⁵.

В листі від 27 вересня 1920 р. Мін.ВС стверджувало, що як дивізію ген. Бобошка, так і дивізію ген. Трусова вважає організованими й здатними до негайного вимаршу на фронт. Дивізія ген. Бобошка спочатку мала бути сконцентрована в Більську-Підляському, а потім відправлена в розпорядження 4-ї польської армії³⁶. Через три дні ген. К. Сосновський видав наказ № 1010, в якому повідомляв, що дивізія ген. Бобошка за посередництвом голови РПК в Польщі Б. Савінкова оголосила маршову готовність й вирушає на фронт. Далі в наказі йдеться: *таким чином виступ Російського Добровольчого загону в Польщі проти більшовиків стане фактом. Польська армія з радістю вітає цей виступ, який безсумнівно відкриє в майбутньому шлях до сусідського співіснування обох народів, братерство зброї в ході боротьби, досягнуте в ході боротьби, стане основою для тривалої приязні*³⁷. Для перевезення дивізії до Шипйорно 5 жовтня було надіслано 52 залізничні вагони, які потім 7, 8 й 9 жовтня від'їхали до Більська. Однак перед цим із її складу були вилучені всі (окрім одного) кінні полки, які передали в розпорядження ген. Трусова³⁸. Склад окремої стрілецької дивізії ген. Л. Бобошка в момент вирушення на фронт представлений в таблиці 18.

Дуже скоро, вже 9 жовтня, ген. Перемикін повідомив польську сторону про бойову готовність дивізії кінноти ген. Трусова³⁹, що було пов'язано з ак-

³⁵ Там же, Telegram gen. Machrowa do gen. P. Wrangla z 29 IX 1920 r.; там же, Materiały dotyczące oddziałów rosyjskich z wrzeźnia-pazdziernika 1920 r.; CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Telegram B. Sawinkowa do gen. Wrangla z 28 IX 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 26, Depesza polskiego przedstawiciela z Sewastopola z 24 IX 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 190, Telegram B. Sawinkowa z 28 IX 1920 r. do gen. Wrangla; Врангель П. Н. *Записки (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.), книга вторая*, Берлин 1928, с. 157-159; Свобода, № 38, 23 IX 1920, с. 2. Ген. Перемикін приїхав до Польщі з Фінляндії. До цього воював у рядах армії ген. Юденіча. У 1912 р. закінчив університет із права в Петербурзі. Після початку балканської війни вступив добровольцем до болгарської армії. Підчас Лютневої революції мав звання штабс-капітана. Після більшовицького перевороту воював в офіцерських частинах на півдні Росії. Призначений командиром над загонами Бермонда, увійшов із ними до складу армії ген. Юденіча.

³⁶ CAW, 6 Armia, t. 24, Pismo MSWojsk. z 27 IX 1920 r.

³⁷ CAW, Oddz. I NDWP, t. 114; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk. t. 58; AAN, RKP, t. 39, Rozkaz nr 1010 w sprawie wymarszu dywizji gen. Boboszki z 30 IX 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 189, Rozkaz gen. Sosnkowskiego z 30 IX 1920 r.

³⁸ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58; CAW, Oddz. I NDWP, t. 114; CAW, Oddz. III NDWP, t. 114; AAN, RKP, t. 39, Materiały dotyczące wymarszu dywizji gen. Boboszki z pazdziernika 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 54, Ordre de bataille 4 armii z 10 X 1920 r.

³⁹ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Rozkaz MSWojsk. z 9 X 1920 r. o wymarszu dywizji jazdy gen. Trussowa na front; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 189, Rozkaz gen. Sosnkowskiego z 9 X 1920 r.

тивними переговорами щодо укладення польсько-більшовицького перемир'я. В новій ситуації російське командування дуже поспішало опинитися на фронті, незважаючи на те, що організація частин ще не була цілком завершеною, та на брак озброєння й обмундирування. За наказом Мін.ВС дивізія ген. Трусова була відіслана після 10 жовтня 1920 р., але вже не до Більська, а до Рівного, до нового району концентрації. Маршрут транспортів пролягав через Краків – Львів – Броди. Разом із цією дивізією до місця концентрації був відправлений і підрозділ (дивізія) ген.-лейт. Г. Л. Палена⁴⁰.

Ця нова російська частина формувалася в Каліші, починаючи з другої половини вересня 1920 р. з добровольців, що прибували з балтійських країн: Латвії, Естонії та Фінляндії. Її кістяк складали вояки із загону ген. Палена, який діяв у Латвії в липні – серпні 1920 р. В кінці вересня й на початку жовтня близько 1200 росіян з цього регіону прибуло через Гданськ до Польщі. Вони власне й склали кадр нової дивізії. Польща (Мін.ВС) надала фінансову допомогу в перевезенні частини загону ген. Палена з Латвії; на ці цілі було виділено 9 млн. пол.м.⁴¹

Через завершення польсько-радянських мирних переговорів у Ризи забракло часу для організації нової російської дивізії та її доозброєння при допомозі Експозитури Мін.ВС в Каліші-Шипйорно. Ця частина в початковій стадії організації була відіслана до нового місця концентрації 3-ї російської армії, встановленого в районі Рівне – Шепетівка. Зміна району концентрації відбулася у відповідь на сильні прохання російської сторони – Б. Савінкова й ген. Перемикіна. Вони вважали, що воюючи на південній ділянці фронту, матимуть реальний шанс пробитися до армії ген. Врангеля⁴². Щоб поповнити озброєння 3-ї російської армії, а передусім нову дивізію ген. Палена, польська сторона навіть затримала вже висланий до Румунії ешелон зі зброєю (8,8 тис. гвинтівок російського виробництва і 189 кулеметів), якої домагався ген. Врангель як залишків майна корпусу ген. Бредова в Польщі. Цей ешелон (у складі 5 вагонів) 9 жовтня вийшов із Варшави, але на польсько-румунському кордоні був затриманий за згодою ген. П. Махрова, а зброю передано 3-й російській армії й решті польських союзників⁴³. Наскільки цій армії була потрібна стрілецька

---

⁴⁰ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 24, Telegram Oddz. II MSWojsk. z 10 X 1920 r. do Ekspozytury w Kaliszu w sprawie odesłania dywizji gen. Trussowa i Pahlena na front.

⁴¹ Там же, t. 25 і t. 26, Materiały dotyczące oddziału gen. Pahlena z października 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 94, Raport delegata NDWP w Estonii z 13 X 1920 r. w sprawie transportu ochotników do Polski.

⁴² AAN, RKP, t. 39, Kopia pisma B. Sawinkowa do gen. P. Wrangla z 15 X 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 80 і 122, Rozkazy NDWP w sprawie dyslokacji oddziałów rosyjskich z października 1920 r.

⁴³ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 25 і t. 26, Materiały dotyczące wysłania transportów broni do gen. Wrangla z października і listopada 1920 r.

Таблиця 18
Чисельність та озброєння піхотної дивізії ген. Л. Бобошка – стан на 6 жовтня 1920 р.

Назва частини	Офіцери й військ. урядовці	Сестри милосердя	Рядові	Разом осіб	Оснащення й озброєння						
					коні	куле- мети	кульові кухні	вози	ящики	гармати	Вантажні автомобілі
1-й стрілецький полк	130	-	480	610	115	6	4	17	-	-	-
2-й стрілецький полк	125	-	490	615	113	6	4	11	-	-	-
3-й стрілецький полк	113	-	402	515	115	6	4	13	-	-	-
Технічний і штабний батальйон дивізій армії	66	2	240	308	68	1	2	5	-	-	-
1-й кінний полк	65	-	490	555	180	6	3	10	-	-	-
Дивізіон артилерії	86	2	514	602	174	1	4	9	14	10	-
Етапний відділ	82	30	152	264	78	-	2	54	-	-	2
Разом	667	34	2768	3469	843	26	23	119	14	10	2

Джерело: SAW, Oddz. I NDWP, t. 115, Ordre de bataille I stan liczebny dywizji gen. Boboszki przesłany do MSWojsk. Przez Ekspozyturę w Kaliszu 9 X 1920 t.

зброя свідчив стан її озброєння на момент вирушення її перших підрозділів на фронт. Її озброєння складало⁴⁴:

- піхотні гвинтівки (англ. виробн.) – 1756 шт.,
- піхотні гвинтівки (рос. виробн.) – 141 шт.,
- кулемети 9 різних типів) – 52 шт.,
- російські гармати (3'') – 9 шт.,
- гаубиці – 2 шт.

За оцінкою найбільш компетентної польської військової установи – Експозитури Мін.ВС, 3-тя російська армія 9 жовтня 1920 р. загалом нараховувала 6048 вояків (піхотна дивізія ген. Бобошка – 3469, кінна дивізія ген. Трусова – бл. 200, решта припадала на допоміжні, штабні й новосформовані частини), у тому числі 1214 офіцерів і 4834 рядових, та мала 1649 коней. Однак загальна чисельність російського формування була вищою. Навряд чи у вищевказаних даних враховано добровольців із дивізії ген. Палена, що формувалася. Таким чином можна припустити, що на той час 3-тя російська армія загалом нараховувала більше 7 тис. вояків, а поповнення й далі прибувало. Як на такий особовий склад озброєння, яким володіла армія на початку жовтня, було дуже скромним. У наступні тижні польська сторона спішно поповнювала озброєння цієї армії. Вже 22 жовтня вона володіла 255 кулеметами, 5200 гвинтівками російського виробництва й 42 гарматами (різного калібру)⁴⁵.

Можна припустити, що озброєння із корпусу Бредова із затриманого транспорту вгамувало тільки нагальні потреби всіх російських частин у Польщі. Набагато важче польській стороні було забезпечити це формування набоями. На той час Польща не мала в розпорядженні значної кількості набоїв для стрілецької зброї та гармат російського виробництва, а озброєння цього типу переважало в усіх союзних підрозділах. Як впливає з даних ВКВП, в середині жовтня 1920 р. вся амуніція, яка знаходилася в розпорядженні поляків, була розділена між цими підрозділами. Її було небагато, а саме 750 тис. набоїв для стрілецької зброї й 6 тис. – для 3'' гармат⁴⁶.

Проблеми із забезпеченням російських формувань військовим майном у необхідній кількості не вплинули на плани ген. Б. Перемікіна й РПК, які навіть прагнули оснащення 3-ї російської армії (а також армії ген. С. Балаховича) 2 авіаційними розвідувальними ескадрильями та однією винищувальною.

---

⁴⁴ CAW, Oddz. I NDWP, t. 115, Raport Ekspozytury w Kaliszu do MSWojsk. z 9 X 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 190, Sklad 3 armii rosyjskiej z 2 i 6 X 1920 r.

⁴⁵ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 26, Materiały dotyczące zaopatrzenia w bron oddziałów rosyjskich z października-listopada 1920 r.

⁴⁶ Там же, т. 26, Pismo NDWP do Oddz. IV Szt. MSWojsk. z 18 X 1920 r. w sprawie amunicji dla oddziałów ochotniczych.

В середині жовтня 1920 р. росіяни звернулися до Мін.ВС за дозволом на створення цих підрозділів та виділення 71 літака⁴⁷. Цей план був нереальним. Таких проектів на той час було дійсно багато, а витрати пов'язані з організацією й озброєнням російських частин, понесені Польщею, вже й так були величезними. Зрештою, ці проблеми підняв Б. Савінков у своєму листі до Мін.ВС від 18 жовтня 1920 р.. Домагаючись подальшої фінансової підтримки від польської сторони, він запевняв, що всі кошти, видані РПК й формованим у Польщі російським підрозділам, будуть визнані позикою, взятою російським урядом, і в майбутньому будуть повністю повернені⁴⁸. Це практично єдине посилення серед численної документації формування російських частин у Польщі, що порушувало питання взаємних фінансових розрахунків.

Перебування на фронті (жовтень – 21 листопада 1920 р.)

На момент підписання Польщею договору про перемир'я з більшовицькою Росією, 3-тя російська армія та її творці мусили зробити подальший вибір. 11 жовтня начальник держави Ю. Пілсудський звернувся до РПК й Б. Савінкова із запитанням, чи підлеглі йому російські сили (3-я російська армія, козацькі бригади й армія ген. С. Булак-Балаховича) хочуть бути евакуйовані до Криму до ген. Врангеля, чи залишити польську територію далі продовжувати самостійну боротьбу з більшовиками. На бурхливій нараді, яка відбулася наступного дня, всі військові командири постановили прийняти другу із запропонованих можливостей. Ген. Перемикін вирішив пробитися разом зі своїм військом до Криму на південній ділянці фронту. В листі до ген. Врангеля Б. Савінков повідомляв, що в зв'язку з рішенням ген. Перемикіна він розпочав переговори з урядом Української Народної Республіки, маючи на меті укладення військової угоди. Він розраховував на те, що в результаті цих переговорів 3-тя російська армія опиниться на правому фланзі української армії й таким чином матиме кращі можливості для того, щоб пробитися до Криму. Савінков також повідомляв, що сам він приєднається до групи ген. Балаховича, який вирішив розпочати самостійну акцію на північному фронті, рухаючись на територію Білорусі⁴⁹. Російсько-українські переговори тривали довго, остаточно військова конвенція між РПК та урядом УНР

⁴⁷ Там же, т. 26, Korespondencja miedzy RKP a MSWojsk. w sprawie powstania jednostek lotniczych przy 3 armii rosyjskiej z pazdziernika 1920 r.

⁴⁸ Там же, т. 24, Pismo B. Sawinkowa do MSWojsk. z 18 X 1920 r.

⁴⁹ AAN, RKP t. 39, Kopia pisma B. Sawinkowa do gen. P. Wrangla z 15 X 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 193, Pismo B. Sawinkowa do gen. Wrangla z 15 X 1920 r.

була підписана 18 листопада 1920 р. За її умовами РПК на чолі з Б. Савінковим визнавав незалежну Україну з отаманом С. Петлюрою в якості її лідера⁵⁰.

Місце концентрації усіх російських частин, окрім групи ген. Балаховича, ВКВП вказало в районі Шепетівка – Полоне, на схід від встановленої перемир'ям в Ризі лінії. Підрозділи ген. Перемикіна та бригада осавула Сальнікова прибули туди 25 жовтня. В цей час ще тривав наплив добровольців до російських частин, яких і надалі поляки забезпечували продовольством та озброєнням. Такий стан тривав до 2 листопада, коли сеймом була ратифікована угода про перемир'я⁵¹. З цієї миті колишні польські союзники могли розраховувати тільки на себе.

Польська допомога, яка надавалася до останнього моменту, не мала великого впливу на зростання бойової вартості 3-ї російської армії. Більшість її частин, досі в стадії організації, не були придатні для військових дій. З цього добре здавала собі справу й польська сторона. Саме тому 22 жовтня в Старокостянтинові відбулася загальна конференція, в якій брали участь російські командири, а з польського боку, окрім командувача 6-ї армії, був Станіслав Пате́к як представник центральної польської влади. Підчас переговорів ген. Перемикіну було ще раз запропоновано відіслати його армію до Криму. Російський командувач не дав не це згоди, вважаючи, що для цього вже запізно; також він сумнівався, чи Румунія погодилася б на таке транспортування⁵².

В результаті переговорів ген. Перемикіна з українським штабом було вирішено, що нове місце концентрації російських частин буде розташоване ближче до українських сил, в районі між Волочиськими й Проскурівим, і з півночі буде прикрите висунутими на схід польськими військами. Остаточно в цей район частини 3-ї російської армії перейшли 5 листопада. На той час вона нараховувала разом 8649 вояків; її організація подана в таблиці 19.

На початку листопада члени французької військової місії відвідали російські підрозділи. Французькі офіцери запевнили росіян, що після їхнього повернення до Варшави вони зроблять все, щоб російське формування отримало необхідні спорядження й зброю⁵³.

Штаб військ УНР, з яким російські підрозділи мали співпрацювати в подальшій війні проти більшовиків, оцінив, що максимально тільки близько

---

⁵⁰ IISH — Амстердам, Матеріали Б. Савінкова, Проект угоди, заключної між УНР та РПК в Польщі 18 XI 1920 р.; СА КС PZPR (Centralne Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej — Центральный архів Центрального комітету Польської Об'єднаної Робітничої партії), Instytucje wojskowe, (296/1), t. 39 (obecnie AAN), Komunikat informacyjny Oddz. II NDWP z 15 III 1921 r.

⁵¹ CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 855, Opracowanie pt. „III Armia Rosyjska gen. Wrangla na terytorium Polski w 1920 roku”, s. 14; CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Rozkaz Oddz. III NDWP z 11 X 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 26, Materiały dotyczące zaopatrzenia oddziałów rosyjskich z października 1920 r.

⁵² CAW, Kolekcje i Rekopisy, t. 855, Opracowanie pt. „III Armia Rosyjska”, s. 13-16.

⁵³ Там же, s. 18-19; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny od listopada 1920 r. do 1 I 1921 r.

3170 чоловік із армії ген. Перемикіна були придатними для використання на фронті. З дивізії ген. Бобошка готових до боротьби було 2150 стрільців і 100 кавалеристів; з кінної дивізії ген. Трусова – 620 стрільців і 300 козаків. Дивізія ген. Палена на думку українців була досі в початковій стадії формування⁵⁴.

Таблиця 19

Чисельність та організаційна структура 3-ї російської армії 5 листопада 1920 р.

Nazwa oddziału	Чисельність		
	офіцери	стрільці/козаки	разом
1-ша дивізія піхоти (ген. Л.Бобошка)	552	2565	3117
2-га дивізія піхоти (ген. Г.Палена)	269	1334	1603
Кінна дивізія (ген. Трусова)	203	3172	3375
3-й окремих кубанський дивізіон	8	200	208
Терський козацький дивізіон	2	165	167
Штаб армії	36	62	98
База армії	11	70	81
Разом:	1081	7568	8649

Джерело: CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 855, Opracowanie pt. „III Armia Rosyjska”, s. 13-16.

У запланованому українським союзником наступі на 11 листопада 1920 р. російські частини, як не в повній мірі озброєні та оснащені, й надалі перебували в районі Проскурова в резерві, прикриті з півночі польськими військами, що ще там перебували. Після переговорів із ген. Павленком на його прохання 10 листопада росіяни вислали близько 1000 вояків із дивізії ген. Бобошка й 800 кіннотників в район Деражні й передали їх у розпорядження українського командування⁵⁵. Однак більшовики випередили український план і в результаті їхнього контрнаступу правий (південний) фланг українських сил був розбитий. А внаслідок відходу Війська Польського на захід за умовами угоди про перемир'я радянські війська, які просувалися за поляками, також створили загрозу українському лівому (північному) флангу, де власне й перебували російські частини. В цій важкій ситуації 15 листопада спільні україно-російські сили разом із козацькою дивізією осавула Яковлева розпочали відступ на захід в напрямку на Підволочиськ. Вони побоювалися, що

⁵⁴ CAW, SAU — Gl. Zarzad Szt. Gen., t. 138, Sklad armii gen. B. Peremykina w ocenie strony ukraińskiej z 10 XI 1920 r.

⁵⁵ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 20, Komunikat informacyjny od listopada 1920 r. do 1 I 1921 r., s. 105-106.

Червона армія, що швидко просувалася, відріже їхні сили з півночі й півдня від Збруча. Після останньої невдалої спроби упорядкувати фронт і затримати більшовицький наступ у ніч із 17 на 18 листопада на лінії Миколаїв – Чорний Острів – Гречани, залишався тільки один варіант, а саме – перейти Збруч на польський бік⁵⁶. 20 листопада російське командування повідомило свого українського союзника, що росіяни переходитимуть на польський бік в районі Підволочиськ (Ток). Частини 3-ї російської армії перейшли на західний берег Збруча 21 листопада без тиску з боку більшовицьких сил і були роззброєні. В наступні дні вони були сконцентровані в районі Клебанівки, після чого 10 грудня ешелони з інтернованими російськими вояками були відіслані в табори вглиб країни⁵⁷. На польський бік Збруча перейшло й було роззброєно близько 7300 росіян із підрозділів під командуванням ген. Перемікіна⁵⁸ (див. таблицю 20).

Підчас роззброєння польська сторона прийняла військові матеріали та спорядження, вказані в таблиці 21.

Таблиця 20

Список інтернованих підрозділів 3-ї російської армії із зазначенням місць їхнього перебування (разом із бригадою осавула О. Сальнікова) – стан на 9 грудня 1920 р.

Місце	Список	
1	2	
Максимівка	Штаб 3-ї армії та родини з дивізії ген. Бобошка:	
	— офіцерів	54
	— солдат	84
	— допом. сил.	41
	— родин	35
	— дітей	5
	— мед. персонал	26
	Червоний Хрест:	
	— офіцерів	29
	— солдатів	168
	— допом. сил	22

⁵⁶ Там же, s. 107-108; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk., t. 282, t. 107, Tajny dziennik Komisji Likwidacyjnej NDWP przy rządzie URL; там же, Meldunek kpt. Maruszewskiego, oficera łącznikowego przy armii URL, do Oddz. II NDWP z 18 XI 1920 r.

⁵⁷ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk., t. 107, t. 282, Tajny dziennik Komisji Likwidacyjnej NDWP przy rządzie URL; CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 855, Opracowanie pt. „III Armia Rosyjska”, s. 72-73; T. Michalski, *Nasza kawaleria na lewym skrzydle bitwy warszawskiej (1-22 VIII 1920 r.)*, Przegląd Kawaleryjski, 1929, nr 3, s. 172-173.

⁵⁸ CAW, 6 Armia, t. 27¹²; там же, t. 113 B, Dokumentacja dotycząca internowania oddziałów rosyjskich gen. B. Peremykina z grudnia 1920 r.

Продовж. табл. 20

1	2
Добромірка	Штаб 1-ї дивізії ген. Бобошка:
	—офіцерів 30
	—солдат 47
	Артилерія дивізії ген. Бобошка:
	—офіцерів 95
	—солдат 263
	6-й технічний батальйон:
—офіцерів 54	
—солдат 50	
1-й кінний полк дивізії ген. Бобошка:	
—офіцерів 65	
—солдат 262	
1, 2, 3 стрілецькі полки ген. Бобошка:	
—офіцерів 325	
—солдат 548	
Разом:	
—офіцерів 653	
—солдат 1422	
—допом. сил 63	
—родин 35	
—дітей 5	
—мед. персонал 26	
Кретовці	Інтендантство ген. Перемикіна:
	—офіцерів 9
	—солдат 7
	Полк Пачена:
	—офіцерів 34
	—солдат 119
	Бригада ген. Камардіна:
	—офіцерів 202
	—солдат 104
	—допом. сил 6
—родин 5 (37 осіб)	
Армійський транспорт:	
—офіцерів 4	
—солдат 34	
Разом:	
—офіцерів 249	
—солдат 264	
—допом. сил 6	
—родин 5 (37 осіб)	

Продовж. табл. 20

1	2	
Яцівці	Кубанський артилерійський полк Філімова: — офіцерів 89 — солдат 566 — допом. сил 2 — родин 2	
	Кубанський козацький дивізіон: — офіцерів 10 — солдат 101	
	Козацька батарея отамана Каледіна: — офіцерів 15 — солдат 160	
	Разом: — офіцерів 114 — солдат 817 — допом. сил 2 — родин 2 (офіцерів)	
	Черніговці	Штаб 2-ї стрілецької дивізії ген. Палена: — офіцерів 34 — солдат 13 — допом. сил 7 — родин 22 — дітей 1
		2-а стрілецька дивізія: — офіцерів 62 — солдат 168
		5-й полк 2-ї стрілецької дивізії: — офіцерів 117 — солдат 229
6-й стрілецький полк: — офіцерів 88 — солдат 156		
7-й стрілецький полк: — офіцерів 96 — солдат 244		
Разом: — офіцерів 397 — солдат 810 — допом. сил 7 — родин 22 — дітей 1		

Продовж. табл. 20

1	2
Зарудне	Уральський козацький полк: — офіцерів 27 — солдат 255 — допом. сил 4 — родин 4
	Оренбурзький козацький полк: — офіцерів 20 — солдат 448
	Разом: — офіцерів 47 — солдат 1073 — допом. сил 4 — родин 4
	Стриївка
Інтендантство: — офіцерів 12 — солдат 13	
Окрема уральська сотня при штабі бригади: — офіцерів 7 — солдат 146	
Бригада ген. Мамонтова: — офіцерів 49 — 1 сотня — солдат 105 — 2 сотня — солдат 96 — 3 сотня — солдат 82 — 4 сотня — солдат 79 — 6 сотня — солдат 84 — кулеметна сотня — солдат 42 — запасна рота — солдат 77 — служба зв'язку — солдат 29	
Окрема батарея при бригаді Мамонтова: — офіцерів 11 — солдат 235	
Штаб Донської окремої козацької бригади (осавула О. Сальнікова) — офіцерів 12 — солдат 72	
Разом: — офіцерів 111 — солдат 1094	

Продовж. табл. 20

1	2
Разом:	— офіцерів 1573
	— солдат 5480
	— допом. сил 75
	— родин 75
	— дітей 9
	— мед. персонал 26
Усього: 7241 осіб	

Джерело: САУ, 6 Armia, t. 113^B, Protokol nr 86 Komisji Odbiorczej internowanych ochotniczych oddzialow rosyjskich z 10 XII 1920 r.

Таблиця 21

Список військових матеріалів і спорядження, прийнятого після роззброєння Російських підрозділів – стан на 8 грудня 1920 р.*

Назва спорядження/матеріалу	Кількість
Гвинтівок (ручна зброя)	9630 шт.
Кулеметів	0
Легкових автомобілів	1 szt.
Санітарних автомобілів	2 szt.
Мотоциклів	1 szt.
Санітарних кінних возів	1 szt.
Військових лопаток	782 szt.
Телефонних апаратів	10 szt.
Апаратів Морзе	2 szt.
Набої до англійських гвинтівок	350 скринь (по 1000 шт.)

* До складу 3-ї російської армії також є включена бригада осавула О. Сальнікова.

Джерело: САУ, 6 Armia, t. 113^B, Ogolne zestawienie materialow i sprzetu wojskowego przejetego od armii URL i ochotniczych oddzialow rosyjskich po ich internowaniu; там же, Materiały Komisji Odbiorczej działającej w miejscowościach skoncentrowania ochotniczych oddzialow rosyjskich po ich internowaniu z 3-13 XII 1920 r.

Частина вояків дезертирувала й перейшла на бік більшовиків або вирішила самостійно подбати про себе в Польщі. Таким чином кількість росіян, які остаточно опинилися в таборах для інтернованих, розташованих у західній та південній Польщі, була значно нижчою. Спочатку польська влада планувала всіх інтернованих вояків ген. Перемикіна помістити в таборі в Шипйорно, тобто там, де формувалися російські частини. Остаточо, на що вплинув протест самого генерала, їх було розміщено в таборах №15 в Торуні й №14 в Острові Ломжинському

(зараз Острів Мазовецький). До Торуня скеровано штаб армії, запасні частини та 2-гу дивізію ген. Палена – разом там у квітні 1921 р. перебувало 1578 осіб. В Острові Ломжинському розміщено вояків із кінної дивізії ген. Трусова (разом із козацькою бригадою осавула Сальнікова) та 1-шу дивізію ген. Л. Бобошка – в квітні 1921 р. в цьому таборі було 4536 росіян (Додаток 1 і 2)⁵⁹.

Останньою подією, пов'язаною з участю Польщі в формуванні на своїй території російських частин для спільної боротьби проти більшовиків, був формальний розпуск Російського Політичного Комітету, який розпочав свою діяльність на початку липня 1920 р. Це відбулося 15 грудня 1920 р. На його місці з'явився Російський Евакуаційний Комітет на чолі з Б. Савінковим. Цілі РЕК однак вже були позбавлені, принаймні офіційно, політичного забарвлення. Він мав займатися опікою над інтернованими російськими вояками та врегулюванням усіх справ, що виникли в період формування підрозділів⁶⁰. Ще раніше, 1 листопада 1920 р., Мін.ВС ліквідувало свою Експозитуру в Каліші, переробивши її в Ліквідаційну комісію на чолі з майором Ульріхом. Її завданням було упорядкування всіх справ, пов'язаних із організацією російських, козацьких, українських військ і групи ген. С. Булак-Балаховича, в тому числі складення рахунків коштів, витрачених організаціями, та передання фінансових документів військовій владі таборів у Каліші й Шипйорно⁶¹.

---

⁵⁹ CAW, 6 Armia, t. 27¹²; CAW, 4 Armia, t. 329, Materiały dotyczące oddziałów internowanych w Polsce za okres grudzień 1920 - kwiecień 1921 r.; Z. Karpius, *Jency i internowani. rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski*, (1997), s. 101; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп 1, д. 113, Zestawienie oddziałów rosyjskich internowanych w obozach w Polsce z 20 V 11921 r.

⁶⁰ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 24, Rozkaz nr 36 z 18 XI 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 317, Informacja Oddz. II NDWP z 28 XII 1920 r.

⁶¹ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo Oddz. I MSWojsk. z 23 X 1920 r. o likwidacji Ekspozytury w Kaliszu.

Розділ IV

Козацькі частини сформовані в Польщі (червень – листопад 1920 р.)

Відповідно до збереженої документації польської вищої військової влади, вперше козацькою проблемою зацікавилися в червні 1920 р. Тоді постали проекти створення військових одиниць із козаків, що перебували на території Польщі. На це вплинула ситуація на східному фронті після початку Київської операції. В кінці травня – на початку червня 1920 р. польські війська в Україні перший раз увійшли в бойовий контакт із І-ою Кінною армією під командуванням Семена Будьонного. У складі цієї сильної кавалерійської частини служило багато козаків, включених до неї після розгрому Добровольчої армії ген. А. Денікіна¹. В Кінній армії були цілі бригади включно із командирами, складені з донських, кубанських, уральських, терських або сибірських козаків². На думку польських військових розвідувальних установ необхідно було розпочати дії, що мали б на меті вплинути на настрої козаків у Кінній армії й призвести до переходу частини з них на польську сторону³. Також слід намагатися використати конфлікти між козаками й радянською владою на Дону чи на Кубані.

В такій оцінці козацької проблеми переконали польську військову владу деякі козацькі командири, які перебували в Польщі, та розвиток ситуації на фронті. Після виходу І-ої Кінної армії в район Києва до лінії Війська польського й перших боїв на польську сторону почали переходити цілі козацькі підрозділи. Подібна ситуація склалася й на північному фронті. Перша велика козацька частина (бригада) перейшла зі зброєю й командирами, попередньо усунувши зі свого складу (заарештувавши) комісарів і комуністів, 27 травня 1920 р. в районі Ігумена. Кількома днями пізніше, 31 травня, під Білою Церк-

---

¹ Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*. Torun, 1997, s. 98-99.

² *Sasiedzi wobec wojny 1920 r. Wybor dokumentow*, oprac. J. Cisek, Londyn 1990, s. 97; J. Rommel, *Moje walki z Budiennym. Dziennik wojenny b. dowodcy 1 Dywizji Kawalerii gen. dyw. Juliusza Rommla*, cz. 1, Lwow [b.r.w.], s. 173—174.

³ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk.. (1775/89), t. 350, Pismo szefa Biura Wywiadowczego do mjr. I. Boernerera, szefa Oddz. II 3 Armii, z 11 IX 1920 r.

вою на польський бік перейшла 3-тя донська бригада з 14-ї радянської кінної дивізії, яка нараховувала 800 чоловік і 700 коней⁴. В ході подальших польсько-радянських боїв цей процес посилювався: 20 червня над Березиною на польський бік перейшов 59-й оренбурзький полк (з 10-ї к.д. – прим.пер.), який нараховував 430 козаків, під командуванням полк. Бек Мемдзієва-Кривога [Bek Memdzijewa-Krystowa] (пізніше був направлений до групи ген. С. Булак-Балаховича)⁵; 20 липня – 1-й кубанський полк із 9-ї кавалерійської дивізії під командуванням осавула Лаштабега [Lasztabehe] (14 VIII за власним проханням був відсланий разом із корпусом ген. М. Бредова до Криму до ген. Врангеля)⁶; 18 серпня – 8-й полк (ім. Л. Троцького) з 8-ї радянської кавдивізії в районі Межириччя Підляського (нараховував близько 800 чоловік, пізніше був направлений до ген. Балаховича й перебував під керівництвом полк. Григорія Духопельникова)⁷; 13 серпня – ескадрон із 21-ї дивізії кількістю в 50 кіннотників в районі дій 4-ї польської армії⁸; 9 вересня – полк уральських козаків (під командуванням Філімонова) в районі дій 3-ї армії (пізніше був відсланий до Каліша до російських частин під командуванням ген. Б. Перемикіна)⁹; 17 вересня – в районі Клевані один полк із 14-ї радянської кавдивізії¹⁰. Роком раніше, а саме в ніч із 17 на 18 липня 1919 р., на Литовсько-Білоруському фронті на польський бік перейшов полк козаків силою 620 кіннотників на чолі з отаманом Лазаровим¹¹. Цей підрозділ направили до табору полонених у Бресті-Литовському, а потім, осінню того року, через Румунію на південь Росії до ген. а. Денікіна (ча-

⁴ AAN, Ataszaty Wojskowe RP (1918-1939), t. A.II/65/1, Komunikat informacyjny o sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej nr 29 z 20 IX 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 146, Pismo Oddz. II Frontu Ukraińskiego do Oddz. II NDWP z 12 VI 1920 r.; K. Krzeczunowicz, *Ostatnia kampania konna*, Londyn 1971, s. 67-68.

⁵ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/65/1, Komunikat nr 29; CAW, 4 Armia, t. 516, Materiały dotyczące 59 orenburskiego pułku, czerwiec-lipiec 1920 r.; CAW, Oddz. II MSWojsk. (1775/89), t. 303, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do Oddz. II NDWP z 10 VIII 1920 r.

⁶ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/65/1, Komunikat nr 29; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do Ekspozytury MSWojsk. w Kaliszu z 14 VIII 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 303.

⁷ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/65/1, Komunikat nr 29; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 24, Pismo Ekspozytury MSWojsk. w Kaliszu do Oddz. IV z 1 IX 1920 r.; CAW, 3 Armia, t. 98, Pismo oficera łącznikowego przy grupie gen. Balachowicza do Oddz. II NDWP z 4 IX 1920 r.

⁸ CAW, 4 Armia, t. 201, Pismo dowódcy 4 armii z 26 VIII 1920 r.

⁹ CAW, 3 Armia, t. 98, Materiały dotyczące kozackiego pułku uralskiego z wrzesnia 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 190, Pismo dowódcy I uralskiego pułku kozaków Filimonowa do RKP z 28 IX 1920 r.; A. Salwik, *W zwiąskim pochodzie. Pamiętnik z czasów walk III batalionu 25 pułku piechoty*, Radom 1934, s. 189-190.

¹⁰ AAN, Ataszaty Wojskowe RP., t. A.II/65/1, Komunikat nr 29.

¹¹ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Pismo dowódcy Obozu Internowanych nr I w Dabiu do DOG Krakow z 3 VI 1920 r., k. 185.

стина козаків разом із командиром залишилася в Польщі)¹². Однак це був єдиний задокументований випадок такого переходу в 1919 р.

Окрім перерахованих козацьких частин, які в 1920 р. добровільно перейшли на польський бік, багато козаків, які служили в більшовицьких кінних підрозділах, потрапило полякам в полон, переважно після переможної Варшавської битви. За короткий строк серед цих полонених почалась агітація щодо вступу до козацьких частин, формованих у Польщі¹³. Саме тому, як масштаби явища добровільного переходу на польський бік на фронті козацьких частин, так і кількість козаків-полонених, що перебували в польських таборах для полонених, переконали польське військове командування в тому, що існує реальна можливість створення в Польщі козацьких формувань. У цих проектах був також врахований інтернований на початку березня 1920 р. російський корпус ген. М. Бредова, у складі якого більшу частину з 5,5 тис. кіннотників становили козаки¹⁴.

Табори, в яких перебували більшовицькі полонені й інтерновані бредовці, пізніше стали базою для вербування для всіх союзницьких підрозділів, які на той час формувалися в Польщі: українських, ген. С. Булак-Балаховича, козацьких та російських. Спочатку ген. Бредов протестував проти залишення корпусу солдатами та офіцерами. Навіть почав дії з метою перенесення його підрозділу на фронт у район Вільно, але Мін.ВС заявило, що це не збігається з польськими політичними цілями¹⁵. Тривале перебування корпусу в таборах призвело до виходу з нього солдат і офіцерів неросійських національностей: українців, латишів, естонців, румун і козаків. Перші вирішили приєднатися до українських військ отамана с. Петлюри. Командував цією групою раніше згаданий отаман Лазаров, який зі своїм підрозділом залишився у Польщі; на початку червня 1920 р. він як раз перебував із двома офіцерами у Варшаві, де намагався отримати згоду II Відділу Мін.ВС на вступ усіх бажаючих козаків із корпусу ген. Бредова (донських, кубанських і терських) до підрозділів

---

¹² Там же, Pismo DOG Krakow do MSWojsk. z 9 VI 1920 r., k. 187; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski*, (1997), s. 99.

¹³ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Pismo Oddz. II NDWP do MSWojsk. i esaula Jakowlewa z 30 VI 1920 r. w sprawie formowania w Polsce jednostek kozackich; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski*, (1997), s. 99; S. Borowiec, *Nad Bugiem. Walki osłonowe 7 Dywizji Piechoty (5 sierpnia-11 września 1920)*, Studia Taktyczne z Historii Wojen Polskich 1918-1921, t. 7, Warszawa 1925, s. 120-124.

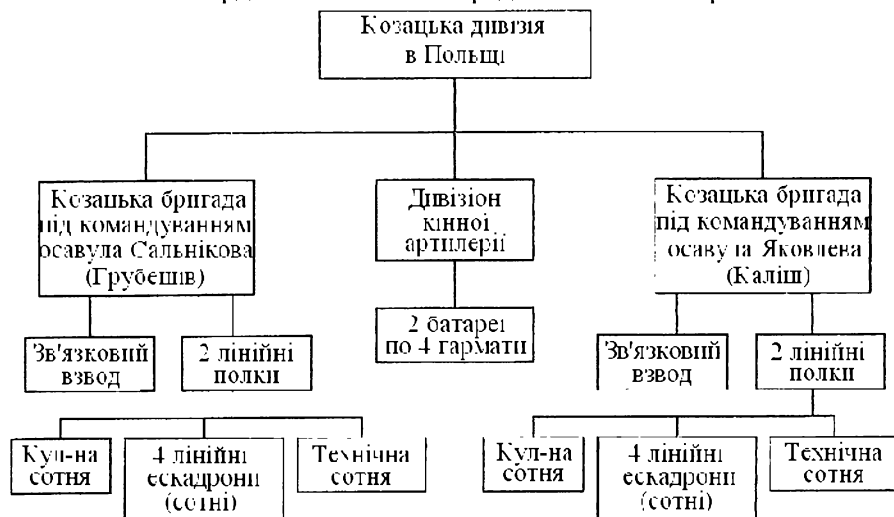
¹⁴ Z. Karpus, *Armia gen. por. M. E. Bredowa w Polsce (marzec-sierpień 1920)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia XXI, Torun 1986, s. 79; той же, *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski*, (1997), s. 95-97; A. Juzwenko, *Polska a „biala” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Warszawa 1973, s. 87.

¹⁵ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 22, Pismo Oddz. I Szt. MSWojsk. do gen. Bredowa z 4 V 1920 r.

української кінноти. Із збереженої документації випливає, що такої згоди він так і не отримав¹⁶; на той час для польської військової він не був серйозним партнером для розмови.

Схема 8

Організаційна структура козацької частини, формованої у Польщі, затверджена Мін.ВС в середині липня 1920 р.

Джерело: CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo MSWojsk. zatwierdzające organizację oddziału kozaków z 15 VII 1920 r.

Ситуація зазнала змін у другій половині червня, тобто після переговорів Ю. Пілсудського з Б. Савінковим, який перебував у Варшаві. Цього разу польська сторона дала згоду на створення на своїй території російських частин для спільної боротьби проти більшовиків. II-й Відділ Мін.ВС наказом від 30 червня 1920 р. (L. 5249/def. 20) звелів енергійніше підтримати акцію, проведену з метою вербування в польських таборах добровольців для цих частин. У цьому ж наказі вказувалося надати необхідну допомогу осавулові В. С. Яковлеву, який виступив із планом формування в Польщі козацького підрозділу¹⁷. З польського боку за справу органі-

¹⁶ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Depesza DOG Krakow do MSWojsk. z 10 VI 1920 r.; там же, Pismo dtwa Obozu Internowanych nr I w Dobiu do DOG Krakow z 3 VI 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 22, Pismo z 4 V 1920 r.

¹⁷ CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do Oddz. II NDWP z 21 VII 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo Oddz. II do Oddz. IV Szt. MSWojsk. z 12 VII 1920 r.; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58.

зації козацької частини відповідало Міністерство Військових Справ. Паралельно з вербуванням добровольців у таборах для полонених та інтернованих тривала робота над встановленням організаційних форм. Перші дані про структуру козацьких підрозділів починаються з середини липня 1920 р., коли I Відділ Штабу Мін.ВС затвердив організацію козацького підрозділу в Польщі (див. схему 9).

Мали бути створені (чи реорганізовані) перші козацькі бригади: одна під командуванням осавула (в багатьох польських документах він фігурує як майор) Олександра Сальнікова в Грубешові, друга – під командуванням осавула (в багатьох документах значиться як полковник) Вадима Яковлева в Каліші¹⁸. Польська сторона передбачала, що бригади осавулів Яковлева й Сальнікова об'єднаються в Козацьку дивізію, командування якої мало бути визначене пізніше. Також оголошено, що в міру напливу добровольців-козаків за згодою польської військової влади будуть поставати наступні бригади й навіть козацькі дивізії; очікування польської військової влади на той час були дуже великими.

Проект об'єднання козацьких бригад так і не дочекався реалізації. Подальша доля цих двох підрозділів, що формувалися окремо, залежала від зміни ситуації на фронті, а передусім від стосунків між військовими командирами й російськими політиками, що знаходились у Польщі, та від власних амбіцій їх командирів.

Донська бригада осавула Олександра Сальнікова

Донська бригада осавула Сальнікова стала польським союзником 31 травня 1920 р. вже на момент добровільного переходу на сторону Війська Польського під Білою Церквою. До цього, після краху армії ген. А. Денікіна, в складі якої воювали донські козаки, вона була включена до 1-ої Кінної армії С. Будьонного як 3-я донська бригада й приділена до 14-ї радянської кінної дивізії. Після двох місяців маршу з-під Новоросійська ця бригада, після досягнення польських позицій, вночі перейшла на польський бік, попередньо арештувавши комісарів і комуністів¹⁹. Потім козацькі офіцери надіслали до польської військової влади звернення, в якому, дякуючи за щирий прийом, декларували готовність до боротьби за вільний Дон на боці Війська Польського²⁰.

¹⁸ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo z 15 VII 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo z 12 VII 1920 r.

¹⁹ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/65/1, Komunikat informacyjny NDWP nr 29 z 20 IX 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 303, Adres nr 3 zebrania oficerow oddzialow donskiej brygady z 22 VI 1920 r.; K. Krzeczunowicz, *Ostatnia kampania*, s. 67-68.

²⁰ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/65/1, Komunikat nr 29; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 303; CAW, 3 Armia, t. 98, Raport oficera lacznikowego przy brygadzie A. Salnikowa do Oddz. II 3 armii z 22 IX 1920 r.

Командування Українського фронту приєдналося до цього прохання. На початку червня 1920 р. цей підрозділ отримав нову назву (під якою фігурував у польських документах) – донська бригада. На той час вона нараховувала близько 800 козаків і 700 коней; придатних для війни в першій лінії було 600 вояків. Її командиром був осавул О. Сальніков, а начальником штабу – сотник (підпор.) Протопопов. Після доозброєння бригади 350 кавалерійськими карабінами вона дістала завдання оборони залізничниці під Малином²¹. З 16 червня при бригаді перебував польський зв'язків офіцер ВКВП підпор. Єжи Гермес. Після прориву польського фронту 1-ою Кінною армією, бригада зазнала великих втрат, прикриваючи відхід польських частин та обороняючи залізницю в районі Малина. За польською оцінкою в середині червня вона втратила близько 220 чоловік (в тому числі 12 офіцерів), 310 коней і 100 возів обозу²². Далі бригада відступила до Рівного з метою реорганізації. На той момент вона нараховувала тільки 480 козаків і 27 офіцерів та 240 коней (серед них 59 хворих). Внаслідок розвитку більшовицького наступу бригаду направлено до Сарн, звідки залізничним транспортом вона мала бути скерована до Бреста-Литовського²³. Проте вона туди не дісталася й зрештою на початку липня була розташована в Грубешові. Там вона мала пройти швидку реорганізацію, збільшити чисельність і доозброїтися, щоб за короткий час повернутися на фронт.

Донською бригадою дуже зацікавилися українці. 21 червня 1920 р. військовий міністр УНР полк. Володимир Сальський звернувся з проханням про її включення до складу української армії. Польська сторона (командування Українського фронту й ВКВП) дала на це згоду й наказала переслати бригаду через Проскурів до Могилева-Подільського. У такий спосіб поляки хотіли зміцнити українського союзника, який на той час реорганізовував свої частини. Остаточне це рішення не було реалізоване. На це вплинуло ставлення козаків та їх команди, які заперестували проти проекту включення їх підрозділу до складу армії УНР, подаючи в якості причини відмови її низьку бойову вартість²⁴.

В Грубешові донська бригада мала перебувати недовго; ВКВП встановило строк її виходу на фронт до 20 липня. Цей строк був нереальним, оскільки потреби бригади були значні. Для повного оснащення було необхідно 550 коней (в тому числі 48 артилерійських), 4 гармати (3"), 4 артилерійські ящики, 8 кулеметів, 150 коротких кавалерійських карабінів, 450 шабель, 200

---

²¹ CAW, Oddz. II NDWP, t. 146, Pismo Oddz. II Frontu Ukraińskiego do Oddz. II NDWP z 12 VI 1920 r.

²² CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 303, Depesza dowodcy Frontu Ukraińskiego do Oddz. II NDWP z 21 VI 1920 r.

²³ Там же, Materiały dotyczące brygady Salmnikowa z czerwca 1920 r.

²⁴ CAW, SAU — Gł. Zarząd Szt. Gen., t. 166; CAW, Teki Laudanskiego, t. 10; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk (1775/89), t. 303, Materiały dotyczące brygady Salmnikowa za okres czerwiec-lipiec 1920 r.

кавалерійських списів, 46 возів, 350 комплектів мексиканського кавалерійського спорядження й 780 комплектів обмундирування. Також бригада мала бути поповнена 351 козаками, які зголосилися вступити до неї²⁵. Скоріше за все це були полонені, що потрапили до рук полякам підчас боїв із кіннотою С. Будьонного. Остаточо, після кількаразової зміни строку, 12 серпня 1920 р. бригада знову опинилася на фронті. Там вона воювала в складі 3-ї польської армії (Середній фронт) у районі на північний схід від Грубешова²⁶. Із збереженого рапорту нового польського зв'язкового офіцера при донській бригаді пор. Бродецького довідуємося, що на той час придатним для боротьби був тільки один полк (нараховував 300 шабель), кулеметний ескадрон і взвод артилерії (мав у своєму складі 2 гармати 3" російського виробництва). В кінцевій фазі організації існувала одна сотня, складена з уральських козаків (нараховувала 70 осіб). Загалом пор. Бродецький вважав, що козаки в бригаді були охочими до війни, лише офіцери намагалися остудити вояків. Саме тому згадувалися випадки, коли бригада не виконувала наказів польського командування. В кінці серпня – початку вересня вона виконувала зв'язкову службу й нараховувала 757 козаків (у тому числі 49 офіцерів)²⁷. У вересні 1920 р. бригада входила до складу групи ген. Франтішека Крайовського. Вона не відзначилася в боях; бракує згадок про її активність в Офіційних повідомленнях із фронту. 22 вересня місцем її постою було село Страховіслав біля Холма. З часу вирушення на фронт (12 серпня) до 22 вересня в боях бригада втратила 2 убитих і 18 поранених²⁸. На цей момент вона нараховувала понад 800 чоловік, із яких 400 воювало на фронті й стільки ж перебувало в тилу на базі, де з них формувалися нові підрозділи²⁹.

Внаслідок реалізації планів щодо включення частини більшовицьких полонених до союзних частин, формованих у Польщі, виразно збільшилася,

---

²⁵ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Pismo MSWojsk. w sprawie zaopatrzenia dla brygady Salnikowa z 8 VII 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Materiały dotyczące zaopatrzenia brygady Salnikowa z lipca 1920 r.

²⁶ CAW, 3 Armia, t. 98, Raport oficera łącznikowego przy brygadzie Salnikowa z 22 IX 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 17; CAW, Oddz. I Szt. Gen., t. 30, Zestawienie wydarzeń z okresu wojny polsko-bolszewickiej, 25 VIII 1920 r.; *Bitwa warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. I, oprac. zespół pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1995, s. 238.

²⁷ CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Raport oficera łącznikowego przy brygadzie Salnikowa do Oddz. II 3 armii z 1 IX 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 350, Pismo Biura Wywiadowczego Oddz. II 3 armii z 11 IX 1920 r. o oddziałach sojuszniczych; M. Bielski, *General brygady Adolf Mikołaj Waraksiewicz (1881-1960)*, Toruń 1998, s. 80-81.

²⁸ CAW, 3 Armia, t. 131, Depesza Oddz. II 3 armii do Oddz. II NDWP o brygadzie Salnikowa z 20 IX 1920 r.; CAW, Oddz. III NDWP, t. 17, Komitet operacyjny Frontu Wschodniego z 10 IX 1920 r.; CAW, 3 Armia, t. 98, Raport por. Brodeckiego, oficera łącznikowego przy brygadzie Salnikowa, z 22 IX 1920 r.

²⁹ CAW, SAU — Szt. Gen., t. 58, Informacja o rosyjskich formacjach wojskowych w Polsce z 22 IX 1920 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 182, Pismo 9 DP do dowódcy 1 pułku kozaków donskich z 9 IX 1920 r.

особливо у вересні 1920 р., чисельність вояків цих частин. Деякі формування багатократно збільшили свій кадровий стан. Польська військова влада зацікавилася проектом об'єднання менших частин у більші підрозділи й підпорядкуванню їх одному політичному осередку. Передусім це стосувалося російських формувань, які мали політичну підпорядкованість Російському Політичному Комітету на чолі з Б. В. Савінковим³⁰. В середині вересня польська сторона виступила з проектом об'єднання донської бригади осавула Сальнікова з полком донських козаків під командуванням полк. Г. Духопельнікова, який 18 серпня 1920 р. перейшов на польський бік під Межириччям (полк ім. Л. Троцького з 8-ї кінної дивізії)³¹. Зрештою ВКВП приділило загін Духопельнікова до групи С. Булак-Балаховича й відіслало його до організаційної бази в Любліні. Він нараховував 50 офіцерів і 770 кіннотників після усунення з його складу 40 угорців, запідозрених у тому, що вони є політичними комісарами³². Це рішення різко опротестували вищі офіцери полку, які надіслали до осавула Сальнікова резолюцію з проханням про включення донських козаків до його бригади. Сальников звернувся з цією резолюцією до II-го Відділу 3-ї армії, а потім 16 вересня виїхав до Варшави до Мін.ВС³³. Його місія закінчилася провалом, оскільки II відділ ВКВП в порозумінні з Мін.ВС постановив донську бригаду осавула Сальнікова підпорядкувати полк. Духопельникову й тим самим приділити її до групи ген. Балаховича. З метою уникнення можливих конфліктів, пов'язаних із виконанням вищезгаданого наказу, шефу II-го Відділу 3-ї армії доручено провести особисту розмову з осавулом Сальниковим й схилити його до цього проекту. В якості аргументів він мав використати вище військове звання Духопельнікова та необхідність об'єднання всіх козацьких сил в одній частині, чого прагнув і сам Сальников. Усю операцію з об'єднання двох підрозділів планували провести наступним чином: з полку полк. Духопельнікова мав бути виділений загін у якості поповнення для бригади Сальнікова, що воювала на фронті, а над з'єднанням мав прийняти командування вже полк. Духопельніков³⁴. Із збереженої реляції з розмови з осавулом Саль-

³⁰ CAW, Ocldz. II NDWP, t. 91, Pismo ministra spraw wojskowych do szefa Oddz. I MSWojsk. z 18 IX 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 350, Pismo NDWP z 11 IX 1920 r. dotyczące oddziałów rosyjskich tworzonych w Polsce.

³¹ CAW, 3 Armia, t. 98, t. 131; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 303, Materiały dotyczące brygady Salnikowa i pulku donskiego dowodzonego przez plk. Duchopielnikowa.

³² CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 24; CAW, 3 Armia, t. 98, Materiały dotyczące pulku kozaków plk. Duchopielnikowa za okres sierpień-wrzesień 1920 r.

³³ CAW, 3 Armia, t. 98; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 303, Materiały dotyczące pulku kozaków plk. Duchopielnikowa z września 1920 r.

³⁴ CAW, 3 Armia, t. 98, Pismo szefa Oddz. II NDWP do Oddz. II 3 armii z 18 IX 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 138, pismo Oddz. II NDWP z 18 IX 1920 r.

ніковим, проведеної після 20 вересня офіцером II-го Відділу 3-ї армії (і за підписом майора Вацлавом Єдреевича), випливає, що Сальніков категорично відмовився підпорядкуватися полк. Духопельнікову й ген. Балаховичу. Він стверджував, що полк. Духопельніков є нікому не відомою людиною та що жоден козак не хоче й не може підпорядкуватися ген. Балаховичу. Його загін він змалював як *банду деморалізованих солдат, які думають тільки про грабунки й убивства*. Також цікавим є особисте враження польського зв'язкового офіцера, винесене з розмови; він стверджував наступне: *з цієї банди [командирів національних підрозділів, формованих у Польщі] Сальніков є найбільш пристойним і найкраще вміє тримати козаків у кулаку. Сальніков – щирий та відвертий, говорить те, що має на думці*³⁵. В згаданій розмові осавул Сальніков засвідчив, що натомість всі козаки, що перебували в Польщі, згодні підпорядкуватися ген. Старікову, який користувався серед козаків великим авторитетом і якого обіцяв прислати з Криму ген. П. Врангель. Також він згадував про бажання козаків об'єднатися з армією П. Врангеля. Зрештою, розроблений польською військовою владою план так і не був реалізований на практиці.

Не тільки козаки, що служили в полку Духопельнікова, хотіли вступити до донської бригади Сальнікова. Такі тенденції так само з'явилися й серед донських козаків із підрозділу осавула Яковлева. Так 21 вересня одна з делегацій прибула на місце постою бригади Сальнікова в Холмі, в ході візиту там знаходилися представники французької військової місії. Делегати від імені терських козаків, що служили в бригаді Яковлева, просили про їх приділення до формування О. Сальнікова³⁶. І в цьому випадку польська сторона не дала не це згоди. Також було відмовлено в проєктах об'єднання всіх козацьких формувань в одне ціле та в особистому проханні осавула Сальнікова про включення до складу його бригади менших козацьких загонів, що добровільно перейшли на польську сторону. А тим часом – у другій половині вересня 1920 р. – польська військова влада всі ці частини скеровує до твореного в Калущі російського формування під командуванням Б. Перемикіна, щоб воно якнайшвидше могло вирушити на фронт³⁷.

Остаточо польське Мін.ВС, враховуючи суперництво й неприязнь між Сальніковим, Яковлевим, ген. С. Балаховичем і Савінковим, 18 вересня 1920

---

³⁵ CAW, 3 Armia, t. 131, Meldunek z rozmowy z esaułem Salnikowem sporzadzony przez oficera Oddz. II 3 armii z wrzesnia 1920 r.; CAW, 2 Armia, t. 127, Pismo szefa sztabu brygady doriskiej z 18 IX 1920 r.

³⁶ CAW, 3 Armia, t. 98, Raport oficera lacznikowego przy brygadzie Salnikowa z 22 IX 1920 r.; там же, t. 131, Meldunek z rozmowy z esaułem Salnikowem z wrzesnia 1920 r.

³⁷ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 303, Instrukcje Oddz. II NDWP z 11 IX 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 25, Pismo gen. K. Sosnkowskiego do szefa Oddz. I MSWojsk. z 18 IX 1920 r.

р. постановило, що бригади Сальнікова і Яковлева увійдуть до складу формованого в Каліші російського підрозділу тільки тоді, коли з власної ініціативи підпорядкуються Російському Політичному Комітету³⁸. Цього рішення польська сторона так і не змінила до кінця війни на сході.

В кінці вересня 1920 р. донська бригада осавула Сальнікова перебувала в Холмі, де були поповнені її склад та озброєння. Серед іншого вона отримала 30 коней та 9 кулеметів. На той час вона нараховувала 900 козаків³⁹. На думку II-го Відділу ВКВП бойова вартість цієї бригади була невисокою з огляду на тенденцію її керівництва до збереження людей. Також ставлення офіцерів до польської держави характеризується стриманістю й врівноваженістю. Зазначено, що козаки цієї бригади здійснювали часті зловживання й грабунки.

З кінця вересня існує брак згадок про бригаду Сальнікова в архівних матеріалах стосовно діяльності польських союзників на фронті, в тому числі й підтвердження її подальшої боротьби на фронті. Можна припустити, що бригада й надалі, до другої половини жовтня 1920 р., перебувала в Холмі й реорганізовувалася. У цей час дійшло до формального порозуміння з Російським Політичним Комітетом. Для бригади це означало співпрацю у військовій площині з 3-ю російською армією під командуванням ген. Перемикіна; однак ця частина так і не була включена до складу кінної дивізії цієї армії під командуванням ген. Трусова, а зберегла автономію. Разом із 3-ю російською армією бригада осавула О. Сальнікова була сконцентрована в районі на північ від Шепетівки й Полонного, тобто на схід від встановленої 12 жовтня 1920 р. лінії перемир'я⁴⁰.

Подальша доля донської бригади осавула Сальнікова пов'язана з кінною дивізією ген. Трусова із 3-ї російської армії. Ця армія в союзі з УНР готувалася до удару в напрямку на Брацлав з метою пробитися до ген. П. Врангеля⁴¹ й 29 жовтня разом із бригадою Сальнікова була перекинута в район Волочиськ. 2 листопада це формування, як і інші національні підрозділи, що були сформовані й діяли на польській території, втратило статус союзника Польщі й мусило покинути її територію⁴². Наступ на півдні мав розпочатися 11 листопада 1920 р. Він

³⁸ CAW, Oddz. II NDWP, t. 91; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58; CAW, Teki Laudanskiego, t. 6-7, Pismo gen. K. Sosnkowskiego do szefa Oddz. I MSWojsk. z 18 IX 1920 r.

³⁹ CAW, 2 Armia, t. 127, Pismo szefa sztabu brygady donskiej z 18 IX 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 25, Materiały dotyczące zaopatrzenia dla brygady Salkinowa z wrzesnia 1920 r.; CAW, SAU — Gi. Zarząd Szt. Gen., t. 58, Informacje o rosyjskich formacjach walczacych w Polsce z 22 IX 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 350, Informacje Oddz. II NDWP z wrzesnia 1920 r.

⁴⁰ CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 855, Opracowanie z 1938 r. pt. „III armia rosyjska gen. Wrangla na terytorium Polski w 1920 roku (formacja Peremykina)", s. 72-91; CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Pismo Oddz. III NDWP do Oddz. II NDWP z 11 IX 1920 r.

⁴¹ Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraїнscy na terenie Polski*, (1997), s. 100.

⁴² CAW, Oddz. I NDWP, t. 121; CAW, 3 Armia, t. 220; CAW, 4 Armia, t. 421, Pismo szefa Szt. Gen. dotyczace oddzialow sojusznicznych z 3 XI 1920 r.; Przymierze, nr 14, 14 XI 1920, s. 14-22.

був упереджений контрударом Червоної армії, в результаті якого українські та російські війська розпочали відворот до польського кордону. Частини 3-ї російської армії та бригада осавула Сальнікова перейшли Збруч 21 листопада 1920 р.⁴³ Після роззброєння росіян скеровано в район Клебанівки, а потім поступово відправлено до 10 грудня до таборів для інтернованих. Для російського формування (3-ї російської армії) призначено табір у Шипйорно. З огляду на його переповнення в кінці грудня частину інтернованих росіян було переведено до інших таборів: до Торуня (№15) та Острова Ломжинського (№14). Згідно збережених архівних матеріалів бригаду осавула Сальнікова скеровано до табору в Острові Ломжинському (зараз Острів Мазовецький), де сконцентровано більшість козаків із російських підрозділів кінної дивізії ген. Трусова (див. Додаток 2)⁴⁴.

Козацька бригада осавула Вадима Яковлева

Козацька бригада осавула Вадима Яковлева була сформована з добровольців, що перебували на території Польщі, як з-поміж козаків із корпусу ген. М. Бредова, так і з-поміж полонених більшовиків. З ініціативою її утворення Вадим Яковлев виступив у середині червня 1920 р. Польська влада дала згоду, вважаючи, що козацькі частини на фронті будуть впливати на настрої козаків із 1-ї Кінної армії С. Будьонного й спричинять їх добровільний перехід на польську сторону⁴⁵. Ця справа стала дуже нагальною для польської влади в зв'язку з успіхом більшовицького наступу в Україні, в якому особливо значну роль відіграла 1-ша Кінна армія С. Будьонного. Саме тому осавул Яковлев отримав згоду на вербування добровольців до свого підрозділу в таборах для полонених та інтернованих. Сам Яковлев, як подають збережені архівні матеріали, прибув до Польщі в березні 1920 р. разом із корпусом ген. Бредова. Підчас свого перебування в Росії він воював у складі ар-

⁴³ CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 855, Opracowanie „III armia rosyjska gen. Wrangla”, s. 88; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraїнscy na terenie Polski*, (1997), s. 99.

⁴⁴ CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 855, Opracowanie „III armia rosyjska gen. Wrangla”, s. 89-90; CAW, 4 Armia, t. 329, Pismo Oddz. I MSWojsk. w sprawie internowanych oddzialow rosyjskich z 1 III 1921 r. i materialy dotyczace internowanych w Polsce za okres luty-kwiecien 1921 r.; CAW, 6 Armia, t. 113B, Materialy komisji dokonujacej ewidencji materialow internowanych oddzialow rosyjskich za grudzien 1920 r.; там же, 6 Armia, t. 2712, Pismo gen. K. Sosnkowskiego do DOG Lwow z 30 XI 1920 r.; Z. Karpus, *Jency i internowani rosyjscy i ukraїнscy na terenie Polski*, (1997), s. 100.

⁴⁵ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Pismo Oddz. II NDWP do MSWojsk. z 30 VI 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 350, Pismo Oddz. II NDWP do Oddz. II 3 armii z 11 IX 1920 r.

мії ген. А. Денікіна, де командував полком кубанських козаків, хоча сам козаком не був⁴⁶.

З польської сторони допомогу Яковлеву в формуванні підрозділу мала надавати Експозитура Мін.ВС, спочатку з штаб-квартирою в Бресті-Литовському, а пізніше, на початку липня, в зв'язку з ситуацією на фронті, у Вадовицях. Першим завданням цього осередку була допомога в організації в Польщі російських частин. Рішенням Мін.ВС рамки її дій розширено й на козацькі формування. З цією метою з'явилася філія цієї установи в Каліші, також підпорядкована майору Ю. Ульріху⁴⁷. Завербованих у таборах козаків спочатку зосереджено на станції Державного бюро з повернення полонених, біженців і робітників (Państwowy Urzędem do spraw Powrotu Jeńców, Uchodźców i Robotników – PU ds. PJUR) в Освенцимі, а пізніше, в кінці липня, розміщено в підготовлених об'єктах Табору для полонених та інтернованих №10, який у кінці липня був перейменований на Навчальний табір №10⁴⁸.

Перша концепція стосовно організаційних форм козацьких частин, з кінця червня 1920 р. передбачала створення – як вказано вище – двох козацьких бригад, при чому на першому етапі мала бути організована 3-тя козацька бригада з колишньої 14-ї радянської дивізії (бригада осавула Сальнікова) й вислана на фронт. Потім мали бути організовані інші козацькі частини й цим мав зайнятися осавул В. Яковлев⁴⁹. У подальшій перспективі планувалося об'єднання всіх козацьких підрозділів в одну дивізію. Із таким проектом до польської влади звернувся осавул Яковлев у другій половині червня 1920 р.⁵⁰

Головний організатор козацьких частин енергійно приступив до праці. Після отримання дозволу польської військової влади він об'їздив табори для інтернованих, у яких перебували козаки з корпусу ген. Бредова, та табори для полонених більшовиків. У ході цієї діяльності він стикався з перешкодами з боку ген. М. Бредова і його офіцерів (із самого початку ворожих до концепції Яковлева) і українців, які також хотіли зміцнити свої лави через вербування козаків⁵¹. Незважаючи на ці перешкоди, дана акція просувалася швидко. Вже

⁴⁶ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 403; CAW, 3 Armia, t. 98, Materiały dotyczące brygady esaula Jakowlewa.

⁴⁷ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 303; CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Materiały dotyczące działalności Ekspozytury MSWojsk. w Wadowicach za okres czerwiec-lipiec 1920 r.

⁴⁸ CAW, Oddz. VI Szt. MSWojsk., t. 11, Pismo dowodcy obozu w Kaliszu do Oddz. IV Szt. MSWojsk. z 10 IX 1920 r.; там же, t. 22, Depesza Oddz. IV Szt. MSWojsk. do DOG Krakow z 30 VI 1920 r.

⁴⁹ CAW, Teki Laudanskiego, t. 10-11, Pismo Oddz. II NDWP do MSWojsk. z 30 VI 1920 r.

⁵⁰ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58, Materiały dotyczące organizacji oddziałów kozackich w Polsce za okres czerwiec-lipiec 1920 r.

⁵¹ CAW, Oddz. II NDWP, t. 10; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 58; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 1788, t. 403 i t. 22; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 350, Materiały dotyczące werbunku do oddziałów kozackich za okres czerwiec-lipiec 1920 r.

21 липня бригада Яковлева нараховувала близько 1180 козаків. Передусім до неї вступали козаки з корпусу Бредова, які походили з Кубані, де в 1917-1918 рр. перебував Яковлев і без сумніву організовував кубанських козаків для боротьби проти більшовиків, та з Харківської, Ростовської та Донської губерній (Ростовської та Донської губерній на поч. ХХ ст. не існувало – прим. пер.). До формованого підрозділу приділено зв'язкового офіцера – ротмістра З. Левінського⁵². Натомість Яковлеву не вдалися численні спроби влиття більшовицьких частин, які добровільно перейшли на польський бік. Так 1-й кубанський полк під командуванням осавула Лаштабега, незважаючи на згоду поляків, не приєднався до бригади Яковлева, а разом із корпусом ген. Бредова був відісланий до Криму⁵³.

Міністерство Військових Справ, якому підлягала бригада, що формувався, 1 серпня 1920 р. остаточно затвердило її загальний штат. Він представлений у таблиці 22.

Такої чисельності, що представлена в штаті, бригада ніколи не досягнула. До її складу входило два козацькі полки – донський і терський. Окрім того в кінці вересня при штабі з'явився Політичний відділ, який нараховував 12 офіцерів, завданням якого були вербування й перевірка з політичної точки зору добровольців, що вступили до частин. Головою відділу був полк. Меркалов, а його заступником – кап. Бартьєв⁵⁴.

Даючи згоду на формування козацької бригади Яковлева, польська військова влада наперед не встановлювала, до якого союзницького формування вона ввійде. Зрештою осавул Яковлев отримав повну свободу вибору між частинами ген. Балаховича і ген. П. Глазенапа⁵⁵, але цього вибору, на відміну від осавула Сальнікова, так і не здійснив. Після виходу на фронт він робив усе, щоб зберегти політичну й військову незалежність, що йому в певній мірі й вдалось.

З огляду на важку ситуацію на фронті польська сторона намагалася якнайшвидше направити бригаду до бою. В якості дати початку вимаршу було встановлено 16 серпня. Цього ж дня ВКВП передало бригаду до диспозиції армії

---

⁵² CAW, Teki Laudanskiego, t. 10—11, Pismo Oddz. II NDWP do MSWojsk. z 30 VI 1920 r.; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 1788, Pismo Oddz. II NDWP do Oddz. II 3 armii z 11 IX 1920 r.; AAN, RKP, t. 36, Raport oficera werbunkowego RKP z obozu w Szczypiornie z 21 VII 1920 r.

⁵³ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/65/1, Pismo nr 29 NDWP z 20 IX 1920 r.; CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23, Pismo MSWojsk. do Ekspozytury w Kaliszu z 23 VII 1920 r.

⁵⁴ CAW, SAU — Armia Czynna, t. 55, Raport dtwa brygady Jakowlewa do Oddz. II 3 armii z 21 IX 1920 r.; CAW, 3 Armia, Raport szefa Oddz. II 3 armii mjr. I. Boerner z 25 IX 1920 r.

⁵⁵ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 23; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 1788, Raporty dotyczące brygady Jakowlewa za okres lipiec—sierpień 1920 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 189, Pismo gen. Sosnkowskiego do B. Sawinkowa z 10 VII 1920 r.; там же, Pismo Oddz. II Szt. MSWojsk. do B. Sawinkowa z 25 VII 1920 r.

Таблиця 22
 Організаційна структура, чисельність та озброєння козацької бригади осавула В. Яковлева – стан на 1 серпня 1920 р.

Підрозділи	Офіцери	Козаки	Підофіцери	Коні		Вози	Озброєння				
				кав.	тягл.		гармати	гвинтівки	пистолети	шаблі	списи
Штаб бригади (шеф — ген.-підпор.)	15	120	34	118	34						
2 штаби козацьких полків	22	134	30	32	68						
8 кінних сотень	48	968	224	1080	64						
4 піші сотні	24	484	112	28	32						
2 кінні кулеметні відділи	8	118	40	130	60						
1 кінна арт. батарея	10	127	33	96	50						
2 кінні технічні відділи	2	36	14	50	4						
Суд бригади	4	10	15	6	-						
Разом	133				1842	124	4	1600	275	1999	479

*В документах бракує докладних даних
 Джерело: SAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., т. 58, там же, Oddz. VI Szt. MSWojsk., т. 23, Materiały dotyczące organizacji brygady esaula Jakowlewa.

УНР під командуванням ген. М. Омеляновича-Павленка⁵⁶. Однак це рішення так і не було виконане. Остаточно бригада вирушила на фронт 23-24 серпня й була приділена до складу 3-ї польської армії (Центральний фронт). Затримка була спричинена невчасною передачею озброєння. На той час у ній було 1200 чоловік, а її кадр (організаційна база), куди скеровували добровольців (там перебувало 140-150 осіб), знаходився в Краснику. Загалом бригада нараховувала 1359 козаків, із них 143 офіцери, й була оснащена 20 кулеметами⁵⁷.

26 серпня 1920 р. бригада осавула Яковлева перебувала в Томашові Любельському, а через день – у Замості. Із збережених повідомлень офіцерів 3-ї польської армії випливає, що відразу після прибуття до цих місць козаки допустили насилля та грабунки стосовно єврейського населення. Описи їх дій наповнюють жахом: вбивали, гвалтували жінок і грабували єврейські крамниці⁵⁸. Майор Володимир Бохенек із II-го відділу 3-ї польської армії, який на той час перебував у Замості, намагався протистояти цим злочинам і направити бригаду до Тишович проти 1-ї Кінної армії С. Будьонного, що проривалася на захід, на Люблін і Варшаву. Осавул Яковлев і його офіцери, прикриваючись браком набоїв, не хотіли виконувати цього наказу. Тільки на категоричну вимогу майора Бохенка, підкріплену письмовим наказом командира 3-ї польської армії, бригада вирушила в напрямку Тишович⁵⁹. Там відбулося зіткнення з частинами 1-ї Кінної армії, яке закінчилося поразкою бригади й великими втратами: близько сотні людей загинуло (у тому числі й командир батареї кап. Самойлов), а 20 було поранено (серед них командир терського полку). Було також поранено 200 коней та втрачено 2 гармати, 80 кавалерійських сідел, 80 гвинтівок і 80 шабель. Одночасно в полон було взято 100 більшовиків (яких потім відіслали до польської 10-ї піхотної дивізії, при чому комісара розстріляно на місці). Причину поразки польська сторона бачила в тому, що в ході бою вищі офіцери бригади були п'яними⁶⁰. Така поведінка

---

⁵⁶ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 303, Pismo MSWojsk. do NDWP z 14 VIII 1920 r.; CAW, Dtwo Frontu Poludniowego, t. 2, Pismo NDWP do Frontu Poidniowego z 16 VIII 1920 r.

⁵⁷ CAW, Oddz. III NDWP, t. 17, Komunikat operacyjny Frontu Wschodniego z 25 VIII 1920 r.; CAW, 3 Armia, I. 98, Pismo 3 armii do NDWP z 26 VIII 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 122, Sprawozdanie oficera z brygady Jakowlewa dla Oddz. II 3 armii z 3 IX 1920 r.; M. Bielski, *General brygady*, s. 80-81; J. Stawinski, *Likwidacja ostatniego zagonu Budionnego. (Zarys)*, Przegląd Kawaleryjski, 1930, nr 10, s. 193-195.

⁵⁸ CAW, 3 Armia, t. 98, Pismo dtwa 3 armii do NDWP z 26 VIII 1920 r.; там же, t. 131, Raport szefa Oddz. II 3 armii mjr. I. Boernera o naduzyciach oddzialow Balachowicza I Jakowlewa z 23 IX 1920 r.

⁵⁹ CAW, 3 Armia, t. 131, Raport mjr. Brodeckiego o brygadzie Jakowlewa z 4 IX 1920 r.; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921*, Warszawa 1992, s. 318.

⁶⁰ CAW, 3 Armia, t. 98, Meldunek oficera lacznikowego przy brygadzie Jakowlewa z 4 IX 1920 r.; CAW, 3 Armia, t. 131, Raport mjr. Brodeckiego z 25 IX 1920 r.; J. Rommel, *Kawaleria polska w poscigu*

козацького підрозділу в його перших діях на фронті не отримала позитивної оцінки з боку польської військової влади, ініціатора створення бригади. Це мало вплив на подальшу долю формування В. Яковлева.

В кінці серпня бригада була підпорядкована групі ген. Л. Желіговського й співпрацювала з 10-ю піхотною дивізією⁶¹. Разом із цією дивізією вона отримала завдання здобути Краснопіль до 13 вересня. В боях за цю місцевість бригада зазнала чергової поразки: загинули тимчасовий командир терських козаків і троє козаків, бригада під натиском більшовиків відступила з лінії фронту⁶². Після відвороту 1-ї кінної армії бригада Яковлева рухалася за 10 піх.д., беручи в полон багатьох ворожих бійців, із яких потім багатьох влила до своїх рядів. Займаючи наступні населені пункти на схід від Тишович, козаки Яковлева в них чинили так само, як і в Томашові Любельському й Замості. Всюди вони здійснювали насилля над місцевим єврейським населенням (вбивали євреїв, забирали гроші та коштовності). Описи їх дій знаходяться в численних повідомленнях польських офіцерів і унтер-офіцерів, приділених до бригади, які інформували про погроми в Лашові, в Телятині й Тишовичах (5 вересня). В повідомленні від 15 вересня вахмістр Давидчинський, який входив до складу взводу польської жандармерії, приділеної до бригади з метою припинення грабунків, таким чином її оцінював: *Козацька бригада осавула Яковлева – це банда розбійників і грабіжників, яка не може існувати в нашій армії, оскільки їх дії стосовно цивільного населення викликає вороже ставлення до нашої влади, а цього не повинно бути*⁶³.

Після цих «досягнень» бригаду вислано на двотижневий відпочинок і потім приділено разом із 10-ю дивізією до 6-ї армії. З 20 вересня бригада була розташована в околицях Бродів⁶⁴. У цій місцевості підрозділ поводився спра-

---

za *Budiennym. Dziennik wojenny b. dowodcy I Dywizji Kawalerii gen. dyw. Juliusza Rommla*, cz. 2, Lwow [b.r.w.], s. 12-13.

⁶¹ CAW, Oddz. II NDWP, t. 17, Komunikat operacyjny NDWP z 31 VIII i 10 IX 1920 r.; там же, t. 138, Raport wachm. R. Pileckiego, przydzielonego do brygady Jakowlewa, z 20 IX 1920 r.; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski*, s. 319; L. Zeligowski, *Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania*, Warszawa 1990, s. 107-108.

⁶² CAW, 3 Armia, t. 98; CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Wyciąg z raportu wachm. Pileckiego, przydzielonego do brygady Jakowlewa, z 13 IX 1920 r.

⁶³ CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Meldunek wachm. Dawidczyrskiego, przydzielonego do brygady Jakowlewa, z 15 IX 1920 r.; там же, t. 138, Odpis scisle tajnej depezy pchor. Kubicy do Oddz. II 3 armii z 21 IX 1920 r.; I. Babel, *Dziennik 1920*, przel. i wstepem opatrzył J. Pomianowski, Warszawa 1998, s. 157-158; той же, *Historia jednego konia*, Warszawa 1983, s. 151, 172.

⁶⁴ CAW, Oddz. II NDWP, t. 80, Meldunek oficera łącznikowego przy brygadzie Jakowlewa, ppor. Michalowskiego, z 28 IX 1920 r.; CAW, 3 Armia, t. 131, Depesza pchor. Kubicy do Oddz. II 3 armii z 21 i 24 IX 1920 r.; CAW, Oddz. II MSWojsk. (1774/89), t. 654, Depesza Oddz. II grupy gen. Jedrzejowskiego z 8 IX 1920 r.; ЦДІАУ — Львів, ф. 146, т. 3667а, Rozkaz operacyjny nr 12 6 armii z 20 IX 1920 r.;

вно, і як стверджували польські повідомлення, осавул Яковлев безоглядно й суворо виступив проти вибриків та злочинів козаків. У подальших боях бригада участі не брала, про неї бракує згадок у польських військових повідомленнях з фронту й у збережених архівних матеріалах. В районі Броди – Радзивілів бригада перебувала до 11 жовтня 1920 р., а потім залізничним транспортом була перекинута до Підволочиськ, а звідти маршем дісталася Проскурова. На той час вона збільшила свою чисельність і нараховувала близько 200 офіцерів, 1500 козаків і 1000 коней. Вона також отримала від інтендантства 6-ї армії 625 коней, 16 кулеметів, 400 кавалерійських карабінів і 60 тис. набоїв⁶⁵.

Направляючи бригаду Яковлева до Проскурова, ВКВП передавало її в підпорядкування армії УНР. Це відбулося на виразне прохання осавула, який не хотів підпорядковуватися Російському Політичному Комітету й ген. Б. Перемикіну. Щоб попередити тиск з польського боку осавул Яковлев 12 жовтня 1920 р. уклав попередню угоду з шефом Української Військової Місії у Варшаві генералом В. Зелінським. В угоді встановлено, що бригада тільки в оперативному відношенні буде підлягати армії УНР з метою провадження спільної боротьби проти більшовиків⁶⁶. Остаточна угода була підписана 20 жовтня 1920 р. З цього моменту в документах, випущених командиром бригади, а також в українських і польських матеріалах використовувалася нова назва цього підрозділу – Зведена козацька дивізія осавула Яковлева.

Ці дії Яковлева здивували польську військову владу, яка ще 14 жовтня передала бригаду до диспозиції ген. Б. Перемикіна, командира 3-ї російської армії⁶⁷. Також гостро відреагував на самовільні дії Яковлева і ген. Петро Махров, військовий представник ген. П. Врангеля при польській владі. Наказом №21 від 11 жовтня він позбавив Яковлева посади командира бригади (дивізії) й призначив замість нього командиром осавула Печерського (командира терського полку, пораненого під Тишовцями). Однак польська військова влада не підтримала позицію російської сторони й рішення про приділення бригади Яковлева до української армії під командуванням М. Омеляновича-Павленка не відмінила⁶⁸. Так само наказ про позбавлення осавула Яковлева посади ко-

---

ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 182, Meldunek sytuacyjny szefa sztabu 3 armii plk. W. Bortnowskiego z 18 IX 1920 r.

⁶⁵ CAW, 6 Armia, t. 14; там же, т. 78 F, Materiały dotyczące zaopatrzenia brygady Jakowlewa.

⁶⁶ CAW, Oddz. II NDWP, t. 122, Tekst umowy między strona ukraińska a esaułem Jakowlewem oraz korespondencja dotycząca brygady Jakowlewa z października 1920 r.

⁶⁷ CAW, Oddz. III NDWP, t. 59, Pismo NDWP do gen. Peremykina z 14 X 1920 r.; CAW, 6 Armia, t. 14, Telegramy esaula Jakowlewa do 6 armii z 21 X 1920 r.

⁶⁸ AAN, RKP, t. 39, Materiały dotyczące oddziałów rosyjskich w Polsce za okres wrzesień-listopad 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 122, Materiały dotyczące brygady Jakowlewa z października 1920 r.

мандира не був втілений у життя, а осавул Печерський разом із групою прихильників рішенням офіцерського суду бригади був усунутий із частини⁶⁹.

З моменту ратифікації Польщею угод щодо перемир'я осавул Яковлев і його підрозділ перестав бути польським союзником і до 2 листопада 1920 р. був зобов'язаний залишити її територію. Перед цим були урегульовані фінансові справи бригади, тобто офіцери й козаки отримали належну платню (яку отримували перед цим) за період до 1 листопада включно. До цього моменту бригада також отримувала постачання від 6-ої польської армії⁷⁰.

Увесь цей час тривав процес збільшення чисельності цієї частини. За даними українського Генерального Штабу 10 листопада Зведена козацька дивізія осавула Яковлева нараховувала 190 офіцерів, 1528 козаків, 914 коней та мала на озброєнні 4 гармати, 38 кулеметів і 772 шаблі⁷¹. Співпрацюючи з армією УНР, дивізія брала участь у наступі на Літин і Вінницю. Внаслідок переваги більшовицьких сил розпочався відступ і 21 листопада українські та російські сили разом із дивізією Яковлева перейшли Збруч і були інтерновані⁷².

Після короткого перебування в районі Тернополя дивізія Яковлева на початку грудня 1920 р. була відіслана до таборів, розташованих вглибині Польщі. Спочатку Мін.ВС планувало розмістити козаків із цього формування в таборах у Розані та Люкові. Зрештою козаки Яковлева (загалом понад 1400 осіб) були розміщені в таборах у Здунській Волі (100 офіцерів, 623 козаки й 9 цивільних) та в Торуні (126 офіцерів, 570 рядових і 24 цивільних)⁷³.

*

Окрім бригад осавулів О. Сальнікова й В. Яковлева у вересні 1920 р. на території Польщі знаходилися також й інші козацькі відділи. Вони не творили окремих тактичних одиниць, а лише входили до складу інших більших фор-

⁶⁹ CAW, 6 Armia, t. 14, Telegramy do 6 armii z 21 X 1920 r.

⁷⁰ CAW, Oddz. IV Szt. MSWojsk., t. 26, Pismo MSWojsk. do 6 armii z 29 X 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 121; CAW, 3 Armia, t. 220, Rozkaz Szt. Gen. z 2 IX 1920 r.

⁷¹ CAW, SAU — Gl. Zarząd Szt. Gen., t. 138, Liczebność dywizji Jakowlewa z 10 XI 1920 r.

⁷² CA MSW, Wydział Wywiadowczy Oddz. II Szt. MSWojsk. (obecnie CAW), t. 107, Telegramy kpt. Maruszewskiego, oficera łącznikowego przy armii URL, do Oddz. II NDWP z 20 i 21 XI 1920 r.; CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 855, Opracowanie pt. „III armia rosyjska gen. Wrangla”, s. 90.

⁷³ CAW, 6 Armia, t. 27¹², Pismo MSWojsk. do DOG Lwow z 30 XI 1920 r.; там же, Rozkaz dtwa 6 armii z 4 XII 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 329, *Ordre de bataille* — organizacja oddziałów internowanych Rosjan, Ukraińców, Kozaków i żołnierzy gen. Balachowicza z 1 IV 1921 r.; CAW, Oddz. IV (Sekcja Jencow) NDWP, t. 35^A, *Ordre de bataille* obozow jencow i internowanych i Stacji Rozdzielczych z 7 I 1921 r.; ГАРФ — Москва, ф. 5866, оп. 1, д. 113, Zestawienie oddziałów rosyjskich internowanych w obozach w Polsce z 20 V 1920 r.

мувань, які співпрацювали з поляками, а саме: до армії УНР, загонів під командуванням ген. С. Булак-Балаховича й дивізії ген. Б. Перемикіна. Можна стверджувати, що загалом у кінці вересня 1920 р. на території Польщі було близько 6-7 тис. козаків. Вони служили в наступних частинах:

1) окрема бригада донських козаків осавула О. Сальнікова, яка нараховувала близько 900 козаків;

2) окрема козацька бригада осавула В. Яковлева, яка нараховувала близько 1700-1900 козаків;

3) донський полк полковника Г. Духопельнікова, що нараховував близько 900 козаків і який був остаточно приділений до армії ген. С. Балаховича;

4) полк донських козаків, який нараховував близько 600 козаків, приділений до 3-ої російської армії;

5) полк уральських козаків – у складі 3-ої російської армії;

6) полк терських козаків – у складі 3-ої російської армії;

7) полк оренбурзьких козаків складі 3-ої російської армії;

8) полк кубанських козаків – у складі армії УНР.

Із цих частин можна було створити дві кінні дивізії повного складу: одна складалася б із донських козаків, інша – з решти (кубанських, уральських, терських та оренбурзьких)⁷⁴. Конфлікти між їхніми командирами, численні надмірні амбіції, а також ситуація на фронті призвели до того, що ці плани не вдалося реалізувати. В польсько-більшовицькій війні в якості союзників на фронті воювали тільки два самостійних козацьких формування: бригада донських козаків осавула О. Сальнікова та козацька бригада осавула В. Яковлева (так звана зведена козацька дивізія). Решта козацьких полків знаходилися в складі інших союзних формувань і не взяли участь у боях на фронті на боці Польщі (за винятком полку кубанських козаків у складі української армії та полку донських козаків полк. Г. Духопельнікова, приділеного до армії ген. С. Балаховича).

---

⁷⁴ CAW, 2 Armia, t. 127, Pismo samodzielnej brygady kozakow dontskich do MSWojsk. z 18 IX 1920 r.

Білоруські частини сформовані в Польщі (жовтень 1919 р. – травень 1921 р.)

Перші ініціативи стосовно створення на території Польщі союзних частин, складених із представників інших народів, з метою ведення спільної боротьби в разі загострення ситуації на сході, з'явилися серед державних і військових діячів вже на початку 1919 р. в зв'язку із спробами створення – за організаційної, матеріальної та фінансової польської допомоги – білоруських частин. Ці проекти мали бути виразом допомоги польської сторони у створенні незалежної білоруської держави.

Перші кроки в напрямку здійснення цих намірів зроблено в кінці березня 1919 р. Саме перед початком польського наступу на Вільно відбувалися переговори, які мали на меті підпорядкування польській військовій владі, за згодою окупаційної німецької влади, білоруських частин, які вже формувалися з грудня 1918 р. в Гродно. Значну допомогу в створенні перших білоруських частин, окрім німців, також надала влада Литовської республіки¹. В кінці 1918 р. за ініціативою білоруського військового начальника округу в Гродно полк. Миколи Демидова та Й. Я. Воронка, міністра білоруських справ у литовському уряд, постав 1-ий білоруський піхотний (стрілецький) полк. Його командиром із 1 грудня 1918 р. був назначений полк. Михайло Лаврентьєв². Вояки цього формування носили відзнаки, які свідчили про зв'язок із литовською армією. Від 27 березня 1919 р. цей підрозділ отримав нову назву – 1-ий білоруський гродненський піхотний полк. На той момент його командиром вже був полк. Костянтин Єзовітов, а функції ад'ютанта

---

¹ O. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, s. 83-87; Z. Karpus, *Białoruskie formacje wojskowe w Polsce w latach 1919—1921*, [w:] *Pomorze — Polska — Europa. Studia i materiały z dziejów XIX i XX wieku ofiarowane Prof. dr. hab. Mieczysławowi Wojciechowskiemu w 60 rocznicę urodzin*, Toruń 1995, s. 223-231

² CAW, Oddz. II NDWP, t. 268, Referat informacyjny NDWP z 15 VII 1920 r. pt. „Białorus. Historyczny rzut oka na rozwój ruchu białoruskiego po dzieri dzisiejszy”, s. 14; там же, Spis władz wojskowych 1918-1921, Oddziały białoruskie (opracowanie).

полку виконував пор. Ян Мацелій (пізніше прославився як організатор білоруських частин під час слущького повстання в 1920 р.)³.

Окрім прихильників розв'язання справи щодо незалежності Білорусі через політичний договір із Литвою, на початку 1919 р. в Гродні також знаходилися білоруські політики, які підтримували співпрацю з Польщею. Так представники цієї організації К. Цвірко-Годицький і полк. А. Янсон у березні 1919 р. кілька разів виїжджали на переговори до Варшави. Після одної з таких поїздок К. Цвірко-Годицький був заарештований за наказом військового коменданта Гродно М. Демидова⁴.

В кінці березня 1919 р., в період перед польським наступом на Вільно, полк. М. Демидов ініціював переговори із Станіславом Івановським, комісаром уряду польської республіки в гроденському повіті. В ході переговорів говорилося про можливу співпрацю білоруських частин, що перебували на той момент у місті разом із Військом Польським. Полковник Демидов склав заяву, що білоруські війська, які перебували в Гродно, не чинитимуть ворожих дій проти польських інтересів. Однак застерігав, що його підрозділ не дасть себе добровільно роззброїти.

Білоруські діячі з Гродно були змушені погодитися на переговори з представниками Польщі через проблеми з постачанням та утриманням сформованих військових частин. До цього часу озброєння та зарплатня для вояків надходила від влади Литовської республіки. Через реальну перспективу того, що поляки скоро займуть Гродно й околиці (після остаточного відступу німців), це питання стало одним із вирішальних для білоруських керівників. Гіпотетична швидка передислокація частин із Гродно на територію, контрольовану литовцями, на практиці була неможливою. У цій ситуації полк. Демидов у розмові з представником польської влади порушив проблему фінансування білоруських сил, що знаходилися в Гродно⁵, чисельність яких була наступною:

- 1-ий білоруський піхотний полк – 600 чоловік;
- батальйон у підпорядкуванні коменданта міста – 200 чоловік;
- кінний ескадрон – 157 чоловік;
- кулеметна частина – 40 чоловік (40 кулеметів);
- підрозділ гренадерів – 60 чоловік.

---

³ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 363, Pismo Dtwy Twierdzy Grodno z 9 VI 1919 r.; там же, Raport Dtwy Twierdzy Grodno przygotowany na podstawie zeznan konfidentow w sprawie sytuacji pulku bialoruskiego z czerwca 1919 r.; там же, Spis wladz wojskowych 1918—1921, Oddzialy bialoruskie (opracowanie).

⁴ Там же, Pismo Biura Wywiadowczego Oddz. II NDWP do kpt. W. Slawka z 27 VI 1919 r.; там же, Raport Dtwy Twierdzy Grodno przygotowany na podstawie zeznan konfidentow z czerwca 1919 r.; Z. Karpus, *Bialoruskie formacje wojskowe*, s. 223; K. Gomolka, *Bialorusini w II Rzeczypospolitej*, Gdansk 1992, s. 38-39.

⁵ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 363, Pismo Komisarza Rządu RP na Powiat Grodziński S. Iwanowskiego z 29 III 1919 r.

В цілому білоруські сили в кінці травня 1919 р. нараховували 1057 вояків, із них 70 офіцерів. Більше того, за словами полк. Демидова 200 білоруських вояків перебували в Ковно. Від польської сторони він хотів отримати фінансові засоби на виплату місячної платні: для рядових – 100 пол.м. (можливо 50 пол.м.), для молодших офіцерів – 800 пол.м. і для командира полку – 1600 пол.м.

Станіслав Івановський, повідомляючи в своєму звіті польську військову владу про ці переговори, піддавав сумніву чисельність, наведену Демидовим. За його оцінкою в Гродно тоді перебувало тільки 456 білоруських офіцерів і вояків, які мали на озброєнні заледве два кулемети⁶.

Із збереженої документації випливає, що польська сторона не поставилася позитивно до пропозицій полк. Демидова й переговори далі не продовжувалися. Скоріше за все на це вплинули низька оцінка чисельності та бойової вартості білоруських сил у Гродно. Польські військові прислухалися до оцінок комісара С. Івановського й зрозуміли, що білоруські частини не становлять загрози для польських військових ініціатив у цьому регіоні.

На підставі порозуміння з німцями в кінці квітня 1919 р. польська сторона мала прийняти контроль над районом Гродно. В ситуації, коли не було жодної реакції на пропозиції, передані через полк. Демидова під час переговорів із Івановським, а натомість військо Польське розпочало наступ на Вільно, в квітні білоруські керівники приступили до інтенсивної розбудови в Гродно своїх підрозділів. Так, після отримання матеріальної допомоги від Литви, почали спішно формувати новий кінний підрозділ (полк). Більше того, за ініціативою полк. Єзовітова розпочалася організація при полку єврейської роти, командування й більшість вояків мали складатися з євреїв⁷. Дії, що мали на меті сформування нових частин, не були завершені до передачі Гродно німцями полякам через брак часу та фінансових засобів. Тому ці ініціативи необхідно сприймати за прояв демонстрації, що мала на меті забезпечення додаткових аргументів білоруським керівникам підчас неминучих переговорів із поляками, які мали зайняти місто.

Польські сили ввійшли в Гродно 29 квітня 1919 р. о 17⁰⁰. Після опанування міста білоруські формування, що перебували на його території, пере-

---

⁶ Там же, Zestawienie sil białoruskich sporządzone przez plk. M. Demidowa i komisarza S. Iwanowskiego z 28 III 1919 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 82, Raport informacyjny NDWP (Sekcja Spraw Wschodnich) pt. „Litwa i Białortis” z 6 IV 1919 r.

⁷ AAN, Szt. Gl. (1918-1939), t. 616/5, Referat informacyjny o sytuacji politycznej, ekonomicznej i wojskowej Litwy i Białorusi z 6 IV 1919 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 2, д. 11, Raport informacyjny NDWP pt. „Litwa i Białorus” z 20 IV 1920 r.; Бацькаўшчына (Гродно), 15 IV 1919: Наше Утро (Гродно), 10 IV 1919 і 15 IV 1919.

йшли в підпорядкування встановленого польською військовою владою Командування фортеці Гродно. В ході зайняття міста не зафіксовано жодного випадку активного спротиву з боку білорусів. На момент вступу польських частин до Гродно полк. Єзовітова, вороже налаштованого до зв'язків із Польщею, не було в місті. У цій ситуації офіцери-білоруси, які не хотіли воювати з поляками, примусили командування полку заключити офіційну угоду. На її підставі полк і надалі залишався в Гродно, підлягав польському коменданту та виконував вартову службу. Однак матеріальне забезпечення як і раніше отримував від німців. При полку перебував офіційний німецький зв'язковий офіцер⁸.

Обидві сторони, польська й білоруська, дотримувалися постанов укладеної угоди. Вояки-білоруси добре виконували доручене їм завдання охорони та дотримання порядку, за що отримали похвалу в наказі коменданта Гродно. Також спостерігалися добрі стосунки – польські та білоруські офіцери й вояки віддавали один одному військову честь⁹.

Восени 1919 р. у зв'язку з військовими успіхами на східному фронті польська сторона більше не була зацікавлена в подальшому існуванні й знаходженні на Гродненщині білоруських військових формувань, лояльність яких, особливо серед офіцерів, викликала сумнів. Тому було вирішено розформувати й роззброїти ці підрозділи. Так кінний загін був переміщений до Друскенник (Druskiennik), а потім роззброєний. Цією акцією керував кап. Валерій Славек¹⁰. Польська військова влада приступила також до розформування 1-го білоруського гродненського піхотного полку. Цей процес затягнувся; остаточно полк був ліквідований 17 червня 1919 р. Згідно польських даних, на завершальному етапі свого існування він нараховував 37 офіцерів і 200 солдат¹¹. Перед цим 1 червня польська влада інтернувала білоруського військового командира Гродно полк. М. Демидова й відправила його до Білостока,

---

⁸ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/39), t. 363, Pismo por. W. Jedrzejewicza z 2 V 1919 r. w sprawie przejmowania Grodna przez Wojsko Polskie; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 82, Pismo NDWP z 24 V 1919 r. w sprawie pulku bialoruskiego stacjonujacego w Grodnie.

⁹ ЦХИДК — Москва, ф. 308, оп. 6, д. 285, Rozkazy Dtwa Twierdzy Grodno nr 31 i 34 z 29 V i 1 VI 1919 r.; K. Gomolka, *Geneza, dziaalnosc i rozpad bialoruskich oddzialow wojskowych (1917-1920)*, Studia i Materialy do Historii Wojskowosci, t. XXXIV, 1992, s.186.

¹⁰ CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 3194/2, Relacja S. Iwanowskiego o jego dzialalnosci w Komisariacie Rządu w Grodnie z 1937 r., k. 13.

¹¹ CAW, Oddz. IV (Sekcja Jencow) NDWP, t. 2, Pismo Oddz. IV do Dtwa Twierdzy Grodno z 25 IV 1919 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 268, Referat informacyjny pt. „Bialorus”, k. 14; там же, Spis wladz wojskowych 1918-1921, Oddzialy bialoruskie (opracowanie); B. Waligora, *Na przelomie*, Warszawa 1934, s. 39; *За дзяржаўную незалежнасць Беларусі (For national independence of Byelorussia)*. Дакументы і матэрыялы, Лондон 1960, с. 43-45.

але вже у вересні 1919 р. його звільнили (на початку листопада 1920 р. Демидов приєднався до групи ген. С. Булак-Балаховича і в званні капітана командував білоруським батальйоном)¹². Більшість білорусів із роззброєних поляками частин подалися до Литви, де вступили до сформованого при литовській армії білоруського піхотного батальйону. За оцінкою польської сторони в березні 1920 р. ця частина нараховувала близько 500 вояків¹³. Решта без перешкод повернулася додому. Натомість польська військова влада не поставилася прихильно до проекту формування білоруських підрозділів, представленого пропольськи налаштованим білоруським діячем полк. Янсоном. Він пропонував, щоб вже в березні-червні 1919 р. розпочати формування за допомогою Польщі білоруського полку. Офіцерами мали бути тільки лояльні до Польщі люди. За короткий час цей підрозділ мав бути відправлений на фронт для спільної боротьби проти більшовиків. У цій ситуації 1-ий гродненський полк перестав би існувати природнім чином: частина офіцерів і солдат перейшла б до нового формування, решта – розійшлися б по домівках. У якості місця формування нового підрозділу полк. Янсон пропонував Білосток, де німецько-литовські впливи були меншими¹⁴.

Наступна спроба сформувати у співпраці з Польщею білоруські частини відбулася в другій половині 1919 р. На той час в польських руках знаходилися території Західної Білорусі по Березину. У цій ситуації Начальник польської держави Юзеф Пілсудський декретом від 22 жовтня 1919 р. дозволив організацію білоруських формувань в якості союзників Війська Польського. На це рішення певною мірою вплинула декларація Білоруської Ради Гродненщини й Віленщини, в якій ішлося про потребу створення білоруських частин для боротьби із спільним ворогом, передана польській стороні 28 липня 1919 р. Цю декларацію підтримали в кінці серпня того ж року білоруські громадські організації, які діяли в Мінську (Тимчасовий Народний Комітет)¹⁵. У той же час польські політики декларували допомогу при створенні військових частин. Без сумніву, сильний вплив на рішення польської влади мав перебіг візиту Начальника держави до

¹² O. Latyszonek, *Mikolaj Demidow (1888-1967)*, Białoruskie Zeszyty Historyczne (Białystok), 1995, nr 30, s. 175-176.

¹³ AAN, Szt. Gl. (1918-1939), t. 616/5; AAN, Ataszaty Wojskowe RP (1918-1939), t. A.11/150, Komunikat informacyjny NDWP pt. „Białorus” z 1 III 1921 r.; Litewskie Centralne Archiwum Akt Nowych w Wilnie, fond 908, t. 1, Dokumentacja samodzielnej kompanii białoruskiej przy armii litewskiej z lat 1919-1923; V. Statkus, *Lietavos Ginkluotos Pajegos 1918-1940 m.*, Chicago 1986, s. 140-141; *Беларускія войскі ў Літве 1918-1920*, Спадчына (Мінск), 1993, № 4, с. 23-26.

¹⁴ ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 82, Pismo NDWP z 24 V 1919 r. w sprawie pulku białoruskiego w Grodnie.

¹⁵ CAW, Oddz. I NDWP, t. 49; CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., t. 32, Dekret Naczelnego Wodza w sprawie organizacji oddzialow białoruskich z 22 X 1919 r.; CAW, Oddz. II NDWP, t. 268, Referat informacyjny pt. „Białorus”; AAN, Szt. Gl. (1918-1939), t. 616/5, Referat informacyjny o sytuacji na Białorusi z 1 VI 1920 r.

Мінська 19 вересня 1919 р. і його зустріч із білоруськими політиками¹⁶. Ставлення Ю. Пілсудського та політиків із його оточення до білоруської справи відповідало напрямку, який реалізовувався на той час у польській політиці на сході, окресленому як «федеративна ідея».

Дії групи Пілсудського в білоруському питанні зіштовхнулося з негайною критикою «Варшавської газети» («Gazety Warszawskiej»), головного органу ендеції («endecja», назва, що походить від скорочення ND – Narodowa Demokracja, польський політичний рух із націоналістичною ідеологією). На її сторінках негативно оцінювалася ідея створення білоруських частин за фінансової та організаційної підтримки польської держави¹⁷.

Серед збережених архівних матеріалів стосовно питання, пов'язаного з формуванням із польською допомогою білоруських частин, не згадується про вплив на цей процес центральних органів влади Білоруської Народної Республіки в Мінську – Ради БНР та уряду на чолі з Антоном Луцкевичем. У цій справі польська влада контактувала й співпрацювала тільки з Білоруською Радою Гродненщини й Віленщини й Тимчасовим Народним Комітетом в Мінську¹⁸.

Згідно з постановами декрету від 22 жовтня 1919 р. білоруські частини мали створюватися шляхом залучення добровольців. З цією метою планувалося створити спеціальні вербункові пункти, які мали діяти при Цивільному Комітеті Східних земель. Спочатку передбачалося сформування двох стрілецьких (піхотних) батальйонів. Як місце їх організації визначено військові казарми в Слонімі. Через кілька місяців, в лютому 1920 р., ця акція була перенесена до Барановичів. В якості командира частин Начальний Вождь Ю. Пілсудський на прохання білоруських діячів призначив полк. Гасана Конопачького (офіцера колишньої російської армії). В організаційних справах він мав підлягати польському Управлінню генерального округу Гродно (УГО Гродно). Декрет від 22 жовтня 1919 р. також призначав Білоруську Військову Комісію, яка в порозумінні з Цивільним Комісаріатом Східних земель й Управлінням генерального округу Гродно мала за-

---

¹⁶ CAW, Oddz. II NDWP, t. 268, Referat informacyjny pt. „Białorus”; AAN, Szt. Gl. (1918-1939), t. 616/5, Referat informacyjny o sytuacji na Białorusi z 1 VI 1920 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 308, оп. 12, д. 129, Referat informacyjny polroczny Oddz. II NDWP za okres 1 I-31 VII 1920 r. pt. „Białorus”; O. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe*, s. 124; E. Mironowicz, *Białorusini wobec państwa polskiego w latach 1918- -1925*, Białoruskie Zeszyty Historyczne (Białystok), 1994, nr 2, s. 24; J. Turonek, *Wactaw Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992, s. 80; Весялкоўскі Ю. *Беларусь ў першай сусветнай вайне (Гістарычны нарыс)*, Беласток; Лондан, 1996., с. 167-168.

¹⁷ AAN, PRM — Rektyfikaty, nr 49, t. 4, Komunikat informacyjny Dep. II MSWojsk. nr 55 z 25 XI 1919 i nr 56 z 26 XI 1919 r.; *Gazeta Warszawska*, 1919, nr 320 i nr 321.

¹⁸ *Krotki zarys zagadnienia białoruskiego. Opracowanie II Oddział Sztabu Generalnego WP*, Warszawa 1928, s. 88-129; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1772/89), t. 751, Referat informacyjny NDWP z 15 VII 1920 r. pt. „Białorus. Historyczny rzut oka na rozwój ruchu białoruskiego po dzień dzisiejszy”.

йматися організаційною стороною формування білоруського війська на стороні Польщі. До її складу були призначені білоруські діячі, які на той час відповідали за співпрацю з Польщею, а саме: полк. Г. Конопацький, штабс-капітани С. Рак-Михайловський, Ф. Кушель, П. Алексюк, полк. Д. Якубовський, Ю. Мурашко, А. Авсянік, О. Прушинський і штабс-кап. А. Якубецький. Місцеперебування Комісії знаходилося в Мінську¹⁹.

Процес формування білоруських частин вже з самого початку не мав підстав пройти гладко. Через місяць (20 листопада 1919 р.) після видання Ю. Пілсудським декрету була опублікована інструкція щодо реалізації його головних постанов. Згідно з цим документом полк. Конопацький мав приступити до формування вже тільки одного батальйону піхоти, що мав складатися з 4-х рот. До кожної з них мав бути приділений один офіцер в якості інструктора. Передбачалося також створення з осередком у Слонімі білоруської підстаршинської школи для 100 курсантів та білоруського взводу в школі підхорунжих піхоти у Варшаві²⁰.

Ці амбітні плани так ніколи й не були реалізовані на практиці. Після кількох місяців полк. Конопацькому та його штабові не вдалося навіть зібрати групу молодих білорусів, які б мали відповідну освіту, щоб направити їх до польських військових шкіл. Натомість створення окремої підстаршинської школи так і залишилося на стадії проекту. Роздратована таким перебігом справ, польська військова влада, бажаючи підштовхнути білоруських союзників до активніших дій, офіційно оголосила, що з 1 квітня розпочнеться навчання:

а) 30 білорусів родом із Мінська та случького й борисівського повітів на п'ятимісячних курсах в Школі підхорунжих піхоти у Варшаві;

б) 60 осіб на курсах у Школі Підстаршин піхоти в Острові Ломжинському (тепер Острів Мазовецький);

---

¹⁹ CAW, Oddz. I NDWP, t. 49, Dekret Naczelnego Wodza w sprawie organizacji oddzialow bialoruskich z 22 X 1919 r.; CAW, Oddz. V Personalny MSWojsk., t. 52, Pismo MSWojsk. do DOG Grodno z 2 II 1920 r. w sprawie zakwaterowania i zaprowiantowania oddzialow bialoruskich; CAW, Oddz. I MSWojsk., t. 129, Pismo w sprawie przeprowadzenia werbunku do oddzialow bialoruskich z 16 III 1920 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 14, Pismo gen. Sosnkowskiego w sprawie organizacji werbunku z 16 III 1920 r.; O. Latyszonek, *Bialoruskie formacje wojskowe*, s. 125—126; Z. Karpus, *Bialoruskie formacje wojskowe*, s. 225-226; J. Brzoza, *Polski role 1919*, Warszawa 1988, s. 242; Кушаль Ф. *Спробы арганізацыі беларускага войска пры нямецкай акупацыі Беларусі*, Беларускі Гістарычны Агляд (Менск), т. 1, 1994, с. 111.

²⁰ CAW, Oddz. I NDWP, t. 30; CAW, Oddz. V NDWP, t. 43, Zarzadzenie MSWojsk. z 20 XI 1919 r. dotyczace zasad organizacji oddzialow bialoruskich; CAW, Oddz. I NDWP, t. 29, Pismo Generalnego Inspektora Piechoty do Inspektora Szkol Wojskowych Piechoty z 17 XI 1919 r.

в) 30 осіб на курсах Центральної кулеметної школи в Острові Ломжинському.

Також передбачалося призначити до кожної з цих груп перекладачів, що знали б білоруську та польську мови²¹.

Цей крок приніс польській стороні лише частковий успіх. Як подають польські джерела, лише в середині квітня 1920 р. білоруси, яких постійно підганяли, передали список із 30 кандидатів до білоруського взводу при школі підхорунжих піхоти у Варшаві²². Все вказує на те, що це була єдина група, направлена до польських військових шкіл на підготовку. Архівні матеріали більше не повідомляють про білорусів, що навчалися б у інших військових школах.

Натомість набагато легше й значно швидше вдалося укомплектувати персонал численних агентств Білоруської Військової Комісії. Серед її співробітників були як цивільні, так і військові. Охочих до офісної роботи було багато. Загалом на різних посадах у БВК в листопаді 1919 р. перебувало понад 100 працівників²³. Значно важче було знайти належно підготовлених офіцерів для праці в штабі, завданням якого мало бути керування організаційними роботами, пов'язаними з формуванням білоруських підрозділів. Лише в березні 1920 р. полк. Конопацький призначив підполк. Бородіча, офіцера колишнього російського Генерального штабу, на посаду начальника штабу білоруських частин. Як відзначали поляки, полк. Конопацький вже від самого початку почав добирати собі співробітників серед зрусифікованих офіцерів, які не мали нічого спільного з білоруським національним рухом, а інколи взагалі не знали білоруської мови. Поляки добре розуміли, що він мусив мати проблеми з набором фахових кадрів. На той час більшість офіцерів, що походила з білоруських територій (без огляду на національне самовизначення), вже служила у Війську Польському, у литовців чи в Червоній армії. Залишилися лише ті, яких із різних причин ніхто не хотів приймати в свої ряди. Тому вибір був невеликий. Найближчими помічниками полк. Конопацького, окрім підполк. Бородіча, були пор. Олександр Фохт, полк. Лаппо-Старженівський, пор. Хомчик. Наказом полк. Конопацького також був створений відділ інтендантства

---

²¹ CAW, Oddz. I NDWP, t. 49, Pismo MSWojsk. do DOG Grodno z 12 III 1920 r.; CAW, 4 Armia, t. 174, Pismo DOG Grodno do Oddz. II 4 armii z 17 IV 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 67, Rozkaz dowodcy Wojskowych oddzialow Bialoruskich nr 20 z 9 IV 1920 r.; Gazeta Watszawska, 1920, nr 62; Z. Karpus, *Bialoruskie formacje wojskowe*, s. 226-227.

²² CAW, 4 Armia, t. 174, Pismo DOG Grodno do Oddz. II 4 armii z 17 IV 1920 r.; Стужынская Н. *Случаки*, Літаратура і мастацтва (Мінск), № 5, 29 I 1993, с. 14-15.

²³ CAW, Oddz. I NDWP, t. 67, Rozkaz dowodcy Wojskowych Oddzialow Bialoruskich nr 20 z 9 IV 1920 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 199, Dokumentacja dotyczaca BKW i werbunku do oddzialow bialoruskich za okres marzec-lipiec 1920 r.; там же, д. 200, Karty przebiegu sluzby oficerow przyjatych do oddzialow bialoruskich.

на чолі з полк. Давидом Якубовським. Діяльність цієї установи та її керівника дуже сильно критикувалися іншими членами БВК та польськими органами²⁴.

Дії командира білоруських частин призвели до відкритого конфлікту з рештою членів БВК. На чолі противників став П. Алексюк, віцепрезидент президії БВК. Обидві сторони зверталися до польської військової влади, направляючи до неї свої листи й делегації. Істотним предметом спору також була проблема взаємовідносин між військовою структурою та БВК. В кореспонденції, що направлялася до польської влади, полк. Конопацький скаржився, що президія БВК прагне цілковитого підпорядкування командира й штабу білоруських частин і намагається зробити з них підконтрольні собі відділи²⁵.

Конфлікт між білоруськими діячами, що дедалі поглиблювався, істотним чином відвертав їх увагу від головної мети, якою мало бути створення військових одиниць для спільної боротьби разом із Військом Польським за незалежну Білорусь. Внаслідок цього конфлікту 17 квітня 1920 р. полк. Конопацький подав у відставку, мотивуючи свій крок станом здоров'я²⁶. Після ознайомлення з думками про конфлікт у білоруському середовищі в Мінську, а також на основі рапортів II-го Відділу 4-ї армії, ВКВП погодилося з пропозицією П. Алексюка й членів БВК, які його підтримували, і 21 травня 1920 р. прийняло відставку полк. Конопацького з посади командира білоруських частин і члена Комісії. Одночасно, але вже тільки в якості тимчасового начальника штабу білоруських частин було призначено майора Юзефа Тунгуз-Завісляка, офіцера зі стажем перебування в польських легіонах, який служив у 5-му піх. полку. Це рішення було здійснене з відома та згоди Начального вождя Ю. Пілсудського. Його підпис видно на акті призначення нового організатора білоруських збройних сил²⁷.

Результати вербувальної акції до білоруського батальйону були незначними. Важко точно встановити, якої чисельності було досягнуто. Аби підтримати вербувальну акцію союзника, в лютому 1920 р. польська військова

---

²⁴ CAW, 4 Armia, t. 174, Raport polityczny nr 3 Oddz. II 4 armii z 21 IV 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, t. 67, Pismo plk. Konopackiego do dtwa Okregu Etapowego w Minsku z 12 IV 1920 r.

²⁵ CAW, Oddz. I NDWP, t. 67, Rozkaz dowodcy Wojskowych oddzialow Bialoruskich nr 15 z 2 IV 1920 r.

²⁶ Там же, Pismo plk. Konopackiego do dtwa Okregu Etapowego w Minsku z 17 IV 1920 r.; Z. Karpus, *Bialoruskie formacje wojskowe*, s. 227; O. Latyszonek, *Bialoruskie formacje wojskowe*, s. 89; H. Glogowska, *Hassan Konopacki — tatarski dowodca bialoruskiego wojska*, *Bialoruskie Zeszyty Historyczne* (Bialystok), 1994, nr 2, s. 164-165.

²⁷ CAW, Oddz. I NDWP, t. 67, Dekret Naczelnego Wodza z 21 V 1920 r. (nr 5267/1) w sprawie mianowania nowego szefa sztabu oddzialow bialoruskich; CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 2270, Relacja mjr. Tunguz-Zawislaka zlozona w Wojskowym Biurze Historycznym pt. „Odwrot naszych wojsk w roku 1920 z Minska Litewskiego w kierunku na Baranowicze”; G. Golebiewski, *Zanim zostal „Grottem”*. *Sluzba Stefana Roweckiego w wojsku II Rzeczypospolitej do 1939 r.*, Torun 1998, s. 35.

влада навіть дала згоду на добровільний перехід офіцерів та солдат білоруської національності, що служили у Війську Польському, до білоруського формування. Однак ці дії не принесли практично жодних результатів. Як подавали в своїх рапортах польські військові установи, тільки невелика кількість білорусів зголошувалася до такого кроку²⁸. Брак добровольців та роздори між білоруськими політиками, що все поглиблювалися, вплинули на рішення про закриття в кінці квітня 1920 р. вербувальних бюро²⁹. У день прийняття посади майором Завісляком, як він сам подає в реляції, не існувало жодної організованої білоруської військової частини. За наступний період (з 21 травня по 9 липня 1920 р.) вдалося завербувати 150 добровольців. За оцінкою майора Завісляка більшість солдат та офіцерів не представляла собою високої бойової вартості. Це були люди з низьким рівнем білоруської національної свідомості³⁰. Завербованих вояків розміщено, з огляду на їх незначну кількість, не в Барановичах, як планувалося, а в Мінську.

На момент початку наступу більшовицьких сил під командуванням М. Тухачевського цей білоруський підрозділ знаходився ще в стадії організації. У зв'язку з більшовицькою загрозою БВК видала дві листівки зі зверненням до білорусів, які закликали до оборони, а на зборах білоруських політичних сторін, що діяли в Мінську, ухвалено заклики підтримати акцію з формування білоруських збройних сил³¹.

8 липня 1920 р. польські війська розпочали евакуацію з Мінська. Разом із ними залишила місто й БВК із персоналом. Як подає майор Завісляк, евакуація відбувалася безладно, а після залишення військом міста розпочалися грабунки крамниць.

Білоруський підрозділ на чолі з командиром вимаршував із Мінська 9 липня 1920 р. рано вранці о 3-й годині. Він нараховував тільки 50 рядових і 25 офіцерів, решта не погодилася на евакуацію й не прийшла на збірку. Після 12-денного маршу, не приймаючи участі в боях, підрозділ прибув до Волковиська³². Про подальшу долю білоруської частини й БВК після 20 липня 1920

---

²⁸ CAW, Oddz. V NDWP, t. 59, Pismo w sprawie reklamowania wojskowych narodowosci bialoruskiej sluzacych w WP do oddzialow bialoruskich z 12 II 1920 r.; AAN, Ambasada RP w Paryżu, t. 79, Raport dotyczacy Bialorusi z 24 I 1921 r.

²⁹ CAW, Oddz. V NDWP, t. 59, Pismo w sprawie reklamowania wojskowych narodowosci bialoruskiej sluzacych w WP do oddzialow bialoruskich z 12 II 1920 r.; Z. Karpus, *Bialoruskie formacje wojskowe*, s. 226-227.

³⁰ CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 2270, Relacja mjr. Tunguz-Zawislaka; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 199, Pismo dtwa oddzialow bialoruskich do DOE Minsk Lit. z 15 IV 1920 r.

³¹ AAN, Ataszaty Wojskowe RP, t. A.II/64/2, Raport polityczny nr 5 Oddz. II 4 armii z 16 VI 1920 r.; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 199, Plakaty i odezwy BKW z lipca 1920.

³² CAW, Kolekcje i Rekopisy, nr 2270, Relacja mjr. Tunguz-Zawislaka.

р. збереглося дуже мало інформації. У важкій військовій ситуації, в якій перебували польські сили, особливо на північній ділянці фронту, польські військові установи перестали цікавитися союзним підрозділом, який нараховував неповних 100 чоловік. У період битви під Варшавою БВК і білоруський підрозділ були скеровані до Лодзі й підпорядковані місцевому УГО. Після початку у вересні польського наступу кілька агентів БВК були вислані до Гродно, де проводилося вербування добровольців³³. Скоріше за все частина залишалася на території УГО Лодзі й виконувала гарнізонну службу.

До остаточної демобілізації білоруського формування польська влада приступила в середині травня 1921 р. Перед цим, після закінчення війни на сході, розпочався процес демобілізації польських частин. Спосіб розформування білоруських сил відбувався на таких же засадах, що і польських. Офіцери отримали одномісячну виплату, а ті, які прагнули вступити до Війська Польського, мали право подати запит. Рядовим залишалось обмундирування, також вони отримували 10-денну платню й харчі на 6 днів. Ті, хто хотів добровільно вступити до Війська Польського, влило до запасних батальйонів³⁴. Необхідно зазначити, що до моменту демобілізації білоруські солдати й офіцери отримували платню та харчування на рівні, встановленому у Війську Польському³⁵. 3-поміж білоруських офіцерів 10 осіб подало запит про прийняття на польську службу (дев'ять офіцерів та один підхорунжий). Рішення в їх справі було прийняте в листопаді 1921 р. Польська військова влада постановила залишити у Війську Польському офіцерів молодших рангів. Це були пор. Віктор Радченко, пор. Петро Кунда, підпор. Еліаш Діхтіаров, підпор. Володимир Подгорський і підпор. Матвій Обуховський. Натомість звільнено полк. Стефана Прилуцького, полк. Олександра Чунічина-Карвецького, військового урядовця VI групи Міхала Якубовського й військового урядовця VIII групи Йосипа Білобока. Після закінчення демобілізації підрозділу його командир майор Ю. Тунгуз-Завісляк був переданий у підпорядкування I-му Відділу Мін.ВС. Таким чином добігла кінця акція створення союзних

---

³³ AAN, TSK, t. 524, Materiały o sytuacji na Białorusi w 1920 r.; CAW, 2 Armia, t. 46, Protokół z przesłuchania 13 XI 1920 r. Sergiusza Konopielki; Кушаль Ф. *Спроби організації*, с. 112; *Энциклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 1, Мінск 1993, с. 369-370; *Нарысы гісторыі Беларусі*, ч. 2, Мінск 1995, с. 72-73.

³⁴ CAW, Oddz. V Personalny MSWojsk., t. 52, Dokumentacja dotycząca przyjęcia do WP oficerów byłych oddziałów białoruskich (nr sprawy 63756/V); там же, Spis władz wojskowych 1918-1921, Oddziały białoruskie (opracowanie).

³⁵ Там же, Pismo Oddz. II MSWojsk. do Oddz. V MSWojsk. z 22 IV 1921 r. w sprawie rozformowania oddziałów białoruskich; ЦХИДК — Москва, ф. 471, оп. 1, д. 14, Dokumentacja dotycząca przekazywania środków finansowych BKW na żołd dla oficerów i żołnierzy.

білоруських формувань на боці Польщі з метою спільної боротьби проти більшовиків.

Це не означає, що польська сторона більше не намагалася підтримувати дії білорусів у їх боротьбі за незалежність. Таким прикладом може слугувати підтримка білоруських зусиль підчас случького повстання. Частини польської 4-ї армії під командуванням ген. Леопольда Скульського знову зайняли Слуцьк 11 жовтня, в результаті героїчних боїв над Неманом. На момент припинення війни польсько-більшовицька лінія фронту пролягала в 25 км на схід від Слуцька³⁶. Згідно з умовами угоди про перемир'я, підписаної в Ризі, лінія, що мала розділяти польські та радянські війська (пізніше на цьому відтинку вона буде відповідати державному кордону), в цьому районі мала проходити на захід від Слуцька. В термін, встановлений окремими умовами, польські сили були зобов'язані залишити зайняті території.

Перебування польських військ у цьому районі намагалися використати білоруські незалежницькі партії й громадські організації. Через кілька днів після приходу поляків був зібраний Білоруський Національний Комітет на чолі з доктором Арсенієм Павлюкевичем; більшість у ньому склали політичні сили та групи, які пов'язували реалізацію білоруських національних цілей із тісною співпрацею з Польщею. Також вони приступили до створення власних збройних сил³⁷. Політичні й військові ініціативи білоруських діячів були прихильно зустрінуті й підтримані командуванням 4-ї польської армії; особливо важливими були прийняття й підтримка II-го Відділу цієї армії, яким із листопада 1920 р. керував майор Стефан Ровецький³⁸. Виявом підтримки була передача на початку листопада 1920 р. польською стороною цивільної влади в місті та повіті Білоруському Національному Комітетові³⁹.

Наступним важливим кроком білоруських політиків було скликання в Слуцьку 14-15 листопада 1920 р. першого Білоруського З'їзду Случчини. В його засіданні взяли участь 107 делегатів, висунутих волосними комітетами. Серед них були представники головних партій і десятки представників біло-

---

³⁶ AAN, *Ataszaty Wojskowe RP*, t. A.II/125/1, Szyfrogram z 22 X 1920 r. do ambasady RP w Paryżu; Z. Karpus, W. Rezmer, *Powstanie sluckie 1920 r. w swietle polskich materialow wojskowych*, Białoruskie Zeszyty Historyczne (Białystok), 1996, nr 1(5), s. 75; Грышкевіч А. *Вакол «случкага паўстання»*, Мінск 1987, с. 15-16.

³⁷ Грышкевіч А. *Вакол «случкага паўстання»*, с. 39-40; той же, *Случкае паўстанне 1920 г. — збройны чын у барацьбе за незалежнасць Беларусі*, Спадчына (Мінск), 1993, № 2. с. 2-13; O. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe*, s. 100; *Krotki zarys zagadnienia białoruskiego*, s. 98-106; K. Gomołka, *Białorusini w II Rzeczypospolitej*, s. 41; Весялюўскі Ю. *Беларусь у першай сусветнай вайне*, с. 270-271.

³⁸ P. Staweki, *Oficerowie dyplomowani Wojska Polskiego Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław-Warszawa-Krakow 1997, s. 215; G. Golybiewski, *Zanun został „Grotem”*, s. 57.

³⁹ Z. Karpus, W. Rezmer, *Powstanie sluckie 1920 r.*, s. 76; O. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe*, s. 102.

руських громадсько-культурних організацій (мали тільки дорадчий голос); більше того прибули представники ген. С. Булак-Балаховича та польської 18 піх. дивізії, яка знаходилася в цьому регіоні. Головою з'їзду був Василь Русак, заступником – Володимир Прокулевич. В ході засідання дали про себе знати політичні суперечки між прихильниками ген. С. Балаховича, які виступали за концепцію розбудови білоруської незалежної держави в тісній співпраці з Польщею, та есерами, прихильниками пошуку підтримки й допомоги в литовській владі. Зрештою, перед лицем наближення більшовицької загрози обидві фракції досягли компромісу, про що свідчив той факт, що з'їзд визнав єдиною владою в Білорусі Найвищу Білоруську Раду. На території случького повіту в якості її представника було визнано Павла Жаврида. Натомість місцеве населення мала представляти обрана на з'їзді Рада Случчини на чолі з Володимиром Прокулевичем⁴⁰. В її руках мала знаходитися повна цивільна влада в повіті та організація білоруських військових формувань.

Головним завданням, що добре розуміли білоруські діячі, було швидке створення власних збройних сил. Тому Рада Случчини доручила так званій «військовій трійці» в складі Павла Жаврида, кап. Анастаса Анциповича й пор. Івана Мацелія сформувати військові частини. 21 листопада 1920 р. Рада видала прокламацію, в якій закликала до боротьби за незалежну Білорусь в її етнографічних межах. Очікувалося таким чином заохотити до вступу до лав білоруського війська⁴¹.

Військові частини на Случчині створювалися шляхом залучення добровольців. Їх ядро склали ті, хто вступив до рядів народної міліції, організованої пор. Іваном Мацелієм після зайняття цієї території польськими військами в жовтні 1920 р. Із напливом добровольців за короткий час був сформований перший великий підрозділ, який отримав назву «1-а Слуцька стрілецька бригада військ Білоруської Народної Республіки». У кінці листопада бригада складалася з двох лінійних полків: 1-го Слуцького стрілецького полку та 2-го Грозавського стрілецького полку⁴².

Ще в ході формування білоруської бригади в районі Слуцька, виконуючи умови військової угоди з більшовицькою стороною, укладеної 14 листопада 1920 р., 19 листопада польські війська почали підготовку до залишення цього району. Однак поляки зволікали з реалізацією цього зобов'язання, таким чином бажаючи посприяти наступу армії ген. С. Булак-

---

⁴⁰ САУ, 4 Armia, t. 243, Meldunek 18 dywizji polskiej do dtwa 4 armii z 8 XII 1920 r.; там же, t. 169, Meldunek wywiadowczy Oddz. II 4 armii z 17 XI 1920 r.; Грыцкевіч А. *Вакол «случкага паўстання»*, с. 41-43; той же, *Случкае паўстанне 1920 г.*, с. 67.

⁴¹ Z. Karpius, *Białoruskie formacje wojskowe*, s. 229-230.

⁴² САУ, 4 Armia, t. 169, Meldunek wywiadowczy Oddz. II 4 armii z 17 XI 1920 r.; Грыцкевіч А. *Вакол «случкага паўстання»*, с. 46-48.

Балаховича, яка рухалася на Мозир і Могилів. Тривале перебування поляків у случькому повіті також було корисне для поспішного формування 1-ї Слуцької стрілецької бригади. Частини 4-ї польської армії остаточно приступили до відходу на захід 24 листопада 1920 р. Частини Червоної армії просувалися за поляками, що відходили за лінію, встановлену перемир'ям у Ризі. Вони відразу ж зайняли Слуцьк, а 29 листопада досягли демаркаційної лінії, яка знаходилася на віддалі 15 км від лінії перемир'я. Згідно постанов польсько-більшовицької угоди після закінчення військових дій обидві армії були розділені нейтральною смугою 15 км завширшки⁴³.

Враховуючи значну перевагу радянських сил на цьому відтинку, білоруські підрозділи, які ще знаходилися в стані формування, не були в стані поставити їм ефективний опір. Тому разом із польськими силами на захід відходила й Рада Случчини та білоруські збройні сили. Таким чином вони опинилися в нейтральній смузі й, оскільки частини Червоної армії далі їх не переслідували, розташувалися в містечку Семежава. Саме там відбулося остаточно формування 1-ї Слуцької стрілецької бригади⁴⁴.

У польській та білоруській історіографії існують значні розбіжності в оцінці чисельності й бойової вартості згаданої бригади. В документах 4-ї польської армії із завершального періоду польсько-радянської війни чисельність білоруської бригади вказується близько 1100-1200 осіб. У розвідувальних звітах II-го Відділу цієї армії стверджується, що на початку грудня 1920 р. бригада складалася з двох лінійних і двох запасних полків. У складі полку було три стрілецькі батальйони, кожен батальйон складався з трьох рот. В середньому, за оцінкою поляків, у кожній роті було тільки 30 вояків. Не збереглися дані про оснащення бригади. Ніщо не вказує на те, що на її озброєнні була артилерія. Основне озброєння складалося з стрілецької зброї та невеликої кількості кулеметів⁴⁵. Білоруський дослідник подає, що до складу бригади також входив окремий загін кінноти під командуванням пор. Кірнажицького⁴⁶. Польські повідомлення не підтверджують його існування. Натомість згадуються про великі труднощі, які мали білоруси з укомплектуванням офіцер-

⁴³ CAW, 4 Armia, t. 169, Meldunek wywiadowczy Oddz. II 4 armii z 17 XI 1920 r.; там же, t. 183, Szkic strefy neutralnej na obszarze stacjonowania 4 armii; Gryшкевіч А. *Вакол «случкага паўстання»*, с. 46-48; M. Wrzosek, *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918-1921*, Białystok 1988, s. 595-597; Z. Karpus, *Działalność gen. Stanisława Bulak-Balachowicza i jego oddziału w Polsce podczas wojny 1920 r.*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku, 1990, s. 92-93.

⁴⁴ CAW, 4 Armia, t. 243, Materiały dotyczące białoruskich drużyn robotniczych z okresu styczniowickien 1921 r.; А. Грышкевіч А. *Вакол «случкага паўстання»*, с. 54-55; O. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe*, s. 102.

⁴⁵ Z. Karpus, *Białoruskie formacje wojskowe*, s. 230.

⁴⁶ O. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe*, s. 101.

ського складу. Більшість офіцерів, що походили з цього району та були з розвиненою білоруською національною свідомістю, вже служили в частинах ген. С. Булак-Балаховича або в підрозділах, підпорядкованих БВК.

У повідомленні 18 піх. дивізії від 8 грудня 1920 р. довідуємося про повний склад штабу білоруської бригади. На той момент він склався з кап. Анастаса Анциповича, кап. Івана Мацелія, кап. Куджинського, кап. Соколова й хор. П. Жаврида. Збережені польські звіти підкреслюють, що білоруські політичні установи й військові формування користувалися широкою підтримкою населення случького повіту⁴⁷.

Під контролем Ради Случчини в білоруських збройних силах в обох лінійних підрозділах діяли допоміжні одиниці та формування. Це були відділ розвідки та контррозвідки під командуванням пор. А. Мироновича, військова школа під керівництвом пор. Теодора Данилюка, обоз та збройні майстерні. Також був створений польовий шпиталь та організовано власний військовий суд⁴⁸.

Після короткого перебування в нейтральній смузі в Семежаві й після досягнення частини підрозділів 1-ї Случької бригади бойової готовності білоруське командування вирішило приступити до наступальних дій проти більшовицьких військ. Відбулися бої під Тимковичами й під Вижною, в яких білорусам вдалося розбити радянські гарнізони й захопити багато полонених. Білоруські автори подають, що полонених мало бути близько тисячі. Збережена польська документація не підтверджує цих даних⁴⁹.

Збентежені політичною та військовою акцією Ради Случчини, більшовики, не дивлячись на підписання відповідної угоди з польською стороною про непорушність нейтральної смуги, 3 грудня 1920 р. порушили її кордон, розпочавши наступ проти Случької бригади. Враховуючи більшовицьку перевагу в силах та відсутність реакції з польського боку, про опір з боку білорусів не могло бути й мови. Останні свої бої частини, що входили до складу 1-ї Случької стрілецької бригади, дали 6 грудня 1920 р. під Ядчицями⁵⁰. Із збереженої інформації випливає, що позбавлені боєприпасів білоруські сили зазнали поразки й частина їх була змушена перейти лінію Війська Польського. Згідно з умовами польсько-радянського перемир'я від 12 жовтня 1920 р. після переходу на польську територію вони були роззброєні й розміщені в районі Лунінця. Натомість ті, хто не погодився на такий крок, продовжували війну за незалежність Білорусі партизанськими методами. У своїй боротьбі

⁴⁷ CAW, 4 Armia, t. 243, t. 169, Meldunek wywiadowczy Oddz. II 4 armii nr 272 z 9 XII 1920 r.

⁴⁸ Z. Karpus, W. Rezmer, *Powstanie sluckie 1920 r.*, s. 77-78.

⁴⁹ CAW, 4 Armia, t. 169, Zestawienie informacyjne o nieprzyjacielu Oddz. II 4 armii z 12 XII 1920 r.

⁵⁰ Там же

загони білоруських партизан у той період могли розраховувати на матеріальну допомогу й притулок у разі потреби на території, контрольованій 4-ю польською армією⁵¹. У період мирних переговорів у Ризі поляки були зацікавлені в діях білоруських партизансько-диверсійних груп. Їх акції мали бути елементом тиску на більшовицьку сторону підчас перемовин і тому ці дії підтримувалися.

Вояки 1-ї Слуцької стрілецької бригади, які перейшли на польський бік фронту, були роззброєні, але їх не було ув'язнено в таборах для інтернованих під пильним наглядом⁵². У польських архівних матеріалах нема підтвердження існування такого табору не тільки в прифронтовій смузі, але й в глибині країни. Після роззброєння білоруські вояки користувалися широкою свободою пересування, багато-хто з них повернувся додому або подався до найближчих родичів. Частина з них погодилася вступити до т.зв. робітничих дружин, організованих II Відділом 4-ї армії, яких офіційно використовували для різної фізичної праці в прифронтовій смузі (наприклад, для ремонту доріг, спорудження мостів тощо). Натомість із найбільш певних та антибільшовицьки налаштованих осіб формувалися диверсійні групи, які перекидалися на радянський бік у район Слуцька й Бобруйська, де вони нападали на пости й радянські установи та організовували партизанські загони⁵³. Аналогічні дії на території, контрольованій поляками, виконували й радянські диверсійні групи.

Згідно з польськими даними на початку лютого 1921 р. на піку їх розвитку білоруські робітничі дружини нараховували 1555 осіб. З часом їх кількість швидко зменшувалася. Це було спричинене втратами, які зазнавали диверсійні групи, та браком бажаних. Також і польська сторона з плином часу перестала бути зацікавленою в такому виді діяльності. Тому з моменту підписання в Ризі мирного договору з Радянською Росією поляки почали розформовувати робітничі дружини. Зі зрозумілих причин цей процес мусив розтягнутися на тривалий період. У зв'язку з цим на початку квітня 1921 р. білоруські робітничі дружин нараховували 985 осіб, а під кінець цього ж місяця – неповні 600 осіб⁵⁴.

Дуже часто до білоруських робітничих дружин вступали цілі партизанські загони, що переходили на польський бік. На початку 1921 р. за оцінкою

---

⁵¹ Грыцкевіч А. *Вакол «слуцкага паўстання»*, с. 56-57; той же, *Слуцкае паўстанне 1920 г.*, с. 10-11; О. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe*, s. 206.

⁵² О. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe*, s. 92.

⁵³ САУ, 4 Armia, t. 232, Dokumentacja dotycząca białoruskich drużyn robotniczych z okresu styczeń-kwiecień 1921 r.

⁵⁴ Там же; Z. Karpus, *Białoruskie formacje wojskowe*, s. 227-228; О. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe*, s. 221-213.

II-го Відділу 4-ї армії на території Радянської Білорусі діяло близько трьох тисяч партизанів, противників більшовицької влади⁵⁵. Найчисленнішим партизанським угрупованням, яке носило назву «Зелений Дуб», керував отаман В'ячеслав Адамович (носив псевдонім «І. Деркач»). Командирами інших білоруських партизанських загонів були майор Михайло Склярівський, пор. Тимофій Хвядещеня й кап. Поверзак. Із найбільших бойових акцій білоруських партизан можна виділити напад на Вижну (2 квітня) та Копиль (9 квітня)⁵⁶.

Один із пунктів мирного договору, підписаного в Ризі 18 березня 1921 р., зазначав, що жодна із сторін не буде підтримувати на своїй території дій, що зачіпають інтереси іншої сторони. Тому польські політичні діячі, бажаючи виконати умови договору, почали вимагати від військової влади, щоб ті перестали надавати допомогу білоруським незалежницьким організаціям. Під цим натиском Верховне Командування Війська Польського видало наказ командиру 4-ї армії ген. Л. Скульському остаточно розпустити всі білоруські організації, що діяли на території, контрольованій цією армією. У визначений час, а саме до 26 квітня 1921 р., цей наказ був виконаний. Були розпущені всі диверсійні групи й білоруські робітничі дружини. Польська сторона була зацікавлена в тому, щоб відправити якнайбільше членів цих груп за межі держави⁵⁷.

Незважаючи на відсутність польської допомоги, в Білорусі ще діяли впродовж кількох місяців партизанські загани. Їх учасники не хотіли змиритися з поразкою ідеї створення незалежної білоруської держави. До кінця липня 1921 р. ці загани були остаточно розбиті підрозділами Червоної армії та відділами ЧК⁵⁸. Так закінчився кількарічний період боротьби білорусів за створення власної повністю суверенної держави.

---

⁵⁵ CAW, 4 Armia, t. 509, Pismo dtwa 4 armii do Punktu Wymiany Jencow w Lunincu z 7 I 1921 r.; там же, t. 254, Dokumentacja dotyczaca spraw bialoruskich z okresu grudzien 1920-styczen 1921 r.

⁵⁶ Там же, t. 232, Dokumentacja dotyczaca bialoruskich druzyn robotniczych z okresu styczen-kwiecien 1921 r.; там же, t. 238, Pismo Oddz. II 18 DP do Oddz. II 4 armii z 13 IV 1921 r.; *Krotki zarys zagadnienia bialoruskiego*, s. 98-100.

⁵⁷ CAW, 4 Armia, t. 232, Rozkaz dtwa 4 armii z 17 IV 1921 r. dotyczacy rozwiazania bialoruskich druzyn robotniczych; Z. Karpus, *Bialoruskie formacje wojskowe*, s. 229.

⁵⁸ AAN, TSK, t. 100, Komunikat oceniajacy sytuacje na Bialorusi w lipcu-sierpniu 1921 r.; Z. Karpus, W. Rezmer, *Powstanie sluckie 1920 r.*, s. 80-81.

Висновок

Першими союзниками Польщі у війні на сході були білоруські відділи. Їх організація почалась на підставі правового акту високого рівня, а саме декрету Начальника держави Ю. Пілсудського від 22 жовтня 1919 року. З ініціативою у цій справі вже наприкінці липня того ж року виступила Білоруська рада Віленщини та Гроденщини, підтримана білоруськими громадськими організаціями, які діяли в Мінську. Білоруські союзницькі відділи мали творитись на добровольчій основі й за значної польської допомоги. Спочатку було заплановано сформувати 2 батальйони піхоти, але зрештою було створено тільки один відділ, який налічував приблизно 100 вояків. Взагалі акція формування білоруських збройних сил закінчилась цілковитою невдачею через суперечки серед білоруського політичного проводу та браку зацікавлення зі сторони поляків.

Наступними на території Польщі були створені союзницькі відділи Української Народної Республіки. Їх формування почалось у лютому 1920 року, тобто ще до укладення офіційного польсько-українського політичного договору та військової конвенції, які підписали тільки наприкінці квітня 1920 р. у Варшаві. Цей поспіх був пов'язаний із підготовкою польської сторони до київської операції. З польською допомогою на початку березня 1920 р. було сформовано дві українські дивізії: в Бересті-Литовському стрілецьку дивізію (пізніше названу 6-ю дивізією) під командуванням полк. М. Безручка та в районі Кам'янець-Подільського 2-у стрілецьку дивізію під командуванням полк. О. Удовиченка. Під час київського наступу ці частини воювали на фронті у складі 3-ї і 6-ї польських армій. Український союзник був значно посилений на початку травня, коли до лінії фронту пробились відділи під командуванням ген. М. Омеляновича-Павленка, які повернули з т.зв. «Зимового походу». Після прориву Конармією фронту під Києвом, разом з польськими відділами на захід відходили й українські частини, хоробро захищаючи призначену їм ділянку фронту. Тільки невеликий відділ, приблизно 1,7 тис. вояків з утвореної у травні 1920 р. 5-ї дивізії, в другій половині серпня того ж року, ще коли йшли бої за Варшаву та Львів, покинув свої позиції та намагався розгорнути в тилу антипольське повстання. Наприкінці серпня 1920 року 6-а дивізія успішно захищала Замостя від атак кінноти Будьонного. Ця дивізія та й інші українські сили брали участь у розпочатому в середині вересня 1920 р. наступі на південному фронті і за короткий час вийшли спільно з польськими військами в район Кам'янець-Подільського.

У той же час, що й українці, союзником Польщі став ген. С. Булак-Балахович зі своїм військом. На початку березня 1920 року, після дозволу Начальника держави і польських військової влади, загін ген. Балаховича прибув із Латвії до Берестя-Литовського. Після нетривалого часу, призначеного для реорганізації, на початку червня 1920 року цей загін за власним бажанням вирушив на фронт. Під час варшавської битви балаховці, підпорядковані 3-й польській армії, обороняли відтинок фронту в районі Володава-Кодень.

З ініціативою формування в Польщі козацьких відділів виступив у червні 1920 року осавул В. Яковлев, старшина, що прибув разом із армією ген. М. Бредова. В кінці червня Верховне командування Війська Польського дало згоду на формування в Польщі козацького відділу. До його складу ввійшли козаки з відділів, які добровільно перейшли на бік Польщі з армії ген. М. Бредова та Конармії С. Будьонного. Відділ, сформований в Каліші, у другій половині серпня був відправлений на фронт. У складі 6-ї польської армії він взяв участь у відомій кавалерійській битві з Конармією під Комаровом.

В середині липня 1920 р., на пропозицію козацьких старшин, що перебували в Польщі, військова влада затвердила організацію більшої козацької частини, до якої мали входити дві бригади та дивізіон кінної артилерії. Командиром бригади, сформованої з донських козаків в Грубешові, призначено осавула О. Сальнікова. У її лавах переважали козаки, які добровільно перейшли на польський бік з 1-ї Кінної армії. Дуже скоро, вже 12 серпня, бригада прибула на фронт і в складі 3-ї польської армії воювала в районі Грубешова.

Формуючи козацькі бригади, польська сторона, окрім того, що хотіла впливати на моральний стан козаків 1-ї Кінної армії, розраховувала на їх політичне підпорядкування Російському політичному комітетові та Б. Савінкову, а у військовому плані — ген. С. Балаховичу. Козаки, однак, виявляли сепаратистські прагнення, зокрема їх командир осавул Яковлев був проти підпорядкування будь-кому. Завдяки його вмільй політиці й наполегливості, ці прагнення повністю були досягнуті.

Остання союзницька формація, створена в Польщі, мала суто російський характер, якщо не враховувати „пінського батальйону“, російського старшинського загону, який нетривалий час воював на фронті у 1919 р. Створення цього відділу почалось за дозволом Верховного командування Війська Польського на початку липня 1920 року. Це сталося після червневого візиту Б. Савінкова до Варшави і його переговорів з Ю. Пілсудським. Внаслідок цього в столиці створено РПК на чолі з Савінковим і Філософовим. За задумом польської сторони, Комітетові мали підлягати у політичному плані всі російські військові формації, які діяли в Польщі: загін ген. Балаховича, козацькі відділи осавулів Яковлева і Сальнікова та новостворений російський відділ. Місцем формування остан-

нього відділу призначено Каліш і близьке Шипйорно. До його складу мали увійти росіяни з частин ген. Бредова, з Латвії та передусім із більшовицьких військовополонених, що перебували в польських таборах. Під кінець 3-я російська армія складалася з двох дивізій: піхотної дивізії під командуванням ген. Бобошка і кінної – під командуванням ген. Трусова, які однак не взяли участі в боях на фронті проти більшовиків. Це було єдине формування, створене в Польщі, яке не воювало на фронті в якості польського союзника.

На початку жовтня 1920 р., на момент завершення переговорів у Ризі, ціллю яких було укладення перемир'я на польсько-більшовицькому фронті, польські союзники нараховували понад 40 тисяч солдат і козаків, з яких на українські частини припадало близько 30 тисяч, групу ген. Балаховича – близько 6 тис., козацькі бригади – понад 2 тис. і 3-тю російську армію – майже 6 тис. Для Польщі найважливішими союзниками були українці, як з огляду чисельності та мобілізаційних можливостей, так і передусім у зв'язку із укладенням міждержавного військово-політичного договору. Натомість військові формування інших союзників були менш чисельними і їх стосунки з Польщею ґрунтувалися на політичних актах нижчого рівня, заключених із військовою владою.

Саме тому підчас ризьких мирних переговорів польська сторона намагалася включити до них тільки свого українського союзника. З цією метою Міністерство закордонних справ звернулося до Народного комісаріату іноземних справ Радянської Росії Г. Чичеріна з пропозицією допустити до участі в переговорах українського делегата. Як подають польські джерела, радянський уряд не дав на це згоди, а у відповіді Чичерін назвав прем'єра уряду УНР А. Левицького «бунтівником». У такій ситуації польська сторона була змушена визнати уряд Радянської України.

Радянська сторона в ході ризьких переговорів надавала великої ваги питанню існування в Польщі російських, українських і козацьких політичних установ і військових формувань. Це позначилось у II статті польсько-більшовицького договору про перемир'я, підписаного 12 жовтня 1920 р. в Ризі, в якій обидві сторони зобов'язувалися взаємно не підтримувати *чужих військових дій, направлених проти іншої сторони*. За цією статтею польська влада була змушена розірвати державний договір з УНР, а також політичні та військові договори з іншими союзниками. У цій ситуації ВКВП запропонувало своїм союзникам, їх політичному керівництву та військовому командуванню, два варіанти: продовжити боротьбу з Радянською Росією самостійно або бути інтернованими в таборах у Польщі. Від цього рішення залежала можлива допомога, передусім військова. Після бурхливих нарад, які відбулися 12 жовтня 1920 р. в обох осередках – і українському, і російському – був обраний шлях продовжувати самостійну боротьбу проти більшови-

ків. Польська сторона намагалася схилити всі союзницькі формування до прийняття спільного плану боротьби проти Червоної армії та об'єднання їх сил. Однак, з огляду на різницю в політичних поглядах і власні амбіції командирів окремих частин зірвали концепцію спільної боротьби. Так, ген. С. Балахович прийняв рішення йти в напрямку на Мозир, а потім до східної Білорусі, розраховуючи підняти там антибільшовицьке повстання. Натомість українське командування разом із ген. Б. Перемикіним та осавулом В. Яковлевим обрали варіант наступу на Брацлав, а потім пробитися до ген. П. Врангеля, який ще воював у Криму.

Під тиском сейму, більшість якого хотіла виконати умови прелімінарного договору, встановила 2 листопада 1920 р. в якості кінцевого терміну, після якого всі непольські відділи мали залишити територію Польщі, й попереджувала, що, у випадку повернення зі зброєю, вони будуть роззброєні та поміщені в табори. Протягом жовтня, за згодою та з допомогою польської військової влади, відбувалася акція вербунку до цих частин, передусім серед більшовицьких військовополонених. Окрім того, польська військова влада забезпечувала своїх, тепер уже колишніх, союзників зброєю та продуктами. Внаслідок цих дій на кінець жовтня 1920 р., на момент, коли російські, українські, козацькі відділи та група ген. Балаховича залишили територію Польщі, вони нараховували вже близько 70 тис. осіб: понад 40 тис. нараховували українські війська, приблизно 16-18 тис. – ген. Балаховича, близько 10 тис. – 3-тя російська армія та близько 1700-1900 – козацька дивізія осавула Яковлева. Командир останньої на той час заключив договір з українським командуванням і підпорядкувався їй із збереженням автономії. Нажаль, тільки половина з поданої вище кількості осіб припадала на бойові частини. Що ж до озброєння, то поляки передавали тільки військово спорядження російського виробництва, яке захопили в ході боїв. Поважною проблемою було забезпечення амуніцією, особливо до гармат російського виробництва.

Залишаючи територію Польщі, армія ген. Балаховича направилася в смугу, що тягнулася на схід від Лунінця й контролювалася польськими військами. Поляки залишили цей район 8 листопада, і з цієї миті загін Балаховича опинився в безпосередньому контакті з більшовиками. Ще використовуючи присутність поляків, ген. Балахович розпочав наступ, здобувши 10 листопада Мозир, а через день – Каленковичі. однак після короткого періоду успіхів, оскільки більшовики зосередили на цьому відтинку фронту значні сили, із 17 листопада більшість частин армії Балаховича починає відступ по всій лінії фронту. Окремі частини втратили зв'язок із командуванням та між собою і почали безладно відступати до польських позицій. перші частини перейшли польський кордон 28 листопада, останні – 5 грудня 1920 р. Загалом було інтерновано 6,5 тисяч вояків із армії ген. С. Булак-Балаховича.

Ще швидше закінчився спільний наступ українських, російських та козацьких частин, метою якого було пробитися до ген. Врангеля в Криму. Використовуючи присутність польських військ у районі Кам'янця-Подільського, на початку листопада 1920 року українці захопили майже все Поділля. Новий наступ українські та російські частини запланували на 11 листопада 1920 р., але посилені радянські війська (переважно з південного фронту) випередили атаку й прорвали праве (південне) крило союзників. У цій ситуації українці, росіяни та козаки розпочали поспішний відступ у напрямку польських позицій. Перехід польського кордону відбувся 21 листопада в районі Ток і Підволочиськ; першими перейшли ріку Збруч і були роззброєні та інтерновані частини ген. Б. Перемикіна. Після нетривалого перебування в районі Тернополя інтернованих українців (кількістю понад 19 тис.), перемикінців (6,3 тис.) і козаків Яковлева скеровано до таборів, розташованих у центральній і західній Польщі.

Короткий, ледве кількатижневий опір Червоній армії відділів ген. Балаховича, українських, козацьких та російських військ та їх скорий відступ на захід, під час якого вони втратили чимало військового спорядження та вояків, не дозволив використати поляками кампанію своїх колишніх союзників під час мирних переговорів у Ризі. Треба зазначити, що представник УНР разом з польською делегацією прибув через Гданськ і Лібаву до Риги, однак йому не дали можливості брати участь в переговорах як повноправному члену делегації. Польська сторона не була в змозі вплинути на зміну ставлення радянської делегації щодо українського питання. Таким чином в ризьких переговорах єдиним представником української сторони був делегат Радянської України.

Ризький договір перекреслив остаточно надії українців на побудову незалежної української держави, а росіян і козаків – на подолання більшовиків та перебирання влади в Росії. Він також закінчив період активної польської східної політики. Завершуючи, у вимушених обставинах, війну на сході і підписуючи мирний договір із Радянською Росією, польська сторона односторонньо розірвала укладені угоди і відмовилася від надання допомоги своїм колишнім союзникам у їх боротьбі з більшовиками. Тому можна стверджувати, що Польща кинула своїх союзників. Але не тільки Польща від них відвернулася — так вчинила й вся Європа, зокрема, великі держави-переможці. Польща без значної економічної, військової і політичної допомоги з боку західних держав не була спроможна тривалий час допомагати своїм союзникам у їх боротьбі з більшовиками за незалежність і таким чином здійснювати активну східну політику.

Список джерел і досліджень

I. Архівні джерела *

- 1. Центральний військовий архів (Centralne Archiwum Wojskowe — CAW) — Варшава:**
- 2 армія (2 Armia),
  - 3 армія (3 Armia),
  - 4 армія (4 Armia),
  - 6 армія (6 Armia),
  - IV департамент Мін.ВС. (Departament IV MSWojsk.) 1918-1921,
  - Командування Волинського фронту (Dowodztwo Frontu Wolynskiego),
    - I Відділ (Oddzial I),
    - II Відділ (Oddzial II),
  - Командування Південного фронту (Dowodztwo Frontu Poludniowego),
  - Командування Північного фронту (Dowodztwo Frontu Polnocnego),
  - Командування Поморського фронту (Dowodztwo Frontu Pomorskiego),
  - Відділ контролю господарчої влади та центральних установ (Dzial Kontroli Gospodarczej Wladz i Zakladow Centralnych),
  - Кабінет Міністра військових справ (Cabinet Ministra Spraw Wojskowych),
  - Колекції та Рукописи (Kolekcje i Rekopisy),
  - Табір полонених №7 у Тухолі (Oboz Jencow nr 7 w Tucholi),
  - I Відділ ВКВП (Oddzial I NDWP),
  - II Відділ ВКВП (Oddzial II NDWP):
    - нумеровані акти (Akta numerowane),
  - III Відділ ВКВП (Oddzial III NDWP),
  - IV Відділ ВКВП (Oddzial IV NDWP),
  - IV Відділ ВКВП - Секція полонених (Oddzial IV NDWP - Sekcja Jencow),
  - IV Відділ ВКВП – Загальна секція (Oddzial IV NDWP - Sekcja Ogolna),
  - V Відділ ВКВП (Oddzial V NDWP),
  - I Відділ Шт. Мін.ВС (Oddzial I Szt. MSWojsk.),
  - II Відділ Шт. Мін.ВС (Oddzial II Szt. MSWojsk.),
  - II Відділ Шт. Мін.ВС (Oddzial II Szt. MSWojsk.), томи 1772/89, 1773/89, 1774/89, 1775/89 — матеріали, передані з колишнього Центрального архіву Мін.ВС (CA MSW),
  - IV Відділ Шт. Мін.ВС (Oddzial IV Szt. MSWojsk.),
  - V Відділ Шт. Мін.ВС – Особовий (Oddzial V Szt. MSWojsk. - Personalny),
  - VI Відділ Шт. Мін.ВС (Oddzial VI Szt. MSWojsk.),
  - Список військової влади (Spis wladz wojskowych) 1918-1921 pp. (дослідження),
  - Союзна українська армія (Sprzymierzona Armia Ukrainaska - SAU):
    - нумеровані акти (Akta numerowane),
    - 5 Херсонська стрілецька дивізія (5 Chersoriska Dywizja Strzelecka),

---

* Порядок архівів складений у залежності від ступеня використання їх матеріалів у дослідженні теми.

- 1 Кулеметна дивізія (1 Dywizja Karabinow Maszynowych),
- 2 стрілецька дивізія (2 Dywizja Strzelecka),
- 3 стрілецька дивізія (3 Dywizja Strzelecka),
- Головний Отаман – Канцелярія (Główny Ataman – Kancelaria),
- Головний уряд Генерального Штабу (Główny Zarząd Sztabu Generalnego),
- Міністерство військових справ (Ministerstwo Spraw Wojskowych),
- Українська станиця в Каліші (Stanica Ukraińska w Kaliszu),
- Штаб Дієвої Армії (Sztab Armii Czynnej),
- Особові справи офіцерів Війська Польського (Teczki personalne oficerów Wojska Polskiego),
- Папки Лауданського (Teki Laudanskiego),
- Папки Тесляра (Teki Teslara),
- Розвідувальне відділення II Відділу Шт. Мін.ВС. (Wydział Wywiadowczy Oddziału II Szt. MSWojsk.) — матеріали, передані з колишнього Центрального архіву Мін.ВС (CA MSW).

2. Архів сучасних актів (Archiwum Akt Nowych — AAN) — Варшава:

- Посольство Республіки польща (РП) в Парижі (Ambasada RP w Paryżu),
- Військовий аташат РП (Ataszaty Wojskowe RP) 1918-1939 pp.,
- Військові установи (Instytucje wojskowe) — матеріали передані з колишнього Центрального архіву Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії (CA KC PZPR),
- Генеральний комісаріат РП у Гданську — Військова секція (Komisariat Generalny RP w Gdansku — Sekcja Wojskowa),
- Мін.ВС. (MSWojsk.) — матеріали з колишнього CA KC PZPR,
- Президія Ради Міністрів (Prezydium Rady Ministrow) 1918-1939 pp.,
- Президія Ради Міністрів (Prezydium Rady Ministrow) 1918-1939 pp. — ректифікати,
- Російський Політичний Комітет у Польщі (Rosyjski Komitet Polityczny w Polsce),
- Генеральний Штаб (Sztab Główny) 1919-1939 pp.,
- Об'єднання прикордонної охорони (Towarzystwo Strazy Kresowej).

3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВОУ) — Київ:

- Табір інтернованих українців із армії УНР в Александрові Куявському (1920-1921 pp.) (фонд № 3526),
- Особисті матеріали командира Дієвої Армії УНР ген. М. Омеляновича-Павленка (фонд № 4012),
- Українська Дипломатична Місія в Польщі (1920-1923 p.) (фонд № 2211),
- Військове міністерство УНР в Києві, Вінниці, Рівному, Кам'янцю-подільському, Станіславові, Каліші (1918-1923 pp.) (фонд № 1075),
- Ліквідаційна комісія з передачі озброєння та державного майна УНР владі Польщі (1920-1922 pp.) (фонд № 2372с).

4. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ) — Львів:

- Колекція відозв (бібліотека архіву),
- Намісництво Галичини (1772-1921 pp.) (фонд № 146),

— Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові (1873-1939 pp.) (фонд № 309).

5. Державний архів Російської Федерації (Государственный архив Российской Федерации – ГАРФ) — Москва:

— Російський евакуаційний комітет у Варшаві (1920-1921 pp.) (фонд № 5866),

— Російський політичний комітет опіки над емігрантами в Польщі (РПКО) (фонд № 5814).

6. Центр зберігання історично-документальних колекцій (Центр хранения историко-документальных коллекций – ЦХИДК) — Москва:

— II Відділ Генерального Штабу у Варшаві (Oddzial II Sztabu Glownego w Warszawie) (фонд № 308),

— Верховне Командування Війська Польського у Варшаві (Naczelne Dowodztwo Wojska Polskiego w Warszawie) 1914-1938 pp. (фонд № 471).

7. Центральний історичний архів Латвії (Latvijas Valsts vēstures arhīvs – LVVA) — Рига:

— Консульсько-дипломатичні представництва Латвії закордоном (фонд № 2575),

— Міністерство закордонних справ Латвії (фонд № 1313),

— Політико-економічний департамент МЗС Латвії (фонд № 2574),

— Штаб Верховного Командування Латвійської армії (фонд № 3601).

8. Інститут Юзефа Пілсудського (Instytut Jozefa Pilsudskiego) — Нью-Йорк:

— Особистий архів Станіслава Булак-Балаховича (Akta osobowe Stanislawo Bulak-Balachowicza),

— Особистий архів Б.В. Савінкова (Akta osobowe Borysa W. Sawinkowa),

— Українська Військова Місія в Польщі (Ukrainska Misja Wojskowa w Polsce),

— Польські війни (Wojny polskie) 1918-1920pp.

9. Міжнародний інститут соціальної історії (International Institute of Social History — IISH) — Амстердам:

— Матеріали Бориса Савінкова.

10. Російський державний військово-історичний архів (Российский государственный военно-исторический архив – РГВИА) — Москва:

— Особові справи офіцерів російської армії (Личные дела офицеров российской армии).

11. Інститут війни, революції та миру ім. Гувера, Стенфордський університет (Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford University) — Стенфорд:

— Зібрання Б.І. Ніколаєвського (B. I. Nicolaevsley Collection).

12. Військово-історичний архів (Vojenský historický archiv — VHA) — Прага:

— Міністерство національної оборони (Ministerstvo národní obrany) 1918-1923 pp. — Президія.

13. Литовський державний новий архів (Lietuvos valstybes naujasis archyvas) — Вільнюс:

— Військове міністерство (фонд № 908).

14. Державний архів (Archiwum Państwowe) — Ржешів:

— Архіви міста Ланцута (Akta miasta Lancuta).

15. Науковий інститут ім. Оссолінських (Zakład Naukowy im. Ossolirskich) — Вроцлав:

— Відділ рукописів (Dział Rękopisów).

16. Наукова бібліотека ім. В. Стефаника — Львів:

— Колекція преси, що видавалася в таборах для інтернованих українців у Польщі в 1920-1924 рр.

II. Друковані джерела та рукописи*Bitwa warszawska*, t. I, *Bitwa na Bugiem* (27 VII-7 VIII 1920), cz. II, Dokumenty, Warszawa 1935.*Bitwa warszawska*, t. II, *Bitwa nad Wisłą*, ks. I (7 VIII-12 VIII 1920), cz. II, Dokumenty, Warszawa 1939.*Bitwa warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. I (13-17 VIII), oprac. zespół pod red. M. Tarczynskiego, Warszawa 1995.*Bitwa warszawska 13-28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. II (18—28 IX), oprac. zespół pod red. M. Tarczynskiego, Warszawa 1997.

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. II, III, Warszawa 1961, 1963.

Hunczak T., *Ukraine and Poland in documents 1918-1922*, t. 1, 2, New York-Paris-Sydney-Toronto 1983.*Inwazja bolszewicka a Żydzi. Zbiór dokumentów*, z. 1, Warszawa 1921.*Listy J. Piłsudskiego*, wstęp K. Switalskiego, *Niepodległość* (Londyn-Nowy Jork), 't. VII, 1961, s. 5-126.*Pierwsza wojna polska (1918-1920). Zbiór wojennych komunikatów prasowych Sztabu Generalnego (za czas od 26 XI 1918 r. do 20 X 1920 r.) uzupełniony komunikatami Naczelnej Komendy Wojska Polskiego we Lwowie (od 2 XI 1918 r. do 23 XI 1918 r.) i Dowództwa Głównego Wojska Polskiego w Poznaniu (od 11 I 1919 r. do 14 IX 1919 r.)*, zebrał, oprac. i wstępem opatrzył S. Pomarański, Warszawa 1920.*Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybor dokumentów*, oprac. J. Cisek, Londyn 1990.

Sprawozdania stenograficzne Sejmu Ustawodawczego, 1919.

Suleja W., *Listy generała dywizji Kazimierza Sosnkowskiego do Marszałka Józefa Piłsudskiego w okresie wyprawy kijowskiej (kwiecień-maj 1920 r.)*, *Przegląd Wschodni*, t. II, 1992/1993, z. 1 (5), s. 97-128B.

III [Trzecia] armia rosyjska na terytorium Polski w 1920 r. (rękopis w zbiorach CAW).

Wojna ukraińsko-moskiewska 1920 r., cz. I., Operacyjne dokumenty Sztabu Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej, pod red. W. Salskiego, zestawil P. Szandruk, Warszawa 1933.*Zwycięzcy za drutami. Jency polscy w niewoli (1919-1922). Dokumenty i materiały*, oprac. S. Alexandrowicz, Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1995.

- Директивы Командования фронтов Красной армии (1917-1922). Сборник документов*, т. III (IV 1920-1922), Москва 1974.
- Гражданская война на Украине 1918-1920*, т. III, Киев 1967.
- За дзяржаўную незалежнасць Беларусі (For national independence of Byelorussia). Дакументы і матэрыялы*, Лондон 1960.
- Из истории гражданской войны в СССР, т. III, Москва 1961.
- Кушаль Ф. *Спробы арганізацыі беларускага войска пры нямецкай акупацыі Беларусі*, Беларускі Гістарычны Агляд (Менск), т. 1, 1994, с. 110-130.
- Огоновський В. Хроніка табору полонених „Oboz jępcow nr 7”, т. 1, 2, Tuchola 1920 (рукопис у збірнику ЦДІАУ — Львів).
- Польско-советская война 1919-1920. (Ранее не опубликованные документы и материалы)*, ч. I, II, Москва 1994.

III. Преса

- Federacja (Warszawa) — 1929.
- Gazeta Poranna — 1920.
- Gazeta Warszawska — 1920.
- Glos Lubelski — 1920.
- Glos Prawdy (Warszawa) — 1927.
- Goniec Krakowski — 1920.
- Ilustrowany Kurier Codzienny — 1920.
- Katolik (Катовіце) — 1988.
- Kulisy — Ekspres Wieczorny (Варшава) — 1983.
- Kurier Lwowski — 1920.
- Kurier Plocki — 1920.
- Kurier Poranny (Варшава) — 1920.
- Kurier Warszawski — 1920.
- Kurier Wieczorny (Варшава) — 1920.
- Na Czatach (Варшава) — 1928.
- Naprzod — 1920.
- Nemezida (Варшава) — 1936.
- Rząd i Wojsko (Варшава) — 1919-1920.
- Rzeczpospolita (Варшава) — 1920-1921.
- Slowo Narodowe — 1938.
- Tygodnik Ilustrowany (Варшава) — 1920.
- Zvjastun — 1920.
- Альманах (Александров Куявський) — 1921.
- Бацькаўшчына (Гродно) — 1919.
- Бюлетень гетьманської управи (Берлін) — 1931.
- Вільна Україна (Київ-Львів) — 1921.
- Вісник Головного Комісаріату Уряду Української Народної Республіки (Житомир) — 1920.
- Ведомости (Лондон) — 1931.

Вперед (Львів) — 1920.
 Гуртуймося (Прага) — 1931-1938.
 Эхо (Рига) — 1919.
 Козацька Думка — 1920.
 На хвилях життя (Честохова) — 1921.
 Народ (Варшава) — 1920.
 Народна Справа (Тарнов) — 1920.
 Наше Утро (Гродно) — 1919.
 Новая Россия Освобожденная (Псков) — 1919.
 Нове життя (Александров Куявський) — 1920, 1921.
 Новий шлях (Едмонтон) — 1933.
 Око (Каліш) — 1921.
 Партизан (Пінськ-Турів) — 1920.
 Промінь (Ланцут-Стшалково) — 1921-1922.
 Республіка (Житомир) — 1920.
 Свобода (Варшава) — 1920-1921.
 Син України (Варшава) — 1920.
 Табор (Київ-Каліш) — 1923-1933.
 Тризуб (Париж) — 1926-1939.
 Український стрілець (Бердичів-Александров Куявський) — 1920, 1921.
 Український вісник (Париж) — 1926.

IV. Щоденники й спогади

Babel I., *Dziennik 1920*, przel. i wstepem opatrzył J. Pomianowski, Warszawa 1998.
 Babel I., *Historia jednego konia*, Warszawa 1983.
 Balachowcy. *Ze wspomnień Antoniego Nowickiego, byłego korespondenta przy sztabie armii gen. S. Bulak-Balachowicza w roku 1920*, Na Czatach, 1928, nr 2, 1929, nr 2-5.
 Gippius Z., *Rok 1920 w Polsce. Notatki z dziennika. Wojna z bolszewikami*, Wiadomości (Londyn), nr 48, 2 XII 1951.
 Jedrzejewicz W., *Wspomnienia*, oprac. i posłowiem opatrzył J. Cisek, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993.
 Jozewski H., *Zycie konspiratora*, Karta, 1991, nr 5, s. 47-84.
 Mitkiewicz P., *W Wojsku Polskim 1917-1921*, Londyn 1976.
Pamiętniki gen. Rybaka, Warszawa 1954.
 Romer J., *Pamiętniki*, Lwów 1938.
 Rommel J., *Kawaleria polska w poscigu za Budiennym. Dziennik wojenny b. dowodcy I Dywizji Kawalerii gen. dyw. Juliusza Rommla, cz. 2*, Lwów [b.r.w.].
 Rommel J., *Moje walki z Budiennym. Dziennik wojenny b. dowodcy I Dywizji Kawalerii gen. dyw. Juliusza Rommla, cz. 1*, Lwów [b.r.w.].
 Salwik A., *W zwycięskim pochodzie. Pamiętnik z czasów walk III batalioni 25 pulku piechoty*, Radom 1934.
 Szandruk P., *Arms of valor*, New York 1959.
 Szpinger S., *Zpierwszą konną*, Łódź 1971.

- Ulrych J., *Ze wspomnien 1919—1931. Pamiętnik trzydziestolecia niepodległej Polski*, Nowy Jork 1948.
- Врангель П.Н. *Записки (ноябрь 1916 г.-ноябрь 1920 г.)*, кн. 2, Берлин 1928.
- Wędziagolski K., *Pamiętniki. Wojna i rewolucja. Bolszewicki przewrót. Kontrrewolucja. Warszawski epilog*, Londyn 1972.
- Zeligowski L., *Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania*, Warszawa 1990.

V. Дослідження

- Arciszewski F. A., *Ostrorog — Dubno — Brody (walki 18 DP z konna armia Budionnego 1 VII - 6 VIII 1920)*, Warszawa 1923.
- Balcerak W., *Geneza i uwarunkowania wojny polsko-radzieckiej 1919-1920, [w:] Wojna polsko—sowiecka. Przebieg walk i do miedzy narodowe*, pod red. A. Koryna, Warszawa 1991, s. 9-33.
- Balachowcy*, Federacja, 1929, nr 7-8.
- Batowski H., *Miedzy dwiema wojnami 1919-1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Krakow 1988.
- Byczkowski W., *Europa wschodnia a obrona pahstwa*, Problemy Europy Wschodniej, 1939, nr 2, s. 77-91.
- Bielski M., General brygady Adolf Mikolaj Waraksiewicz (1881-1960)*, Torun 1998.
- Bitwa warszawska*, t. I, *Bitwa na Bugiem (27 VII-7 VIII 1920)*, cz. I, Warszawa 1935.
- Bitwa warszawska*, t. II, *Bitwa nad Wisłą*, ks. 1 (7 VIII-12 VII 1920), cz. I, Warszawa 1939.
- Borowiec St., *Nad Bugiem. Walki oslonowe 7 Dywizji Piechoty (5 sierpien- 11 wrzesieh 1920)*, Studia taktyczne z historii wojen polskich 1918-1921, t. VII, Warszawa 1925.
- Bruski J. J., *Rada Republiki — parlament Ukrainskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie (lutysierpieh 1921 r.)*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego nastapstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 337-347.
- Brzoza J., *Polski rok 1919*, Warszawa 1987.
- Bulhak H., *Pocztki sojuszu polsko-rumunskiego i przebieg rokowan o konwencja wojskowa w I. 1919-1921*, *Dzieje Najnowsze*, 1973, nr 13, s. 21-51.
- Cabanowski M., *General Stanislaw Bulak—Balachowicz*, Warszawa 1993.
- Cisek J., *Bialoruskie oddzialy gen. Stanislaw Bulak-Balachowicza w polityce Jozefa Pilsudskiego w okresie wojny polsko-bolszewickiej (marzec-grudzien 1920 r.)* (maszynopis rozprawy doktorskiej obronionej na Uniwersytecie Wroclawskim).
- Cisek J., *Rozmowa Pilsudski-Machrow. Przyczynek do stosunkow Polski z „biala” Rosja w roku 1920*, [w:] *Z dziejow polityki i dyplomacji polskiej. Studia poswiacone pamieci Edwarda W. Raczynskiego, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, Warszawa 1994, s. 210-223.
- Davies N., *Orzel biały. Czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920*, Krakow 1997.
- Deruga A., *Początek rokowan o sojusz miedzy Pilsudskim a Petlura (styczen-lipiec 1919)*, Z dziejow stosunkow polsko-radzieckich. Studia i materialy, t. VI, 1970, s. 45-67.
- Docenko A., *Wyprawa zimowa armii URL 1920 r.*, Warszawa 1935.
- Домарацький [А.], *Оборона Замостя*, Нове (спеціальний випуск) (Александров Куявський), 28 II 1921, с. 29-37.

- Dominiczak H., *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939*, Warszawa 1992.
- Dziewanowski M. K., *J. Pilsudski an European federalist 1918-1922*, Stanford 1969.
- Encyklopedia wojskowa*, t. 1 (A-C), Warszawa 1931.
- Garlicki A., *Uzrodel obozu belwederskiego*, Warszawa 1979.
- Gluzinski T., *Sprawa ukraińska*, Warszawa 1937.
- Glogowska H., *Hassan Konopacki — tatarski dowodca bialoruskiego wojska*, Bialoruskie Zeszyty Historyczne (Bialystok), 1994, nr 2, s. 162-169.
- Golebiewski G., *Zanim zostal „Grotom”. Sluzba Stefana Roweckiego w wojsku 11 Rzeczypospolitej do 1939 r.*, Torun 1998.
- Gomolka K., *Bialorusini w II Rzeczypospolitej*, Gdansk 1992.
- Gomolka K., *Geneza, dzialalnosc i rozpad bialoruskich oddzialow wojskowych (1917-1920)*, Studia i Materialy do Historii Wojskowosci, t. XXXIV, 1992, s. 185-191.
- Gomolka K., *Polska wobec oddzialow Stanislawo Bulak-Balachowicza w 1920 r.*, Dzieje Najnowsze, R. XXIII, 1990, z. 1, s. 3-8.
- Gomolka K., *Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii bialoruskiej 1918-1922*, Warszawa 1989.
- Grabowski Z., *Bitwa pod Klewaniem*, Przegląd Kawaleryjski, 1932, nr 8-9, s. 97-122.
- Grosfeld L., *Pilsudski i Sawinkow*, [w:] *Studia historyczne. Ksiega jubileuszowa z okazji 70 urodzin prof. dr. S. Arnolda*, Warszawa 1965, s. 108-131.
- Grosfeld L., *Pilsudski et Savinkov*, Acta Poloniae Historica, t. 14, 1966, s. 49-75.
- Hauser P., Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w pogladach Jozefa Pilsudskiego i proba jej urzeczywistnienia w latach 1918-1921*, [w:] *Polska i Ukraina. So- jusz 1920 roku i jego nastepstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmery, E. Wiszki, Torun 1997, s. 17-41.
- Heller M., Niekricz A., *Utopia u wladzy. Historia Związku Sowieckiego*, t. 1, Londyn 1985.
- Hryckiewicz A., *General Stanislaw Bidak-Balachowicz jako wojskowy i dzialacz polityczny (lata 1918-1920)*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sasiedzi od sredniowiecza po wspolczesnosc. Studia i materialy ofiarowane Profesorowi Stanislawowi Alexandrowiczowi w 65 rocznice urodzin*, Torun 1996, s. 437-447.
- Jekabsons E., *Generalis Stanislaus Bulak—Balachovics un Latvija*, Latvijas Arhivi (Ryga), 1995, nr 1.
- Jekabsons E., *Stosunki miedzy Lotwa i Bialoruska Republika Ludowa w latach 1919-1921*, Bialoruskie Zeszyty Historyczne (Bialystok), 1997, nr 7, s. 49-63.
- Juzwenko A., *Polska a „biala” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Warszawa 1973.
- Какурин Н.Е., Меликов В.А. *Война с белополяками 1920 г.*, Москва 1925.
- Kaminski S., *Lata walki i zametu na Ukrainie (1917-1921)*, Warszawa 1928.
- Kampania roku 1920 w swietle prawdy*, Lwow 1924.
- Karpus Z., *Armia gen. por. M. E. Bredowa w Polsce (marzec-sierpien 1920)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia XXI, Torun 1986, s. 75-92.
- Karpus Z., *Bialoruskie formacje wojskowe w Polsce w latach 1919-1921*, [w:] *Pomorze — Polska — Europa. Studia i materialy z dziejow XIX i XX wieku ofiarowane Profesorowi dr. hab. Mieczyslawowi Wojciechowskiemu w 60 rocznice urodzin*, Torun 1995, s. 223-231.

- Karpus Z., *Emigracja rosyjska i ukraińska w Toruniu w okresie międzywojennym*, Rocznik Torunski, t. 16, 1983, s. 93-112.
- Karpus Z., *Emigracja rosyjska, ukraińska i białoruska we Polsce w okresie międzywojennym (1918-1939). Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI-XX w. Społeczeństwo — gospodarka — polityka*, pod red. M. Wojciechowskiego i R. Schattkowsky'ego, Torun 1996, s. 93-101.
- Karpus Z., *Działalność gen. Stanisława Bulak-Balachowicza i jego oddziału w Polsce podczas wojny 1920 r.*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku, 1990, s. 89-101.
- Karpus Z., *Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919-1920*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera i E. Wiszki, Torun 1997, s. 235-246.
- Karpus Z., *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*, Torun 1997.
- Karpus Z., *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918—1924. Z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej*, Torun 1991.
- Karpus Z., *Jency i internowani w Białymstoku i Brzesciu Litewskim w latach 1919- -1921*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku, 1992, z. 6, s. 70-80.
- Karpus Z., *Jency i internowani w Białymstoku w latach 1919-1921*, Muzeum Wojska w Białymstoku, 1995.
- Karpus Z., *Jency wojenni i emigracja polityczna z Rosji na Pomorzu w latach 1914—1939. (Procesy asymilacyjne, stosunek miejscowego społeczeństwa)*, [w:] *Migracje polityczne i ekonomiczne w krajach nadbałtyckich w XIX i XX w.*, pod red. J. Borzyszkowskiego i M. Wojciechowskiego, Torun-Gdarisk 1995, s. 125-137.
- Karpus Z., *Lotnicy ukraińscy w Bydgoszczy w latach 1921—1922*, [w:] *Bydgoszcz. 650 lat prow miejskich*, pod red. M. Grzegorza i Z. Bieganskiego, Bydgoszcz 1996, s. 237-243.
- Karpus Z., *Obozy uchodźców, jenców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918-1921*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie (Włocławek), t. 6, 1987, s. 245-258.
- Karpus Z., *Oboz Internowanych nr 7 w Tucholi (wrzesień 1921-styczeń 1923)*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim (1920-1939)*, pod red. M. Wojciechowskiego, Torun 1991, s. 143-157.
- Karpus Z., *Oboz jenców bolszewickich i internowanych ukraińskich w Wadowicach. Raport z listopada 1920 roku*, Wojskowy Przegląd Historyczny, 1994, nr 4, s. 158-165.
- Karpus Z., *Oboz Jenców nr 7 w Tucholi (1914-1921)*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XXXVI, 1994, s. 137-148.
- Karpus Z., *Pobył żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920-1924*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Torun 1996, s. 455-464.
- Karpus Z., *Problem jenców bolszewickich na terenie Dowództwa Okręgu Generalnego Pomorze w okresie sierpień 1920-październik 1921*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema, R. XXVIII (7), Torun 1995, s. 284-290.
- Karpus Z., *Raport o sytuacji jenców i internowanych oraz o stanie obozu w Dabiu pod Krakowem od listopada 1918 do listopada 1920 r.*, [w:] *Polska i jej sąsiedzi w czasach*

najnowszych. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Karolowi Griinbergowi w 70-lecie urodzin, Torun 1995, s. 65-73.

- Karpus Z., *Rosjanie i Ukraińcy na Pomorzu 1920-1939*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Torun 1998, s. 95-114.
- Karpus Z., *Rosjanie i Ukraińcy w Toruniu w latach 1920-1939*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Torun 1993, s. 81-97.
- Karpus Z., *Stanica Ukraińska w Kaliszu. Centrum ukraińskiego życia społeczno-wojskowego na emigracji w Polsce w latach 1924-1939*, [w:] *Na przelomie stuleci. Narod — Kościół — Państwo w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Ryszardowi Benderowi z okazji 65 rocznicy urodzin*, Lublin 1997, s. 407-415.
- Karpus Z., *Traktat ryski a polscy sojusznicy z okresu wojny polsko-bolszewickiej 1920 r.*, [w:] *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, pod red. M. Wojciechowskiego, Torun 1998, s. 229-240.
- Karpus Z., *Tuchola. Oboz jencow i internowanych (1914—1922)*, [w:] *Szkice tucholskie. W 650-lecie nadania praw miejskich Tucholi*, pod red. W. Jastrzebskiego, Bydgoszcz-Tuchola 1996, s. 249-262.
- Karpus Z., *Zołnierze Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w obozach w Polsce w latach 1920—1924*, [w:] *Третій Міжнародний Конгрес Українців, 26—29 серпня 1996 р.*, Історія, Харків 1996, с. 55-64.
- Karpus Z., Latyszonek O., *Zyciorys gen. Stanisława Bulak-Balachowicza*, Białoruskie Zeszyty Historyczne (Białystok), 1995, nr 2 (4), s. 160-169.
- Karpus Z., Rezmer W., *Poland and the Sluck uprising (november 1920 - april 1921)*, [w:] *XX International Colloquium of Military History*, XX Acta, Warsaw 1995, s. 373-377.
- Karpus Z., Rezmer W., *Powstanie sluckie 1920 r. w swietle polskich materialow wojskowych*, Białoruskie Zeszyty Historyczne (Białystok), 1996, nr 5, s. 75-82.
- Klimecki M., *Polsko-ukraińska wojna o Lwow i Wschodnia Galicja 1918-1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe*, Warszawa 1997.
- Klimecki M., *Polsko-ukraiński konflikt wojskowy o Galicja Wschodnia. 1918-1919 r.*, [w:] *Akcja „Wisła” na tle stosunkow polsko-ukraińskich w XX wieku*, Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12-14 VI 1992 r., pod red. J. Farysia i J. Jakiela, Szczecin 1994, s. 29-38.
- Klimecki M., *Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918-1921*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 43-79.
- Kolariczuk A., *Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu (1920-1939)*, Kalisz-Przemysł-Lwow 1995.
- Kolanczuk A., *Zołnierze armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920-1924)*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 273-307.
- Kratki zarys zagadnienia białoruskiego. Opracowanie Oddziału II Sztabu Generalnego*, Warszawa 1928.

- Krzastek T., *Wojna polsko-rosyjska 1919-1920*, Warszawa 1995.
- Krzczunowicz K., *Ostatnia kampania konna. Działania jazdy polskiej przeciw Armii Konnej Budionnego w 1920 roku*, przedmowa gen. dyw. S. Kopariski, Londyn 1971.
- Kukutka J., *Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919-1922)*, Warszawa 1970.
- Kumaniecki J., *Pokoj polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktat, komisje mieszane*, Warszawa 1985.
- Kumaniecki J., *Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921-1923*, Warszawa 1971.
- Kuszcz W., *Walka o niepodleglosc Ukrainy*, Glos Prawdy, nr 188, 9 IV 1927.
- Kutrzeba T., *Bitwa nad Niemnem (wrzesiem—pazdziernik 1920)*, Warszawa 1926.
- Kutrzeba T., *Wyprawa kijowska 1920 roku*, Warszawa 1937.
- Leinwand A., *Polska a Denikin. Z dziejow stosunkow miedzy Polska a kontrrewolucja na poludniu Rosji w latach 1918—1920*, [w:] *Z dziejow wojny i polityki. Ksiega pamiatkowa ku uczczeniu siedemdziesiatej rocznicy urodzin prof. dr. Janusza Wolińskiego*, Warszawa 1964, s. 33-39.
- Lewandowski J. F., *Ataman z Bialorusi*, Katolik (Katowice), nr 37, 11 IX 1988, s. 13.
- Lewandowski J., *U zrodel wyprawy kijowskiej*, Zeszyty Naukowe WAP, Seria Historyczna, 1962, nr 7 (26), s. 90-111.
- Lis-Blonski S., *Balachowcy* (maszynopis w Bibliotece Ossolineum we Wroclawiu, sygn. 15545).
- Lisiewicz I., *Ostatnia szansa (stosunkipolsko-ukrainskie 1918—1921)*, Warszawa 1998.
- L. K., *Ekspozytura MSWojsk. do Spraw Ukrainskich w roku 1920*, Niepodleglosc (Londyn-Newy Jork), t. VII, 1961, s. 236-245.
- Luckett R., *The White Generals. An Account of the White Movement and the Russian Civil War*, Edinburgh 1971.
- Latyszonek O., *Bialoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Bialystok 1995.
- Latyszonek O., *General Bitlak-Balachowicz w wojnie 1919-1920*, Sybirak (Bialystok), 1990, nr 5, s. 7-12.
- Latyszonek O., *Mikolaj Demidow (1888-1967)*, Bialoruskie Zeszyty Historyczne (Bialystok), 1995, nr 2, s. 174-180.
- Latyszonek Q., *Spod czerwonej gwiazdy pod biady krzyz*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Bialymstoku, 1992, nr 6, s. 41-49.
- Latyszonek O., *Watek ukrainski w dzialalnosci gen. Stanisiawa Bulak-Balachowicza*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego nastepstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmiera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 261-271.
- Lukomski G., *Walka Rzeczypospolitej o Icesy polnocno-wschodnie 1918-1920. Polityka i dzialania militarne*, Poznan 1994.
- Machalski T., *Nasza kawaleria na lewym skrzydle bitwy warszawskiej (1-22 VIII 1920 r.)*, Przegląd Kawalerski, 1929, nr 3, s. 167-207.
- Materski W., *Tarcza Europy. Stosunkipolsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994.
- Мишугина И.В. *Польсько-советская война 1919-1920 гг.*, Москва 1994.
- Mikulicz S., *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.
- Mironowicz E., *Bialorusini wobec panstwa polskiego w latach 1918-1925*, Bialoruskie Zeszyty Historyczne (Bialystok), 1994, nr 2, s. 20-29.

- Motyl A. J., *The turn to the right: the ideological origins and development of Ukrainian nationalism, 1919-1929*, New York 1980.
- Musialik Z. M., *Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920*, Wloclawek [b.r.w.].
- Nowak A., *Jak rozbic rosyjskie imperium. Idee polskiej polityki wschodniej (1733- -1921)*, Warszawa 1995.
- Nowak A., *Wojna polsko-sowiecka 1919-1920 roku w swietle najnowszych publikacji*, *Kwartalnik Historyczny*, t. C, 1993, z. 3, s. 79-107.
- Owsianko B., *Proces Sawinkowa*, *Kulisy. Ekspres Wieczorny*, nr 99, 21-23 V 1983; nr 104, 28-30 V 1983.
- Palij M., *The Ukrainian-Polish defensive alliance, 1919-1921. An aspect of the Ukrainian Revolution*, Edmonton 1995.
- Paluszynski T., *Przejscie oddzialu generala Stanislawo Bulak-Balachowicza z Estonii do Polski (marzec 1920 roku)*, [w:] *Polska i Europa w XIX-XX wieku*. *Studia historyczno-politologiczne*, Poznan 1992, s. 109-125.
- Petlura — Konowalez — *Bandera von Moskau ermordet*, Munchen 1962.
- Pobog-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1945*, t. 2, Londyn 1956.
- Pragier A., *Polityka ukraińska Pilsudskiego*. *Minsk—Boryslaw-Kijow-Warszawa-Ryga*, *Wiadomosci Polskie (Londyn)*, nr 42, 44, 19 X, 2 XI 1941, nr 12, 22 III 1942.
- Przybylski A., *Wojna polska 1918-1921*, Warszawa 1930.
- Relidzynski J., *Sladami Kmicica*, *Tygodnik Ilustrowany*, nr 31, 31 VII 1920.
- Rezmer W., *Symon Petlura (22 V 1879-25 V 1926)*. *Szkic biograficzny*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego nastęstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 151-161.
- Rimscha von H., *Der Russische Bürgerkrieg und die Russische Emigration 1917-1921*, Jena 1924.
- Serednicki A., *Ofensywa na Kijow w roku 1920 oraz jej konsekwencje dla armii i rządu URL w swietle prasy petlurowskiej w Polsce*, [w:] *Studia polsko-ukrainie*, t. 1, Kijow-Przemysl 1993, s. 200-211.
- Serednicki A., *Ofensywa na Kijow w roku 1920 r. oraz jej konsekwencje dla armii i rządu URL w swietle prasy petlurowskiej w Polsce*, *Studia z Dziejow Rosji i Europy Srodkowo-Wschodniej*, cz. I, t. XXVIII, 1993, s. 35-53.
- Sikorski W., *Nad Wisla i Wkra. Studium z polsko-rosyjskiej wojny*, Lwow 1928.
- Simanski P., *Kampania bialoruska Rosyjskiej Armii Ludowo-Ochotniczej gen. S. Bulak-Balachowicza w 1920 r.*, Bellona, t. XXXVII, 1931, z. 3-4, s. 196- -232.
- Soobs J., *Wojna Estonii o wyzwolenie (1918-1920)*, *Przeglad Wojskowy*, t. IV, 1929, z. 20, s. 70-112.
- Stanislowski W., *Emigracja i mniejszosc rosyjska w II Rzeczypospolitej: proba charakterystyki spolecznosci*, *Sprawy Narodowosciowe*, t. V, 1996, z. 2, s. 23-60.
- Statkus V., *Lietuvos Ginkluotos Pajegos 1918-1940 m.*, Chicago 1986.
- Stawecki P., *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wroclaw-Warszawa-Krakow 1997.
- Stawinski J., *Likwidacja ostatniego zagonu Budionnego. (Zarys)*, *Przeglyd Kawaleryjski*, 1930, nr 10, s. 187-211.

- Studia polsko-ukrainskie, cz. 1, Ukraina—Polska: Dziedzictwo historyczne i swiadomosc spoleczna. Materiały z konferencji naukowej, Kamieniec Podolski, 29-31 maja 1992 r., Kijow-Przemysl 1993.*
- Suchcic A., *Generalowie wojny polsko-sowieckiej 1919-1920. Maly slownik biograficzny*, Bialystok 1993.
- Suleja W., *Pilsudski a Petlura*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 113-129.
- Szandruk P., *Dzialania zbrojne wojska ukrainskiego w wojnie r. 1920*, Polska Zbrojna, nr 219-293, 23-25 X 1930.
- Szandruk P., *Organizacja wojska ukrainskiego na Podolu z poczatkami roku 1920 i wyprawa na Mohylew (26-28 IV 1920 r.)*, Bellona, t. XXIX, 1928, z. 2, s. 202-218.
- Szczepanski J., *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*. Warszawa-Pultusk 1995.
- Tarkowski K. A., *Lotnictwo polskie w wojnie z Rosja Sowiecka 1919-1920*, Warszawa 1991.
- Тютюнник Ю. *З поляками проти України*, Харків 1924.
- Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, pod red. M. Wojciechowskiego, Torun 1998.
- Tuchola. Oboz jencow i intemowanych 1914-1923, cz. 1*, oprac. Z. Karpus, W. Rezmer, Torun 1997.
- Turonek J., *Waclaw Iwanowski i odrodzenie Bialorusi*, Warszawa 1992.
- Удовиченко О. *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921*, Київ 1995.
- Waligora B., *Na przelomie zdarzeh na ziemiach Bialorusi i Litwy oraz w krajach baltyckich (1918-1919)*, Warszawa 1934.
- Wandycz P., *Z zagadnieh wspolpracy polsko-ukrainskiej w latach 1919-1920*, Zeszyty Historyczne (Paryz), 1967, z. 12, s. 3-24.
- Wasilewski L., *Kwestia ukrainska jako zagadnienie miedzynarodowe*, Warszawa 1934.
- Waszkiewicz Z., *Jozef Pilsudski a problem ukrainski*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 191-215.
- Wedziagolski K., *Boris Savinkov: portrait of a terrorist*, [b.m.w.] 1988.
- Wiszka E., *Dzialalnosc wydawnicza zolnierzy Armii URL intemowanych w Aleksandrowie Kujawskim*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sasiedzi od sredniowiecza po wspolczesnosc. Studia i materialy ofiarowane Profesorowi Stanislawowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Torun 1996, s. 465-474.
- Wiszka E., *Prasa wojsk Ukrainskiej Republiki Ludowej intemowanych w Polsce w latach 1920-1924*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 309-327.
- Wiszka E., *Udzial 6 dywizji armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w obronie Zamoscia w sierpniu 1920 roku*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI—XX w.)*, pod red. Z. Karpusa i W. Rezmera, Torun 1998, s. 267-282.
- Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tlo miedzynarodowe. Materialy sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1—2 pazdziernika 1990*, pod red. A. Koryna, Warszawa 1991.
- Wrzosek M., *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921*, Warszawa 1992.
- Wrzosek M., *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918-1921*, Bialystok 1988.
- Wyszczelski L., *Niemen 1920*, Warszawa 1991.

Zarys dziejow historii wojskowej, Warszawa 1991.

Алексашенко А.П. *Крах денкининцины*, Москва 1966.

Баран З. *Східна Галичина і союз Пiлсудський – Петлюра*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego nastapstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 177-189.

Беларускія войскі ў Літве 1918-1920, Спадчына (Мiнск), 1993, № 4. с. 23-32.

Вєсялкоўскі Ю. *Беларусь ў першай сусветнай вайне (Гiстарычны нарыс)*, Беласток; Лондан, 1996.

Вiшка О. *Козацька могила на Куявичах*, Львiв 1993.

Вiшка О. *Українська таборова преса вояків Армії УНР iнтернованих у Польщі (1920-1924)*, [w:] *Третій Мiжнародний Конгрес Українців, 26-29 серпня 1996 р.*, Iсторія, Харків 1996, с. 222-227.

Голинков Д.Л. *Дело Бориса Савинкова*, Советская юстиция, 1966, № 23, с. 22-23.

Голинков Д.Л. *Крах вражеского подполья. (Из истории борьбы с контрреволюцией в Советской России 1917-1924)*, Москва 1971.

Голинков Д.Л. *Крушение антисоветского подполья в СССР*, т. I, Москва 1978.

Грицкевич А.П. *Борьба с контрреволюцией в Белоруссии в последний период гражданской войны (разгром эсэро-националистического мятежа в Слуцком уезде в конце 1920 года)*, Acta Baltico-Slavica, t. IX, 1976, s. 233-265.

Грыцкевіч А. *Слуцкае паўстанне 1920 г. — збройны чын у барацьбе за незалежнасць Беларусі*, Спадчына (Мiнск), 1993, № 2, с. 2-13.

Грыцкевіч А. *Вакол «слуцкага паўстання»*, Мiнск 1987.

Гордiєнко В. *Українська Галицька Армія*, Львiв 1991.

Гунчак Т. *Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії*, Київ 1993.

Дєрябин А. *Гражданская война в России. Белые армии*, Moskva 1998.

Iсторія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.), Львiв 1992.

Колянчук О. *Незабутні могили*, [b.g. i m.w.j.].

Колянчук О., Литвин М., Науменко К., *Генералітет українських визвольних змагань*, Львiв 1995.

Командний склад VI-ї Стрiлецької Дивізії під час перебування в фортеці в Берест, Нове Життя (спеціальний випуск) (Александров Куявський), 28 II 1921, с. 60-66.

Куц В. *За визволення* [b.g. i m. w.].

Лiсєвич І. *Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р.*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego nastapstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 81-99.

Литвин М. *Польсько-український військово-політичний діалог 1918-1920 років: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego nastapstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 247-259.

Литвин М.Р., Науменко К. Є. *Iсторія ЗУНР*, Львiв 1995.

Марголін А. *Україна і політика антанти*, Берлін 1921.

Наріжний С. *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, т. I, Прага 1942.

Нарысы гісторыі Беларусі, ч. 2, Мінск 1995.

Науменко К. *Генералітет Української Народної Республіки*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki, Torun 1997, s. 217-234.

Оборона Замостя VI січовою стрілецькою дивізією армії УНР у 1920 р., Торонто 1956.

Ольшанский П.Н. *Рижский договор и развитие советско-польских отношений 1921-1924 гг.*, Москва 1974.

Ольшанский П.Н. *Рижский мир. Из истории борьбы советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918 - март 1921 г.)*, Москва 1969.

Омельянович-Павленко М. *Зимовий похід*, Каліш 1934.

Почс К.Я. „*Санитарный кордон*”. *Прибалтийский регион и Польша в антисоветских планах английского и французского империализма (1921-1929 гг.)*, Рига 1985.

Полонська-Василенко Н. *Історія України*, т. 2, Київ 1992.

Симон Петлюра та українська національна революція. *Збірник праць друкованого конкурсу Петлюрознавців України*, Київ 1995.

Сирник І.Я. *До питання інтернаування Армії УНР у Польщі у 1920–1924 рр.*, Україна в минулому (Київ-Львів), 1995, випуск 7, с. 45-51.

Срібняк І. *Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.)*, Київ-Філадельфія 1997.

Срібняк І. *Симон Петлюра — на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919-1920 років*, [w:] *Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу Петлюрознавців України*, Київ 1995, с. 137-164.

Стукалич Ю. *Мы Дойдем! Очерки, статьи, фельетоны*, Нью-Йорк 1975.

Стужинская Н. *Случаки*, Літаратура і мастацтва (Мінск), № 5, 29 I 1993, с. 14-15.

Сидоренко-Сапорай С. *Соціалістична спадщина націоналістам вояком. Вступ до стратегічно-політичного нарису Зимового Походу*, Nemezida (Яблонна), 1936, збірник 1, с. 5-19.

Троцинський В. *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*, Київ 1994.

Шкаренков Л.К. *Агония белой эмиграции*, Москва 1986.

6-а Стр. Дивізія — *хронологічні дати*, Нове Життя (спеціальний випуск) (Александров Куявський), 28 II 1921, с. 55-59.

6-а Стр. Дивізія, Український стрілець (Александров Куявський), 1920, № 2, с. 17-20.

Хор. Гл[адкий]. *Короткий нарис історії 6-ої Стр. Дивізії*, Нове Життя (спеціальний випуск) (Александров Куявський), 28 II 1921, с. 10-15.

Хор. Гл[адкий]. *6-а Стрілецька Дивізія на Україні*, Український стрілець (Александров Куявський), 1920, № 1, с. 11-15.

Энциклопедыя гісторыі Беларусі, т. 1, Мінск 1993.

Якимович Б. *Збройні сили України. Нарис історії*, Львів 1996.

Ярославин С. *Визвольна боротьба на Західно-Українських землях у 1918-1923 роках*, Філадельфія 1956.

Список важливих скорочень

AAN	— Архів сучасних актів (Archiwum Akt Nowych)
art.	— артикул (artykul)
b.	— колишній (byly)
baon	— батальйон (batalion)
bial.	— білоруський (bialoruski)
BKW	— Білоруська Військова Комісія (Bialoruska Komisja Wojskowa)
bryg.	— бригада (brygada)
CA KC PZPR	— Центральний архів Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії (Centralne Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej)
CA MSW	— Центральний архів міністерства внутрішніх справ (Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnetrznych)
CAW	— Центральний військовий архів (Centralne Archiwum Wojskowe)
cz.	— частина (czesc)
Dep.	— Департамент (Departament)
DOE	— Управління етапного району (Dowodztwo Obszaru Etapowego)
DOG	— Управління генерального округу (Dowodztwo Okregu Generalnego)
DP	— піхотна дивізія (dywizja piechoty)
dtwo	— командування, управління (dowodztwo)
dyw.	— дивізія (dywizja)
gen.	— генерал (general)
gl.	— головний (glowny)
IISH	— Міжнародний інститут соціальної історії (International Institute of Social History) в Амстердамі
k.	— карта (karta)
kaw.	— кінний, кавалерійський (kawaleryjski)
kon.	— konny lcoz.
KTW	— Керівництво Військових Транспортів (Kierownictwo Transportow Wojskowych)
LVVA	— Центральний історичний архів Латвії (Latvijas Valsts vēstures arhīvs) у Ризі
marsz.	— маршалок (marszalek)
med.	— медичний (medyczny)
mkp.	— польська марка (marka polska)
MSW	— Міністерство внутрішніх справ (Ministerstwo Spraw Wewnetrznych)
MSWojsk.	— Міністерство військових справ (Ministerstwo Spraw Wojskowych)
MSZ	— Міністерство закордонних справ (Ministerstwo Spraw Zagranicznych)
NDWP	— Верховне Командування Війська Польського (Naczelne Dowodztwo Wojska Polskiego)
BKBP	— Верховне Командування Війська Польського

---

nr	— номер (numer)
oddz.	— відділ, підрозділ (oddzial)
PAN	— Польська Академія Наук (Polska Akademia Nauk)
pix.	— піхота (-ний)
pkt	— пункт (punkt)
PRM	— Президія Ради Міністрів (Prezydium Rady Ministrow)
PU ds. PJUR	— Державне бюро з повернення полонених, біженців і робітників (Panstwowy Urzad do spraw Powrotu Jencow, Uchodzcow i Robotnikow)
г.	— рік (rok)
RM	— Рада міністрів (Rada Ministrow)
RP	— Республіка Польща (Rzeczpospolita Polska)
s.	— сторінка (strona)
sanit.	— санітарний (sanitarny)
SAU	— Союзна Українська армія (Sprzymierzona Armia Ukrainka)
SJ	— Секція полонених (Sekcja Jencow)
SO	— Загальна секція (Sekcja Ogolna)
sot.	— сотник (sotnik)
spr.	— справа (sprawa)
st.	— старший (starszy)
strz.	— стрілець, стрілецький (strzelec, strzelecki)
Szt.	— Штаб (Sztab)
t.	— том (teczka)
TSK	— Об'єднання прикордонної охорони (Towarzystwo Strazy Kresowej)
URL	— Українська Народна Республіка (Ukrainska Republika Ludowa)
wachm.	— вахмістр (wachmistrz)
wojsk.	— військовий (wojskowy)
WP	— Військо Польське (Wojsko Polskie)
VNA	— Військово-історичний архів (Vojenský historický archiv) у Празі
zb.	— збірник (zbior, zbirnyk)
ZURL	— Західно-Українська Народна Республіка (Zachodnio-Ukrainska Republika Ludowa)
артил.	— артилерійський
бат.	— батальйон
БКВ	— Білоруська Військова Комісія
в.о.	— виконуючий обов'язки
вахм.	— вахмістр
військ.	— військовий
ВП	— Військо Польське
д.	— справа (дело)
див.	— дивізія
ГАРФ	— Державний архів Російської Федерації (Государственный архив Российской Федерации) в Москві

ген.	— генерал
ЗУНР	— Західно-Українська Народна Республіка
кап.	— капітан
кг	— кілограм
мед.	— медичний
пол.м.	— польська марка
млн.	— мільйон
Мін.ВС.	— Міністерство військових справ
підхор.	— підхорунжий
підполк.	— підполковник
піх.д.	— піхотна дивізія
піх.п.	— піхотний полк
пор.	— поручник
р.	— рік
РГВИА	— Російський Державний Військово-історичний архів (Российский Государственный Военно-исторический архив) у Москві
РЕК	— Російський Евакуаційний Комітет
РПК	— Російський Політичний Комітет у Польщі
РПКО	— Російський Політичний Комітет Опіки над емігрантами в Польщі
ряд.	— рядовий
с.	— сторінка
саніт.	— санітарний
сот.	— сотник
спр.	— справа
ст.	— старший
стр.	— стрілець, стрілецький
т.	— том
тех.	— технічний
тис.	— тисяча
УГА	— Українська Галицька Армія
УГО	— Управління генерального округу
УНР	— Українська Народна Республіка
ур.	— урядовець
ЦДАВОУ	— Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Києві
ЦДІАУ	— Центральний державний історичний архів України у Львові
ЦХИДК	— Центр зберігання історично-документальних колекцій (Центр хранения историко-документальных коллекций) в Москві
хор.	— хорунжий
Шт.	— Штаб
шт.	— штука

Список схем і таблиць

Список схем

1. Організація армії УНР — стан на 22 травня 1920 р..
2. Організація 6-ої стрілецької дивізії – стан на 14 серпня 1920 р.
3. Організація Польсько-української добровольчої групи підполк. Славека
4. Організація групи ген. С. Булак-Балаховича, що воювала на фронті – стан на кінець серпня 1920 р.
5. Організація армії ген. С. Булак-Балаховича затверджена Міністерством ВС 30 вересня 1920 р.
6. Фактична організаційна структура армії ген. С. Булак-Балаховича – стан на кінець жовтня 1920 р.
7. Організаційна структура російської частини, що створювалася в Польщі, затверджена Мін.ВС 5 липня 1920 р.
8. Організаційна структура російського корпусу під командуванням ген. Б. Перемикіна, затверджена Мін.ВС 27 вересня 1920 р.
9. Організаційна структура козацької частини, формованої у Польщі, затверджена Мін.ВС в середині липня 1920 р.

Список таблиць

1. Організація та озброєння 6-ої стрілецької дивізії (командир: полк. М. Безручко, начальник штабу: полковник Б. Змієнко) – стан на 15 липня 1920 р.
2. Чисельність та організація армії УНР — стан на 15 серпня 1920 р.
3. Чисельність Дієвої армії УНР – стан на 16 вересня 1920 р.
4. Опис трофеїв армії УНР за період 15 вересня – 9 жовтня 1920 р.
5. Список військових матеріалів та оснащення, переданих армії УНР польською стороною в період лютий – 2 листопада 1920 р.
6. Чисельність та озброєння армії УНР – стан на 7 листопада 1920 р. (стан харчовий та бойовий)
7. Кадрова ситуація й організація 2-ої Волинської дивізії – стан на 1 листопада 1920 р. (бойові одиниці на фронті)
8. Кадрова ситуація українських дивізій (вояки, що перебувають на фронті та в тилу) – стан на 7 листопада 1920 р.
9. Список військових матеріалів та оснащення, прийнятого поляками після роззброєння українських військ до 2 грудня 1920 р.

10. Список залізничних транспортів з інтернованими відділами УНР, висланих углиб Польщі від 25 листопада 1920 до 20 січня 1921 рр.
11. Чисельність та дислокація відділів армії УНР, інтернованих у таборах у Польщі – стан на 20 квітня 1921 р.
12. Організація та чисельність групи ген. С. Балаховича – стан на 12 липня 1920 р.
13. Загальний чисельний стан та озброєння підрозділів ген. С. Булак-Балаховича – стан на 8 жовтня 1920 р.
14. Організаційна структура й озброєння фронтової групи ген. С. Булак-Балаховича – стан на 15 жовтня 1920 р.
15. Список озброєння та військового матеріалу, прийнятого від роззброєної армії ген. С. Булак-Балаховича й відісланого залізничним транспортом із Лунінця за період 12-27 грудня 1920 р.
16. Список залізничних транспортів з інтернованими підрозділами ген. С. Булак-Балаховича, відправлених із Лунінця до Каліша за період 29 листопада – 7 грудня 1920 р.
17. Чисельність й організаційна структура російського підрозділу – стан на 17 вересня 1920 р.
18. Чисельність та озброєння піхотної дивізії ген. Л. Бобошка – стан на 6 жовтня 1920 р.
19. Чисельність та організаційна структура 3-ї російської армії 5 листопада 1920 р.
20. Список інтернованих підрозділів 3-ї російської армії із зазначенням місць їх перебування (разом із бригадою осавула О. Сальнікова) – стан на 9 грудня 1920 р.
21. Список військових матеріалів і спорядження, прийнятого після роззброєння російських підрозділів – стан на 8 грудня 1920 р.
22. Організаційна структура, чисельність та озброєння козацької бригади осавула В. Яковлева – стан на 1 серпня 1920 р.

Список ілюстрацій

1. Головний Отаман УНР Симон Петлюра. Фото з: Срібняк І. *Обеззброєна але нескорена*, Київ-Філадельфія 1997.
2. Генерал Михайло Омелянович-Павленко. Фото з: Екран, 1982, №119-120.
3. Генерал Марко Безручко. Фото з: Екран, 1982, №119-120.
4. Генерал Юрко Тютюнник. Фото з: Екран, 1982, №119-120.
5. Генерал Володимир Сальський. Фото з: Екран, 1982, №119-120.
6. Генерал Віктор Зелінський. Фото з: Екран, 1982, №119-120.
7. Генерал Олександр Загородський. Фото з: Екран, 1982, №119-120.
8. Генерал Віктор Змієнко. Фото з: Екран, 1982, №119-120.
9. Генерал Павло Шандрук. Фото з: Екран, 1982, №119-120.
10. Генерал Антін Кравс (Краус). Фото з: Екран, 1982, №119-120.
11. Полк. (кап.) Микола Демидов. Фото з: Latyszonek O., *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995.
12. Полк. Гасан Конопацький. Фото з: Latyszonek O., *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995.
13. Генерал Станіслав Булак-Балахович. Фото з: Latyszonek O., *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995.
14. Генерал Юзеф Булак-Балахович. Фото з: Latyszonek O., *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995.
15. Голова Російського Політичного Комітету в Польщі Борис Савінков. Фото з: Огонёк, 1989, №30.
16. Генерал Антон Денікін. Фото з: Кузнецов А. *О белой армии и ее наградах 1917-1922 гг.*, Москва 1991.
17. Генерал Микола Юденіч. Фото з: Кузнецов А. *О белой армии и ее наградах 1917-1922 гг.*, Москва 1991.
18. Генерал Петро Врангель. Фото з: Кузнецов А. *О белой армии и ее наградах 1917-1922 гг.*, Москва 1991.
19. Підрозділ білоруського війська, Гродно, квітень 1919 р. Фото з САУ, sygn. 25/389, nr neg. 6179
20. *Ordre de bataille* армії УНР. Стан на 6 XI 1919 р. З САУ, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1772/89), t. 351
21. Положення військ УНР 6 XI 1919 р. З САУ, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1772/89), t. 351
22. Ген. Станіслав Булак-Балахович (зліва) з ад'ютантом, липень – серпень 1919 р. Фото з Дерябин А. *Гражданская война в России 1917-1922. Белье армии*, Москва 1998.

23. Ген. Станіслав Булак-Балахович із кінним загоном, Дюнабург, лютий – березень 1920 р. Фото з САУ, sygn. 25/1 1 13, nr neg. 6181.
24. Отаман С. Петлюра в розмові з ген. А. Лістовським підчас огляду військ УНР, Бердичів, травень 1920 р. (зліва направо: ген. А. Лістовський, отаман С. Петлюра, полк. В. Сальський, полк. М. Безручко). Фото з САУ, sygn. 25/747, nr neg. 6180.
25. Програма Російської Народної Добровольчої Армії ген. С. Булак-Балаховича, жовтень 1920 р. З САУ, Teki Laudanskiego, t. 10-11.
26. Наказ ген. С. Булак-Балаховича, виданий перед наступом у листопаді 1920 р. З САУ, 3 Armia, t. 98.
27. Відступ армії УНР – червень – серпень 1920 р. З САУ, SAU — MSWojsk., t. 104; *Wojna ukraińsko—moskiewska 1920 r.*, cz. I, Warszawa 1933.
28. Положення армії УНР 10 XI 1920 р. З САУ, SAU — MSWojsk., t. 104; *Wojna ukraińsko—moskiewska 1920 r.*, cz. I, Warszawa 1933.
29. Становище армії УНР 11 XI 1920 р. З САУ, SAU — MSWojsk., t. 104; *Wojna ukraińsko—moskiewska 1920 r.*, cz. I, Warszawa 1933.
30. Відступ армії УНР та її союзників – стан на 14-15 XI 1920 р. З САУ, SAU — MSWojsk., t. 104; *Wojna ukraińsko—moskiewska 1920 r.*, cz. I, Warszawa 1933.
31. Становище армії ген. с. Булак-Балаховича в листопаді 1920 р. З САУ, Oddz. II Szt. MSWojsk. (1775/89), t. 913; I. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995
32. Цвинтар табору інтернованих вояків армії УНР в Александрові Куявському. Сучасний вигляд. Фото з Pomorze i Kujawy, 1998, nr I.
33. Республіка Польща та сусідні країни. Карта видана Військово-географічним Інститутом, Варшава 1922. З Biblioteka Główna UMK w Toruniu, Gabinet Map, sygn. M-5041.

Додаток 1

Дислокація таборів полонених та інтернованих, розподільних станиць та пунктів вислання на території Польщі у січні 1921 р.

Управління Генерального Округу					Прифронтова територія					
Варшава	Краків	Лодзь	Львів	Люблін	Кельце	Познань	Помор'я	2 армія	4 армія	6 армія
										
Розань (Бал)	Вдовце	Капіш (Петл)	Лангут (Петл)	Лужов (Перем)	Радом (Бал)	Стигалково (більш пол)	Торунь (Перем)	Волковиськ	Барановичі	Злочів
										
Плоцьк (Бал)	Доб'є (нт та більш пол)	Александров Кузв. (Петл)	Шкулчи (Петл та більш пол)	Остров Ломж * (Перем)	Ченстохова (Петл)	Шпільорно (Петл і 1500 більш пол)	Тухоя (більш пол)	Гродно	Лунинець	Броди
										
Блосток	Здунська Воля (Яковл)								Брест-Литовський	Ковель
			Стрий	Дорогозък	Пьотрков (Петл)					
			Львів	Пулави	Сосновица (Петл – 429)					Романове Село
										
										Клебанька

* Сучасний Остров Мазовецький

 Табір інтернованих

 Табір полонених

 Пункт вислання

 Розподільна станиця

Бал – балаховці, Петл – петлорівці, Перем. – перемикинці, Яковл. – яковлевці.
 Нт. – інтерновані цивільні, більш пол. – більшовицькі полонені.

Джерело: SAW, NDWP, Oddz. IV (Sekcja Jencow), t. 35A, *Ordre de bataille* таборів полонених та інтернованих, розподільних станиць та пунктів вислання з 7 I 1921 р.

Додаток 2
Д Розташування інтернованих підрозділів росіян, українців, білорусів і козаків
 — стан на 1 квітня 1921 р.

Колонія 3-тя російська армія ген. Б. Перемієна	Колонія українська армія отамана С. Пештори	Колонія армія ген С. Булак-Балаховича	Колонія козаків підрозділи ос. В. Яковлева	Колонія білоруські партизанські загони
Торунь оф. — 591 ряд. — 857 див. — 130 Разом — 1578	Валюві оф. — 775 ряд. — 2515 див. — 95 Разом — 3385	Шчепіно оф. — 559 ряд. — 2865 див. — 156 Разом — 3580	Зачуєвська Воля оф. — 100 ряд. — 623 див. — 9 Разом — 732	Дорогозък оф. — 10 ряд. — 282 Разом — 292
Острів Лодзько-Вільський оф. — 778 ряд. — 3677 див. — 81 Разом — 4536	Ландут оф. — 966 ряд. — 2515 див. — 95 Разом — 3575	Розаль оф. — 62 ряд. — 766 див. — 0 Разом — 828	Торунь оф. — 126 ряд. — 570 див. — 24 Разом — 720	
	Шкулічі оф. — 63 ряд. — 198 див. — 4 Разом — 265	Плоцьк оф. — 243 ряд. — 869 див. — 27 Разом — 1139		
	Александров Куневський оф. — 679 ряд. — 2152 див. — 78 Разом — 2909	Радош оф. — 47 ряд. — 319 див. — 8 Разом — 374		
	Каліш оф. — 1241 ряд. — 2959 див. — 232 Разом — 4432			
	Пьотров оф. — 274 ряд. — 285 див. — 32 Разом — 591			
Разом	6114	4921	1452	292
Всього		27937		

оф. — офіцери, ряд. — рядові, див. — цивільні.

Джерело: САУ, 4 Армія, т. 329, Komunikat MSWojsk. nr 49 o sytuacji w obozach jencow i stacjach rozdzielczych z 30 (31) III 1921 r.

Додаток 3

Короткі характеристики офіцерів армії
ген. Станіслава Булак-Балаховича,
підготовлені польською розвідкою (II Відділ ВКВП) в кінці 1920 р.

1. **Аксаков**, ротмістр – займав різні посади, з яких був усунений, брав хабарі, утік із фронту й був арештований, останнього разу працював у торгівлі.
2. **Аліцький**, капітан – колишній тюремник із Пскова, обмежений і ледве пише, був помічником в інтендантстві армії.
3. **Ансіль** або **Рожко** – приділений до групи ген. Балаховича від кубанських козаків, потім формував бригаду, вояки його пам'ятають як ветеринара при козацькому полку, останнього разу працював у торгівлі.
4. **Балахович Юзеф**, полковник, зараз генерал – командир білоруської армії, колишній командир кінного полку, брат ген. С. Балаховича, увесь час перебував із ним, одружений із дочкою ген. Пуніна, штабс-ротмістр російської армії, поблажливо ставився до бандитизму серед вояків, приїхав (із Естонії та Латвії) без засобів, а зараз заможний.
5. **Барабаш**, полковник – командир полку, хоробрий офіцер.
6. **Бітіан (Bitian)**, полковник – командир полку, боягуз, обмежений, ворог поляків, його усунули з командування в травні 1920 р. під Карпіловою.
7. **Дарський**, полковник – командир полку, німецький офіцер із армії фон дер Гольца, в групі не займався політикою, хороший офіцер, командував партизанським полком, який завжди виконував складні завдання, у Камені Каширському його полк першим розпочав погром євреїв та грабунки.
8. **Добржинський Борис**, полковник – організатор і голова військового суду групи, забирав гроші арештованих, а самих арештованих відпускав, намагався втекти з місцезнаходження армії з Турова разом із готівкою до Варшави, але був арештований.
9. **Федоров**, прапорщик (хорунжий) – убивця, якого ген. Балахович тримав на пост-рах тих, хто вчинив якісь злочини, за походженням фін.
10. **Ярославцев**, генерал – командир 3-ї дивізії, генерал в армії М. Юденіча, був під впливом підполк. Ердмана, один із найбільш порядних офіцерів у армії ген. С. Балаховича, зараз голова Ліквідаційної Комісії.
11. **Камінцев**, ротмістр – інтендант 2-ї дивізії, неприхильно ставиться до поляків, під час інтернування при ньому знайдено 2 млн. пол.м.
13. **Коршунов**, ротмістр – один із найвидатніших бандитів у армії ген. Балаховича, учасник погрому в Камені Каширському та інших містечках, його судили польовим судом, потім звільнений із групи.
13. **Лоде**, полковник – командир полку, хороший офіцер, кілька разів поранений, хворий, завзятий пияк, поблажливо ставився до бандитизму серед вояків.

14. **Лусін (Рудницький) Олексій**, полковник – підполковник старої російської армії (служив у армії Бермондта), через деякий час був начальником штабу групи, арештований за самовільне видання наказів і розжалуваний у рядові (скоро йому було повернено попереднє звання), був комендантом шпиталю.
15. **Матадян (Matadian)**, полковник – за походженням вірменський єврей, схоже ніде не був офіцером, його полк перейшов до більшовиків під Каленковичами, інтригував і постійно хотів повернутися до Варшави.
16. **Назімов**, капітан – йому було пред'явлено звинувачення в продажі вівса, є одним із найкращих офіцерів у армії ген. Балаховича.
17. **Павловський**, полковник – у групі командував кавалерійським полком, ротмістр старої російської армії, за оцінкою самого ген. Балаховича був охарактеризований як найбільший бандит у групі, хороший офіцер, дозволяв своїм воякам грабувати, брав участь у погромі в Камені Каширському, пияк.
18. **Павловський**, капітан – командир панцирного потягу «Балаховець», пияк, брат полк. Павловського, так само як і він вважається бандитом.
19. **Платонові** – є їх троє братів у армії ген. Балаховича, всі однакові – готові тільки красти й грабувати як це робили в Пінську.
20. **Сардін Магомет Алі**, ротмістр – колишній командир більшовицького полку, без етики, стріляв і вшав.
21. **Сіроченко Леон**, ротмістр – ад'ютант ген. Балаховича, алкоголік, п'яний кожного дня, злочинів не вчиняв.
22. **Сомов**, ротмістр – без функцій у групі, розжалуваний, розпусний, затятий алкоголік і кокаїніст.
23. **Станіславський Микола**, полковник – пілот, останній помічник начальника авіаційної ескадрильї, затятий пияк і авантюрист, деякий час займав посаду начальника штабу групи, без військової підготовки, позичав гроші.
24. **Шувалов**, полковник – розжалуваний, хворий, інтриган, мав бути арештований і розжалуваний ген. Балаховичем у Любартові, втік до Кракова, де вербував добровольців до групи.
25. **Терешко** – командир партизанського загону при групі ген. Балаховича з околиць Овруча, Чорнобиля, у загоні мав самих бандитів і злодіїв, ненавидів євреїв і вирізав їх, дуже хороший вояк для нападів на тили ворога.
26. **Тронов**, поручник – ад'ютант станіславського полку, позбавлений амбіцій, алкоголік, кокаїніст, сильно хворий.
27. **Василевський**, поручник – найбільший бандит у групі, кількаразово розжалуваний ген. Балаховичем і відданий під польовий суд, був у Камені Каширському, де згвалтував хвору дружину одного з офіцерів.
28. **Воробйов**, поручник – командир українського партизанського загону, який співпрацював із групою ген. Балаховича, у діях схожий на Терешка, полюбляв крайнощі, підчас рейдів убивав євреїв.
29. **Згун Тимофій**, полковник – командир полку, схоже був військовим урядовцем, увесь час перебував із групою на фронті, звинувачень проти нього нема.
Джерело: ЦХИДК – Москва, фонд 471 (Naczelne Dowodztwo Wojska Polskiego 1918-1939), оп. 1, д. 54.

Показчик осіб

А

Абаза Віктор, підполк. 28
Адамович В'ячеслав («І. Деркач»),
отаман 171
Алексащенко А.П. 111
Алексюк Павло 161, 163
Александровіч Станіслав 9, 34, 62
Альошин 98
Анципович Анастас, кап. 167, 169
Ангелов, полк. 98
Арнольд Станіслав 109
Арцишевський А. Ф., 25
Афанасьєв, підполк. 89-90

Б

Бабель Ісак 151
Багінський, ротм. 94
Балцерак Віслав, 21
Балахович-Булак Станіслав, ген. 7-8,
11-14, 22, 28, 65-84, 86-88, 90-108,
113, 121, 126-128, 135, 137-138, 143-
144, 148, 150, 153-154, 159, 167-169,
173-176.
Балахович Герда 69
Балахович Юзеф, полк. 67, 84, 92-93,
95, 100-101, 103-104
Баміловський, полк. 35
Бандера Степан 18
Баран Зоя 18
Бартеньєв, кап. 148
Батовський Генрик 66
Базильський Гаврило, ген. 51-53
Бачковський Владзимір 24
Белдескул, полк. 30
Бендер Річард 10
Бермонд-Авалов Павло 123
Безручко Марко, полк. 22, 29, 33, 35,
39, 45, 51-52, 68, 70, 113, 172
Білобок Юзеф 165
Бельський Мечислав 75, 142, 150

Бінецький, ротм. 92
Білк Міхал, підпор. 79, 84, 90, 94, 96-104,
107
Блонський-Ліс Станіслав, підпор. 17-13,
75-81, 84, 87-88, 90, 93-95, 97-105
Бобошко Лев, ген. 51, 53, 115, 117-119,
121-123, 125-126, 129-131, 135, 174
Бохенек Владзимір, майор 156
Боєрнер Ігнатій, майор 87-88, 90, 136, 150
Бокитко, сот. 29
Болбочан Петро, полк. (ген.) 17
Бонко 98
Бородзіч, підполк. 162
Боровець Станіслав 138
Бортновський Владислав, полк. 152
Бредов Микола, ген. 17, 23, 96, 11, 116,
124, 126, 137-138, 146-148, 173-174.
Бродецький, пор. 142, 150
Бруський Ян Яцек 50
Бружницький В., підпор. 77, 87
Брзожа Я. 161
Будьоний Семен 14, 25, 30, 33, 136, 140,
142, 150-151, 172-173
Буйніцький, полк. 92
Буланов Н.С. 110
Булгак Гендрик 111

В

Валігора Болеслав 66, 158
Вандич Петро 20
Вараксевич Адольф Микола, ген. бриг. 75,
142
Василевський Леон 23
Васильєв, полк. 98-102
Вашкевич Зофія 42
Ведзігольський Кароль 13, 81, 110
Весялковський Ю. 160, 166
Вижчельський Л. 82
Вішка Омелян 9, 17, 33, 62, 70

Войцеховський Мечислав 4, 10, 22, 48, 70, 155

Волинський Януш 111

Воронів, підполк. 29

Воронка Юзеф 155

Врангель Петро, ген. 39, 43-44, 50, 91, 111, 115-119, 121, 123-124, 127-128, 137, 144-146, 152-153, 175-176

Врзосек Мечислав 4, 14, 24, 33, 72, 82, 150-151, 168

Г

Галер Станіслав, ген. 74, 79

Гарлиський Аджей 18

Гаузер Пржемислав 42

Гелер Міхал 65

Гемзин, кап. 18

Генрис Пол, ген. 17

Гермес Єржи, підпор. 141

Гіра, пор. 92

Гіппіус Зінаїда 109-110

Глазенап Петро Володимирович, ген. пор. 115, 117-118, 148

Глоговська Гелена 163

Глузінський Тадеуш 17

Годицький-Цвірко Казимір 156

Гордієнко В. 18

Гулий-Гуленко Тиміш, полк. (ген.) 35

Гунчак Тарас 12, 17-18, 22, 24

Голубівський Грегож 163, 166

Гомолка Кристина 7, 70, 156, 158, 166

Гоштовт Г. 120

Горський, вахм. 87

Грабовський З. 82

Григор'єв Михайло 78

Гросфельд Леон 109-110

Грюндберг Кароль 8

Грицкевич Анатолій 166-168, 170

Гуйковський, ротм.

Д

Даін, полк. 35

Данилюк Федір, пор. 169

Дарський, підполк. 87-88

Давидчинський, вахм. 151

Девіс Норман 100

Демидов Микола, кап. 104-105, 155-159

Денікін Антон, ген. 9, 18-20, 25, 110-111, 136-137, 140, 147

Деренталь Олександр 110

Дерфель, пор. 93

Деруга Олексій 17

Дерябін О. 65

Дзихтіаров Еліаш, підпор. 165

Дзівановський М.К. 21

Добжинський Борис, полк. 87

Доценко Олександр 25

Долинський, полк. 117

Долуд, полк. 35

Домінічак Генрик 62

Драпелла, майор 98

Духопельніков Григорій, полк. 79, 94-95, 106, 137 143-144, 154

Є

Єдревич Вацлав, майор 98, 144

Єдревський Владислав, ген. 43, 151

Єзовітов Костянтин, полк. 66-67, 155, 157-158

Єкобсонс Ерік 68

Єліна Міхал, пор. 72

Ж

Жаврид Павло, хор. 167, 169

Желіговський Лук'ян, ген. 151

З

Загородський Олександр, ген. 35, 53

Зайчовський З., кап. 76

Завісляк-Тунгуз Юзеф, майор 163-165

Звягінцев, підполк. 73, 92

Згітт, ст. вахм. 81, 87
 Згун Тимофій, полк. 92
 Зелінський Віктор, ген. 33, 152
 Змієнко В., полк. 29

І

Іскра (Лохвицький Г.І.), отаман (ген.)
 79, 84, 92, 94-95, 98, 100, 102
 Івановський Станіслав 156-158
 Івановський Вацлав 160

Й

Йожевський Генрик 30

К

Каледін Олексій, отаман (ген.) 132
Какурін М.Є. 101
 Камардін, ген. 131
 Камінський, підпор. 67-68
 Камінський Стефан 16, 20
Карпус Збігнев 8-10, 16-18, 20, 23-24,
27, 31, 34, 42, 48, 55, 62, 65-66, 70,
74, 81, 91, 96, 109-111, 114, 119, 135-
136, 138, 145-146, 155-156, 161-164,
166-171
 Карвецький-Чунічин Олександр, полк.
 165
 Кімажицький, пор. 168
Климецький Міхал 14, 16-17, 19
 Кмітіч 69
 Князьолуцький Леон 43
 Колбушевський Леон, кап. 37
Колянчук Олександр 9, 24, 45, 48
 Коновалець Євген, полк. (ген.) 17-18
 Конопацький Гасан, полк. 160-163
 Конопілка Сергій 165
Корин Анджей 21
 Коршун-Осмоловський Микола, полк.
 30
 Котовський Григорій 38, 40

Кравс Антін (Краус, Кравченко), полк.
 (ген.) 11, 31
 Крайовський Франтішек, ген.-підпор. 25-
 27, 81, 97-98, 142
 Кристов-Мемдзієв Бек, полк. 137
 Кроляк, вахм. 75, 77, 87
Кростек Тадеуш 30
Кречунович К. 137, 140
 Кубіца, підпор. 151
 Кудзінський, кап. 169
Куманецький Єжи 17, 51
 Кунда Петро, пор. 165
Куцеба Тадеуш 8, 72, 82
Кушаль Франц 161, 165
 Кушель Франтішек, штабс-кап. 161
Куц Віктор 34, 40, 44, 50, 56
 Кузьмін, пор. 29

Л

Лаврентьєв Михайло, полк. 155
 Лазаров, отаман 137-138
 Ламакін Г., кап. 78
 Латишонок Олег 7, 13, 65-66, 73, 76, 155,
 159-161, 163, 166, 168, 170
 Лауданський Станіслав 21-22, 71, 76, 79-
 81, 96, 112-116, 118-120, 123, 137-139,
 141, 145, 147-148
 Лаштабега, осавул 137, 148
Лейнванд Артур 110
Левандовський Юзеф 17, 81
 Левінський З., ротм. 148
 Левіс 84, 105
 Левицький Андрій 18, 174
Литвин Микола 18, 24, 31, 36
 Ліпко, полк. 35
Лісевич Іван 14, 19, 24, 43-44
 Лістовський Антоній, ген. 110
 Лоде, полк. 92
Лукетт Р. 17
 Луцький, кап. 18
 Луцькевич Антоній 160
Л. К. 21

М

Мацелій Іван (Ян), пор. 156, 167, 169
 Махров Петро, ген. 43, 82, 117, 119,
 123-124, 152
Маліновський-Побог Владислав 65
 Мамонтов, ген. 133
Марголін А. 42
 Марушевський Артур, кап. 36, 43, 50,
 52-57, 59, 63-64, 130, 153
 Матвеев, ген. 104
 Максим 84, 105
Матерський Войцех 14, 57, 62
 Машевський Ю., майор 36
Меліков В.А. 101
 Меркалов, полк. 148
 Михайловський-Рак Шимон 161
 Михальський Т., пор. 115, 130
 Михаловський, підпор. 151
 Мишковський Олександр, кап. 66-67,
 69, 120
 Міджинський Богуслав, підполк. 87,
 117
 Мікоша Медард, полк. 91, 95, 100-101,
 103
Мікуліч Сергій 17, 21, 23, 42
 Міллер, ген. 121
 Міронович А., пор. 169
Міронович Євген 160
Мішутіна І.В. 14, 18, 22, 25, 109
 Морозов, кап. 78
 Морзе 134
Мотиль А. І. 161
Моценський Ю. 30
 Мурашко Є. 161
Мусялік З.М. 14, 72, 76

Н

Наріжний Симон 9
Науменко Кім 17-18, 24
Некріч Олександр 65
 Ніколаєвський В.І. 65

Новак Анджей 7, 9, 13-14, 109-111, 115

О

Обуховський Матеуш, підхор. 165
Огоновський Володимир 96
 Олейніков, полк. 102
 Олексієв, полк. 29
 Ольшанський П.Н. 123, 189
 Омелянович, полк. 35
 Омелянович-Павленко Іван, ген. 35, 55
 Омелянович-Павленко Михайло, ген. 20,
 25-27, 30, 33, 35-37, 39-41, 50-52, 54-
 55, 129, 150, 152, 172
 Осецький Олександр, ген. 17
Овсянко В. 91, 117
 Овсянник А. 161

П

Павлінов А., полк. 78
 Павловський, полк. 87, 89-90, 92
 Павлюкевич Арсеній, док. 166
 Пален Г.Л., ген.-хор. 119-120, 124, 126,
 129, 132, 135
Палій Михайло 36, 52
 Патек Станіслав 128
 Печерський, осавул 152-153
 Перемикін Борис, ген. 1, 42-43, 51, 54-55,
 62, 64, 91, 119-124, 126-131, 134, 137,
 144-145, 152, 154, 175-176
 Петлюра Симон 16-22, 25, 40, 42, 45, 57,
 62, 91, 128, 138
 Пілецький Р., вахм. 151
 Пілсудський Ю. 8, 11, 13, 16-19, 21-22, 27,
 42, 45, 66, 69, 75, 81-82, 19-1, 119-120,
 127, 139, 159-161, 163, 172
 Подгорський Володимир, підпор. 165
 Поляков, полк. 54
Полонська-Василенко Наталя 44
 Помаранський Стефан, кап. 12, 16, 81, 110
Помяновський Єжи 151
 Повержак, кап. 171

Прагер А. 22
Прибильський Антоній 72, 82
 Прилуцький Стефан, полк. 165
 Прокулевич Володимир 167
 Пронджинський, підполк. 103
 Протопопов, сотник (підпор.) 141
 Прущинський Олександр 161

Р

Радченко Віктор, пор. 165
 Рачинський Едвард 82, 119
Реліджинський Юзеф 69, 87
Резмер Вальдемар 9-10, 17, 19, 34, 70, 96, 166, 169, 171
 Рибак Юзеф, ген. 33
Рімша фон Ганс 52, 86
 Рогозінський, полк. 115
 Розвадовський Тадеуш, ген. 45
 Розновський-Розно, док. 78
 Романишин, пор. 45
Ромер Ян 27, 31
 Ровецький Стефан, майор 163, 166
Ромель Ю. 136, 150-151
 Рукін, полк. 35
 Русак Василь 167

С

Савінков Борис 11-12, 14, 28, 43, 73, 80-83, 87, 91, 93, 99, 102, 104-106, 108-110, 112, 115-121, 123-124, 127-128, 139, 143, 145, 148, 173
 Сальніков Олександр, осавул 14, 74, 116, 121, 128, 130, 133-135, 139-148, 153-154, 173
 Сальський Володимир, полк. 30, 43, 141
Салвік А. 24, 76, 81, 137
 Самойлов, кап. 150
 Сангушко, князь 62

Світальський Казимір, полк. 110
Середницький Олександр 33, 57
 Січинський, сот. 35
 Сікорський Владислав, ген. 72, 74-75
Сіманський Пантелеймон 91, 96
 Сіроченко Леон, ротм. 91, 100
 Скабовський-Задора Мечислав, підпор. 71, 75-76, 79, 81, 87, 89, 94, 98-102, 105
 Скульський Леопольд, ротм. 91, 100
 Сквірчинський С., пор. 114
 Славек Валерій, підполк. 30, 45, 47, 156, 158
 Смігли-Ридз Едвард, ген. 69
 Смірнов Дмитро, полк. 119
 Соколов, кап. 169
 Соловчук, сот. 29
Соотс Дж. 66
 Сосновський Казимір, ген. 27, 71, 82, 109, 117, 119-121, 123-124, 144-146, 148, 161
Срібняк Ігор 10, 14, 20, 22, 25, 57, 62
 Стахевич Вацлав, полк. 122
 Станіславський Войцех 8
Старіков, ген. 144
 Старженівський-Лаппо, полк. 162
Статкус В. 159
Ставецький Петро 67, 166
Ставінський Є. 150
 Стефанів Гнат, полк. (ген.) 31
 Стефаник Василь 12
 Струбов, ротм. 79
 Стрелецький-Крук, ротм. 45
Стужинська Н. 162
Стукаліч Ю. 65
Сухчіч Анжсей 24, 76
 Суйковський В., ротм. 78
Суля Володимир 19, 27
 Сушко Роман, підполк. 29
Сидоренко-Сапорай С. 20
Сирник Ярослав 21, 34, 48

Т

Тарчинський Марек 33, 76, 142
Такровський К.А. 76
 Темницький, кап. 75
 Терешко, ротм. 93
Тесляр Тадеуш 17
 Троцький Лев 79, 137, 143
Троцинський В.П. 31, 62
 Трусов, ген. 119, 121-124, 126, 129, 135, 145-146, 174
 Туронек Ежи 160
 Тухачевський Михайло, ген. 65, 114, 120, 164
 Тютюнник Юрко, полк. (ген.) 19, 35, 43

У

Удовиченко Олександр, полк. 13, 23-24, 27, 35, 36, 45, 50-51, 54, 172
 Ульріх Юлій, кап. 13, 21-22, 71, 113, 35, 147

Ф

Фарись Ю. 17
 Федрич, підпор. 87
 Філімов 132, 137
 Філософов Дмитро 110, 173
Фох Фердинанд 17

Фохт Олександр, пор. 162
 Фролов, осавул 23

Х

Хвядещеня Тимофій, пор. 78, 171
 Хомчик, пор. 162

Ц

Цабановський Марек 13, 65, 70, 75, 82, 87
Цішек Януш 12-13, 70, 75-76, 82, 98, 115, 119, 136

Цольт 105

Ч

Чарноцький Віктор, кап. 18, 25
 Чичерін Григорій 174

Ш

Шайбот Леон 89
 Шандрук Павло 13, 17, 23, 43, 48, 50
 Шаповал Микола, полк. 23, 35
Шатковський Ральф 10
 Шаунянцев С., підпор. 78
 Шептицький Станіслав, ген. 71
 Шклярівський Міхал, майор 171
 Шмідт, ротм. 98

Щ

Щепанський Януш 14, 89

Ю

Юденіч Микола, ген. 65-66, 70, 96, 115, 119, 121, 123
 Юшкевич, кап. 23
Юзвенко Адольф 7, 9, 110, 138

Я

Якель Ю. 17
Якимович Б. 20, 31
 Яковлев Вадим, осавул 14, 42-43, 51, 53, 55-57, 62, 64, 74, 115-116, 121, 139-140, 144-154, 173, 175-176
 Яковівський Міхал 165
 Якубецький Андрій, штабс-кап. 161
 Якубовський Д., полк. 161-162
 Яновський, полк. 35
 Янсон Олександр, полк. 156, 159
Ярославин С. 18
 Ярославцев, ген. 94-95
Ястребський Володимир 8
 Яхимович А., док., підполк. 78

Показчик географічних назв

А

Александров Куявський 9, 22, 24, 34,
58, 60, 62, 111
Алуksне (Марієнбург) 66-69
Амстердам 11, 43, 80, 109, 128
Антоніни 16

Б

Багринівці 41
Балта 27, 37-38
Бар 40-41, 51-53
Барановичі 160, 163-164
Бартоломея 61
Бачулинці 54-55
Бердичів 24-25, 28
Березово над Дністром 36
Березівка 52
Березина 137, 159
Берлін 43
Берлінці 52-53
Біла Церква 137, 140
Білорусь 14, 66-67, 70-71, 81, 91, 100,
127, 155-160, 163, 165-167, 171
Білосток 8, 22, 66, 68, 74, 158-159, 163,
166
Більськ Підляський 123-124
Бобруйськ 91, 100, 170
Бог 37, 39
Борки 58
Боровці 41
Брова над Стриєм 75
Борисів 22, 91
Брацлав 91, 145, 175
Броди 25, 124, 151-152
Брестський повіт 77
Брест-Литовський 11, 22-24, 68, 70-71,
73-75, 78, 82, 84-85, 94, 113-116,
137, 141, 147, 172-173

Буг 73, 76-78, 81, 138

Бужок 51

Бучач 31, 36

В

Вадовиці 8, 58, 60-62, 73, 114-115, 147
Вапнярка 27, 51
Варшава 10-12, 17-21, 31, 33, 58, 79-80, 86-
87, 91, 96, 104-105, 109-110, 115, 117,
120, 124, 138-139, 143, 150, 152, 156,
161-162, 165, 172-173
Варшава-Рембертов 10
Варшава Томарова 73
Вербка
Вегри 28
Вепр 76
Віленщина 45
Вільно 111, 138, 155-157, 159
Вінниця 27, 51, 53, 153
Вінковці 51, 53
Вісля 17, 73, 75
Вісньовчики 31
Вітебська губернія 74, 119
Вижна 169, 171
Вкра 75
Влославек 111
Володава 76-77, 81, 88, 90, 173
Володавський повіт 79
Володимир Волинський 81-85
Войтівці 54
Волинь 16, 18, 87
Волковиськ 164
Володийовці 41
Волочиськ 43, 53, 128, 145
Вроцлав 90
Вигнанка 51
Виступовиці 71

Г

Галич 31
 Галичина Східна 11, 16-18, 20, 28, 31, 43
 Гданськ 79, 120, 124, 176
 Гілятинці 54
 Глебочек 58
 Голодка 41
 Гомель 100-102, 104-105
 Горбовці 41
 Городенка 36
 Городок 52
 Гречани 54, 130
 Гродно 155-159, 162, 165
 Гроденський повіт 156
 Грубешів 74 139-142, 173
 Гумнішка 62
 Гусятин 19, 44, 53, 64

Д

Дашківці 53
 Давид-городок 82, 104
 Дебіца 30
 Деражня 16, 36, 39, 51, 129
 Джулинці 54-55
 Джурин 41, 51
 Дніпро 37, 72
 Дністрер 31, 36, 52
 Добромірка 131
 Доб'є під Краковом 8, 23, 111, 137
 Дон 136
 Дорпат 65
 Друшкінники 158
 Дубно 16, 25
 Дубова 41
 Дунаївці 53
 Дунбург (Двінськ) 67, 69-70

Е

Едмонтон 22
 Естонія 66, 94, 96-97, 124

Є

Європа 14, 31, 57, 62, 155, 176
 Європа Східна 24

Ж

Жидковиці 104
 Житомир 40
 Жлобин 91
 Жмеринка 40, 50-51
 Жовква 45

З

Заліщики 31
 Замостя 33, 150-151
 Заполе 44
 Заруддя 133
 Збараж 59
 Збруч 16-17, 21, 30, 36-37, 40, 45, 53, 55-57, 60, 64, 130, 146, 153, 176
 Здунська Воля 153
 Злочів 58

І

Ігумен 136
 Івановці 41

К

Кавказ 68
 Каленковичі 100-101, 175
 Каліш 9, 59-60, 62, 74, 106, 114-117, 119-120, 124-126, 135, 137, 139-140, 144-145, 147-148, 173-174
 Камінь Каширський 75, 77, 81, 87, 89
 Кам'янецький повіт 37
 Кам'янець-Подільський 16-20, 22, 27, 30, 36, 53, 61, 172, 176
 Кийно 89, 136
 Київ 10-11, 17, 22, 24-25, 33, 42, 48, 52, 54-57, 62-63, 172
 Клебанівка 57, 130, 146
 Клевань 82, 137

Ковалевки 72
Ковель 20, 33, 81, 84-85
Ковно 157
Кодень 76-77, 173
Комарово 173
Копайгород 51-52
Копиль 51, 171
Коростень 33
Косове 31
Котюжани 53
Краків 124, 137-139
Красне 31, 51
Красник 150
Краснопіль 151
Крем'янець 16
Кретовці 131
Крим 43-44, 50, 111, 116-117, 127-128,
137, 144, 148, 175-176
Кримне 75, 81, 89
Кубань 136, 148
Купель 55

Л

Ланцут 18, 20-22, 28, 30, 42 48, 58, 61-
62, 68, 70
Лапківці 54
Латач 36
Латвія 10-11, 66-69, 71, 73, 78, 94, 96-
97, 119-120, 124, 173-174
Лащів 151
Летичівський повіт 37
Летичів 36-40, 51
Лечно 76
Лібава 176
Літин 39, 51, 53, 153
Лісове 53
Литва 66, 111, 155-157, 159
Литва Середня 45
Лодзь 105, 165
Лондон 22, 109-110
Лохва 103-104

Луків 153
Лунінець 103-107, 169, 171, 175
Луцьк 16
Любар 30
Любертов 76-77
Любешів 75
Люблін 28, 75-76, 78-81, 84-86, 93, 96, 143,
150
Львів 10-12, 16-17, 31, 58-59, 81, 96, 110,
124, 151, 153, 172

М

Максимівка 130
Малешево 103
Маневичі 33
Мазовші 14, 86
Мелець 30
Межиріч Підляський 137, 143
Мікашевичі 104
Міноквиці 52-53
Могилів-Подільський 23-24, 40, 52, 141,
168
Мінськ 22, 159-164, 166
Миколаїв 54, 130
Мозир 91, 99-103, 168, 175
Мокотов 29
Москва 10-11, 25-27, 30-31, 33, 36, 39, 44-
45, 47, 50, 80, 87, 91, 94, 100, 107, 111,
115-118, 120-123, 126-127, 135, 137, 142,
151, 15, 157-162, 164-165
Мурафа 41

Н

Неман 72, 82, 166
Німеччина 28, 65
Нижнів 36
Нова Синява 51
Нова Ушиця 23, 36, 38, 53
Новгородська губернія 70, 74
Новокосянтинів 39
Новоушицький повіт 37

- Носківці 41
 Нью-Йорк 11-12, 16, 22, 66, 110, 120
- О
- Одеса 38
 Ольшанка 27
 Ольшани 103
 Осломов 53
 Острог 25
 Острів Ломжинський (Острів Мазовецький) 134, 146, 161-162
 Острів Великопольський 105
 Освенцим 147
 Овруч 91, 100, 102
- П
- Париж 62, 121, 166
 Парчев 76-77
 Перемишль 18, 56
 Петербург 123
 Петриково 101
 Петроградська губернія 70
 Печора 51
 Підволочиськ 55-56, 64, 129-130, 152, 176
 Підляшшя 14, 86
 Пікуличі біля Перемишля 18, 58-89, 62, 111
 Пінськ 81, 84, 86, 90-92, 94, 96-98, 100
 Піща 88-89
 Плоцьк 106
 Проскурівський повіт 37
 Проскурів 17, 19, 36, 43, 54, 128-129, 141, 152
 Поділля 16, 18, 21, 23, 27, 38, 41, 44
 Познань 12, 16, 56, 58, 81, 110
 Покуття 31
 Полеви 52
 Полоцьк 65, 120
 Полоне 128, 145
 Семежава 168-169
- Польща 7-14, 17, 19, 21-24, 27-28, 30-31, 33, 37-38, 42-44, 49, 53, 55, 60-63, 65, 67-69, 71, 73, 78, 81-82, 91, 96, 99, 102-103, 106-107, 109-117, 119-124, 126-128, 134-136, 138-140, 142-146, 152-156, 158-159, 161 167, 173-175
- Помор'я 8, 10, 22, 155
- Потоки 72
- Прага 10-11, 31, 99
- Приборово 76
- Прип'ять 72, 99, 104
- Псковська губернія 70, 74, 119
- Псков 65-66
- Пугачов 76
- Р
- Радівці 41, 53
- Радзивилів 152
- Радом 106
- Ратне 75, 81, 89
- Речиця 101-102, 104
- Решів 30, 62
- Рівне 16, 19, 124
- Рідкодуби 54
- Рига 10-11, 40, 42, 66-69, 78-79, 82, 91, 96, 120, 124, 128, 145, 166, 168, 170-171, 174, 176
- Ржищів 30, 62
- Романове Село 57
- Рожань 106, 153
- Росія 9-10, 65-67, 82, 90, 108-111, 118-120, 123, 127, 137-138, 147, 170, 174, 176
- Румунія 27, 30, 37, 42, 66-69, 78-79, 82, 91, 96, 120, 124, 128, 145, 166, 168, 170-171, 174, 176
- С
- Сарни 33, 141
- Сахни 53
- Свічани 120
- Севастополь
 146, 172, 174, 176

Сенкевичі 104	Україна Наддніпрянська 16, 21
Серет 31	
Скалпержиці 115, 119	Ф
Славутич 76-77	Фінляндія 123-124
Слонім 160-161	
Слуцьк 166, 168, 170	Х
Смоленськ 100	Хеничі 99
Снітково 52-53	Холм 142, 144-145
Солін 82	Холмщина 79, 86
Сосновиця 62	
Станіслав 31, 36	Ц
Стара Ушиця 52-53	Цитауя 61
Старокостянтинівський повіт 37	
Старокостянтинів 39, 128	Ч
Стенфорд 12, 65	Чарторія 19
Стоход 89	Чернігівці 51
Стохів 90	Честохова 58, 61-62
Страховаслав 142	Чехословаччина 11, 31, 99
Страхово 99	Чехія 10
Стриївка 133	Чорний Острів 54, 130
Стрипа 31	Чортків 58
Стшалково 96, 111	
	Ш
Т	Шацьк 76-77, 81, 87-89
Тарнов 56-58, 153	Шендрівка 51
Телятин 151	Шепетівка 19, 124, 128, 145
Тернопіль 56-58, 153	Шипйорно 106-107, 114-117, 120, 123-124, 134-135, 146, 148, 174
Тетелінці 41	Шпирки 53
Тиврів 51	
Тишовці 150-152	Ю
Токи 55-56, 130, 176	Юрга 30
Томашів Любельський 150-151	
Торунь 10, 134-135	Я
Третелінки 54-55	Ядчиці 169
Тохоя 8, 10, 28, 62, 96	Ялтушків 40, 50-52
Турів 82, 96-100, 102-104	Ямпіль 24
	Янів 84
У	Яново 94, 66
Уборть 99	Ярмолинці
Україна 10-11, 17-20, 34-25, 27-28, 30, 34, 36, 38, 40, 42-45, 54, 73, 111, 136,	Яцівці 132

The eastern allies of Poland in the war of 1920

The Ukrainian, Russian, Cossack and Belorussian military units
in Poland in 1919-1920
(Summary)

The first Polish allies in the eastern war were the Belorussian units. Their forming started under the Head of the State J. Pilsudski's decree — an important legal act of 22 October 1919. The initiative to form the Belorussian units was undertaken by the Belorussian Council of the Vilnius and Grodno Area, supported by the Belorussian welfare organizations operating in Minsk, as early as the end of July 1919. The units were to be based on voluntary recruitment with the considerable Polish assistance. Originally two infantry battalions were to be created but finally only one unit, numbering about a hundred soldiers, was formed. The process of forming Belorussian armed forces was a complete failure due to disagreements within the Belorussian political elite as well as lack of interest of the Polish side.

Next, the allied units of the People's Republic of the Ukraine were formed in Poland. They date back to February 1920, which was even before the Polish-Ukrainian political and military agreement was officially signed in Warsaw at the end of April 1920. This haste was connected with the preparations to the Kiev operation led by the Polish side. At the beginning of March 1920 two Ukrainian divisions were formed with the Polish assistance. They were: the Rifle Division (later on named the 6th Division) under colonel M. Bezruczko formed in Brzesc Litewski and the 2nd Infantry Division under colonel O. Udowyczenko in the area of Kamieniec Podolski. During the Kiev offensive those units fought within the 3rd and 6th Polish divisions. The Ukrainian ally was seriously strengthened at the beginning of May 1920, when the Polish positions in the Ukraine were reached by the divisions under the command of general M. Omelanowycz -Pawlenko, which had just returned from the so called 'winter march'. After the frontline had been broken by the 1st Cavalry Army near Kiev, the Ukrainian allies, holding out bravely the appointed section of the front, retreated westwards. A small unit — about 1.7 thousand soldiers from the 5th division formed in May 1920 — was the only one which left its military positions in the second half of August 1920, when the fights for Warsaw and Lviv were in full swing, and tried to incite an anti-Polish uprising in Pokutyia, at the rear of the front. At the end of August 1920 the 6th division took part in the defense of Zamostya against the attacks of Budionny's cavalry. All the other Ukrainian units took part in the offensive at the southern front, which began in mid-September 1920. Shortly afterwards those units as well as the Polish ones reached the Kamieniec Podolski area.

Similarly to Ukrainians, general S. Bulak-Balachowicz with his unit became the Polish ally. At the beginning of March 1920, after the Head of the State and the Polish military authorities had agreed, the unit of general S. Balachowicz arrived from Latvia to Brzesc Litewski. At the beginning of June 1920 the unit, after a short period of reorganization, marched out to the frontline at its own request. During the Warsaw Battle the unit of general S. Balachowicz, subordinated to the 3rd Polish Army, held out bravely the front section in the vicinity of Wolodawa-Koden.

In June 1920 W. Jakowlew, the commanding officer who arrived in Poland with the army of general M. Bredow, undertaken the initiative of forming Cossack units in Poland. At the end of June the Command-in-chief of the Polish Army agreed that a Cossack unit would be formed in Poland. It was joined by the Cossacks who voluntarily passed over to the Polish side from the army of general M. Bredow and the 1st Cavalry Army of S. Budionny. The Cossack unit was finally formed in Kalisz. In the latter part of August it was sent to the frontline and, operating within the 6th Polish Army, took part in the famous cavalry battle of Komordw against the 1st Cavalry Army.

In mid-July 1920 the Polish Command-in-chief accepted an idea, put forward by Cossack officers, that a bigger Cossack unit be organized. It was to include two brigades and one command of horse artillery. Officer A. Salnikow was appointed to command a brigade of the Don Cossacks formed in Hrubieszów. The brigade was joined mostly by the Cossacks who voluntarily passed over from the 1st Cavalry Army. As early as on 12 August the brigade, incorporated into the 3rd Polish Army, was at the frontline and fought in the vicinity of Hrubieszow.

Forming Cossack brigades the Polish side hoped not only to influence morale of the 1st Cavalry Army's Cossacks' but also to subordinate them politically to Russian Political Committee and B. Sawinkow, and militarily to general S. Balachowicz. The Cossacks, however, displayed their separatist aspirations. It was specially true in the case of the commanding officer Jakowlew who was against any subordination. Thanks to his political skills and obstinacy those aims were fully achieved.

The last allied formation created in Poland, not including a group of the Russian officers named 'Pinsk battalion' which fought at the frontline for a very short time in 1919, was entirely Russian. The process of the unit's forming started at the beginning of July 1920 after the Command-in-chief of the Polish Army had agreed to it. It was preceded by B. Sawinkow's June visit to Warsaw and his talks with J. Pilsudski. As a result, Russian Political Committee was created with Sawinkow and Filosofov at its head. According to the idea of the Polish side all the Russian military formations operating in Poland, i.e. the unit of general Balachowicz, the Cossack units of the officers Jakowlew and Salnikow, and the new Russian unit at the process of forming, were to subordinate politically to Russian Political Committee. Kalisz and the neighbouring town of Szczypiorno were appointed as the places of forming the new Russian unit. It was to be joined by all Bolshevik prisoners of war from the Polish camps as well as volunteer Russians from the units of general M. Bredow and from Latvia. Finally, that army included two divisions: an infantry one under the command of general Boboszko and a cavalry one under the command of general Trussow. Those divisions, however, did not

manage to take part in the fights against Bolsheviks. Thus, it was the only military unit formed in Poland which did not fight at the frontline as the Polish ally.

At the beginning of October 1920 the negotiations of Riga, which aimed at ceasing fire at the Polish-Bolshevik front, were being finalized. At that time the allies of Poland numbered over 40 thousand soldiers and Cossacks with about 30 thousands falling to the Ukrainian units, 6 thousand to the unit of general S. Balachowicz, over 2 thousand to the Cossack units and about 6 thousand to 'the 3rd Russian Army'. The most important ally for Poland were Ukrainians because of the number of soldiers, the conscription possibilities and, most of all, because of the military-political treaty concluded between the two states. At that time the military formations of the other allies were not that numerous and their relations with Poland were based on political acts of lower rank concluded, in most cases, with the Polish military authorities.

For the above reasons the Polish side tried to include only its Ukrainian ally in the peace negotiations of Riga. To achieve that aim the Polish Ministry of Foreign Affairs applied to G. Cziczerin, a Foreign Affairs Commissar of the Soviet Russia, with a note proposing that an Ukrainian delegate be admitted to the peace negotiations. According to the Polish sources, the Soviet government did not accept that proposition and in the answer sent by Cziczerin, the Ukrainian Prime Minister A. Liwycki was called 'a rebel'. In this situation the Polish side in the negotiations of Riga, aiming at signing a truce treaty, recognised the Soviet Ukraine's authorities.

The Soviet delegates to the negotiations of Riga attached importance to the issue of existence and activities of Russian, Ukrainian and Cossack political institutions and military formations in Poland. It was given voice in the article II of the Polish-Bolshevik peace truce signed on 12 October 1920. Both sides committed themselves not to supporting 'military actions of other sides against the second side'. In accordance with that point, the Polish authorities were obliged to renounce the state treaty with the People's Republic of the Ukraine and break off military and political agreements with the other allies. In that situation the Command-in-chief of the Polish Army offered its allies — their political and military authorities — two possibilities to choose from: continuing their fight against Soviet Russia with no Polish support or being interned in the camps in Poland. Further possible support, mainly military, depended on the allies' decision. After tempestuous discussions, which took place within both Ukrainian and Russian circles on 12 October 1920, the solitary fight with the Bolshevik units was decided on. The Polish side tried to make all the allied formations join their armies together and follow one plan of fights against the Red Army. Unfortunately, due to political differences and ambitions of individual units' commanders, a mutual concept of further actions was not accepted. General S. Balachowicz decided to head for Mozyrz and further for east Belorussia, hoping for inciting an anti-Bolshevik uprising there. The Ukrainian Command-in-chief as well as general B. Peremykin and Cossack officer W. Jakowlew chose to attack Braclaw. Then the latter ones wanted to break through to general P. Wrangel still fighting in Crimea.

The military authorities, under stress imposed by the Sejm, the majority of which wanted to fulfil the preliminary agreement, established 2 November 1920 the deadline for all non-Polish units to leave the territory of Poland. It was also said that in the case of an armed return they would be disarmed and interned. Next, throughout the whole of Octo-

ber recruiting to the above units, supported by the Polish military authorities, continued mainly from among Bolshevik war prisoners. Besides, the Polish side provided its former allies with arms and food. As a result of the above actions, at the end of October 1920, i.e. at the moment when the Russian, Ukrainian, Cossack and general Balachowicz's unit left Polish territory, they numbered about 70 thousand people all together, including over 40 thousand within the Ukrainian units, 16-18 thousand in the units of general Balachowicz, about 10 thousand in the 3 Russian Army and 1700-1900 in the Cossack division of the commanding officer Jakowlew. The latter commander negotiated a compromise with the Ukrainian Command-in-chief and submitted to it keeping the autonomy. Alas, only half of the numbers given above fell into troops of the line. As far as the arms handed over were concerned, it was only Russian equipment seized during the warfare. A serious problem was connected with lack of ammunition, especially to the Russian cannons.

Leaving the territory of Poland, the army of general S. Balachowicz headed east of Luniniec — the zone controlled by the Polish units. On 8 November, after the area had been left by Poles, Balachowicz's units faced Bolsheviks. Using the fact that the Polish units were still there, general S. Balachowicz began an offensive and captured Mozyrz on 10 November, and Kalenkowicze the next day. Due to Bolsheviks' grouping more armed forces in the area, however, on 17 November, after a short successful period, most of the units of general Balachowicz started to retreat from the whole of the frontline. The individual units lost their contact with the commanding officer as well as other units, and retreated disorderly onto the Polish positions. The first units crossed the Polish border on 18 November while the last ones on 5 December 1920. Finally, there were over 6500 soldiers from the army of general S. Bulak-Balachowicz.

The offensive undertaken by the co-operating Ukrainian, Russian and Cossack units ended even quicker. The Ukrainians, thanks to the Polish units' presence in the neighborhood of Kamieniec Podolski, took up practically the whole of Podolia. The Ukrainian and Russian units began the new offensive on 11 November 1920. It was a failure as the Soviet forces, strengthened by the units moved from the south frontline, forestalled the attack and broke the right wing of the allies. As a result, the Ukrainians, Russians and Cossacks started to retreat hastily heading for the Polish positions. The Polish border was crossed in the vicinity of Toki and Podwloczyska on 21 November 1920. First, the units of general P. Peremykin crossed the Zbrucz River, got disarmed and interned. After a short stay in the Tarnopol area the interned Ukrainians (about 19 thousand), soldiers of general Peremykin (6300) and Cossacks of Jakowlew (1500) were directed to the camps in the central and western Poland.

The resistance put up to the Red Army by the Ukrainian, Cossack and Russian units as well as the ones of general S. Balachowicz lasted only for several weeks and finished with a haste retreat westwards, during which a lot of soldiers and equipment were lost. That fact made using the actions of its former allies by the Polish side during the peace negotiations in Riga impossible. It must be stressed that the representative of the People's Republic of the Ukraine, together with the Polish delegation, reached Riga via Gdansk and Libawa. However, he was not to take part in the negotiations with full rights. The Polish side could not make the Soviet delegation change its attitude to the Ukrainian

issue. In that situation the only Ukrainian delegate at the peace talks of Riga was the representative of the Soviet Ukraine.

The Treaty of Riga ruined conclusively the hopes of Ukrainians for creating an independent Ukrainian state, and the hopes of Russians and Cossacks for defeating Bolsheviks and taking over the control over Russia. It also finished the active period in the eastern policy of Poland. Being under constraint, Poland decided to end the war in the east and sign the peace treaty with Soviet Russia. Thus, Poland broke off the treaties with its former allies unilaterally and resigned from helping them in their fight against Bolsheviks. It can be said, therefore, that Poland left its allies. Poland was not the only country, however, to do so — the whole of Europe, mainly the victorious states, did the same. Poland, without considerable economical, military and political assistance of the western states, was not able to give help to its allies in their further fight for freedom with Bolsheviks and, thereby, it was not able to lead active eastern policy.

Восточные союзники Польши в войне 1920 г.

Украинские, русские, казацкие и белорусские военные отряды в Польше в 1919-1920 годах
(Содержание)

Первыми союзниками Польши в войне на востоке были белорусские отряды. Организация их началась на основании юридического акта высшего уровня, а именно декрета Начальника государства Ю. Пилсудского от 22 октября 1919 года. Инициатором этого предприятия выступил уже в конце июля этого года Белорусский совет Виленщины и Гродненщины, поддержанного белорусскими общественными организациями, действующими в Минске. Белорусские союзнические отряды должны были формироваться на добровольческой основе и при польской помощи. Намечено сформировать 2 пехотные батальоны, но, в конце концов, создан только один отряд, который насчитывал приблизительно 100 солдат. Вообще, акция формирования белорусских вооружённых сил закончилась полной неудачей из-за расхождений среди белорусского политического руководства и отсутствия заинтересованности с польской стороны.

Следующими на территории Польши формировались союзнические отряды Украинской Народной Республики. Их формирование началось в феврале 1920 года, то есть еще до разработки официального польско-украинского политического договора и военной конвенции, которые были подписаны только в конце апреля 1920 года в Варшаве. Эта спешка была связана с подготовкой польских войск к киевской операции. Благодаря польской помощи в начале марта 1920 года сформировано две украинские дивизии: в Бресте стрелковую дивизию (позже 6-я дивизия) под командой полк. М. Безручко и в районе Каменец-Подольского 2-ю дивизию под командой полк. О. Удовиченко. Во время киевского похода эти отряды сражались на фронте в составе 3-й и 6-й польских армий. Украинский союзник был значительно усилен в начале мая, когда до линии фронта пробивлись войска под командой ген. Омеляновича-Павленко, которые вернулись с так называемого «Зимнего похода». После прорыва Конармией фронта под Киевом, вместе с польскими войсками на запад уходили и украинские войска, мужественно защищая доверенный им участок фронта. Только небольшое подразделение, приблизительно 1,7 тыс. солдат из состава сформированной в мае 5-й дивизии во второй половине августа 1920 года, в то время, когда ещё шли бои за Варшаву и Львов, покинуло свои позиции и пыталось поднять антипольское восстание в тылу. В конце августа 1920

года 6-я дивизия успешно защищала Замостье от атак Конармии Будённого. Все украинские силы участвовали в наступлении на южном фронте, начатом в середине сентября 1920 года, и в короткий срок вышли вместе с польскими войсками в район Каменец-Подольского.

В то же время, что и украинцы, союзником Польши стал и ген. С. Булак-Балахович со своими войсками. В начале марта 1920 года, после разрешения Начальника государства и польских военных властей, отряд ген. Балаховича прибыл из Латвии в Брест Литовский. После короткого промежутка времени, предназначенного для реорганизации, в начале июня 1920 г. этот отряд по собственному требованию был отправлен на фронт. Во время Варшавской битвы балаховцы, подчинённые 3-й польской армии, защищали участок фронта в районе Володава-Кодень.

Инициатором формирования в Польше казачьих подразделений в июле 1920 года выступил есаул В. Яковлев, офицер, прибывший в Польшу с армией ген. М. Бредова. В конце июля Главное командование Войска Польского разрешило сформировать в Польше казачий отряд. В его состав вошли казаки с тех отрядов, которые добровольно перешли на сторону Польши с армии ген. М. Бредова и Конармии С. Будённого. Отряд формировался в Калише, во второй половине августа его отправили на фронт. В составе 6-й польской армии принимал участие в известной кавалерийской битве под Комаровом.

В середине июля 1920 года, по предложению казачьих офицеров, которые находились в Польше, военные власти утвердили организацию большого казачьего отряда, в состав которого должны были войти две бригады и конный артиллерийский дивизион. Командиром одной бригады — сформированной в Грубешове из донских казаков — назначен есаул А. Сальников. В её рядах преобладали казаки, которые добровольно перешли на польскую сторону из Конармии. Очень скоро, уже 12 августа, бригада прибыла на фронт и в составе 3-й польской армии воевала в районе Грубешова.

Создавая казачьи бригады, польская сторона, кроме того, что хотела повлиять на моральное состояние казаков 1-й Конной армии, рассчитывала на их политическое подчинение Русскому политическому комитету и Б. Савинкову, а в военном отношении — ген. С. Балаховичу. Казаки, однако, проявили сепаратные стремления, особенно их командир есаул Яковлев сопротивлялся подчиниться кому-либо. Благодаря его искусной политике и настойчивости, эти стремления вполне исполнились.

Последнее союзническое формирование, созданное в Польше имело чисто русский характер (если не учитывать „линского батальона" — русского офицерского подразделения, которое в течении недолгого времени воевал на фронте в 1919 году). Образование этого отряда началось по разрешению Главного командования Войска Польского в начале июля 1920 года. Это произошло уже после июньского визита Б. Савинкова в Варшаву и его переговоров с Ю. Пилсудским. В результате этого в столице создано РПК во главе с Савинковым и Философовым, которому, согласно замыслу польской стороны, должны были подчиняться в политическом отношении все русские военные части, которые действовали в Польше:

отряд ген. Балаховича, казацьи отряды есаулов Яковлева и Сальникова, а также новообразованные русские подразделения. Местом формирования последних назначено Калиш и соседнее Шипиорно. В их состав должны были войти русские из отрядов ген. М. Бредова, с Латвии, и, прежде всего, все большевистские военнопленные, пребывающие в польских лагерях. В конце концов, в состав этой армии вошли две дивизии: стрелковая дивизия под командой ген. Бобошко и конная — под командой ген. Трусова. Однако эти дивизии не успели принять участие в боях против большевиков. Среди военных формирований, созданных в Польше, только они не воевали на фронте как польский союзник.

В начале сентября 1920 года, когда завершались переговоры в Риге, целью которых было перемирие на польско-большевистском фронте, силы польских союзников насчитывали свыше 40 тысяч солдат. В том числе украинские войска насчитывали около 30 тысяч, ген. Балаховича — около 6 тысяч, казацкие отряды — 2 тысячи и „3-й русской армии” — около 6 тысяч. Наиболее значительным союзником для Польши были украинцы, учитывая как численность и мобилизационные возможности, так и, прежде всего, подписанный межгосударственный военно-политический договор. Военные формирования остальных союзников не были в то время многочисленны, а их отношения с Польшей основывались на политических актах низшего уровня, заключённых с военными властями.

Поэтому во время рижских мирных переговоров польская сторона пыталась включить в них только своего украинского союзника. Для этого Министерство иностранных дел обратилось к Народному комиссару иностранных дел Советской России Г. Чичерину с предложением участия в мирных переговорах украинского делегата. Как подают польские исторические источники, советское правительство не согласилось с этим предложением, а в ответе Чичерин назвал премьера УНР А. Левицкого „бунтовщиком”. В такой ситуации польская сторона вынуждена была признать власть Советской Украины.

Советская сторона в рижских переговорах придавала большое значение вопросу существованию в Польше русских, украинских и казацких политических учреждений и военных формирований. Это отразилось во II статье польско-большевистского договора про перемирие, подписанного 12 X 1920 года в Риге. В упомянутой статье обе стороны обязались взаимно не поддерживать чужих военных действий, направленных против другой стороны. Эта статья обязывала польские власти разорвать государственный договор с УНР, а также политические и военные договоры с другими союзниками. В этой обстановке ГКВП предложило своим союзникам, их политическому руководству и военным командованиям, два варианта: продолжить самостоятельную борьбу с Советской Россией или быть интернированными в лагерях на территории Польши. Принятие того или другого предложения влияло на возможную помощь, особенно, военную. После бурных совещаний, которые состоялись 12 X 1920 года в украинских и русских кругах, единодушно было принято реше-

ние продолжать самостоятельную борьбу с большевистскими силами. Польская сторона пыталась убедить все союзнические формирования в необходимости разработки общего плана борьбы с Красной армией и объединения их сил. К сожалению, политические расхождения и собственные амбиции командиров отдельных частей не позволили выработать общую концепцию дальнейшей борьбы. Так, ген. С. Балахович решил идти в направлении на Мозырь, а затем в восточную Белоруссию, рассчитывая поднять там антибольшевистское восстание. Украинское же командование, ген. Б. Перемыкин и есаул В. Яковлев выбрали вариант похода на Брацлав, а потом пробиться к ещё воюющему в Крыму П. Врангелю.

Под давлением сейма, большинство которого хотело выполнить условия прелиминарного договора, военные власти назначили 2 ноября 1920 года как окончательный срок, после которого все польские части должны покинуть территорию Польши, и предупредили, что, в случае возвращения с оружием, они будут разоружены и помещены в лагерь. На протяжении октября продолжалась, с разрешения и с помощью польских военных властей, вербовка в перечисленные отряды, прежде всего среди большевистских военнопленных. Кроме того польская сторона снабжала своих, теперь уже бывших, союзников оружием и продуктами. Вследствие этого в конце октября 1920 года, то есть в то время, когда украинские, русские и казачьи отряды, также части ген. Балаховича покидали территорию Польши, они насчитывали уже около 70 тысяч человек: свыше 40 тыс. насчитывали украинские войска, приблизительно 16-18 тыс. — ген. Балаховича, около 10 тыс. — 3-я русская армия и приблизительно 1700-1900 — казачья дивизия есаула Яковлева. Командир последней заключил в это время договор с украинским командованием и подчинился ей на автономной основе. К сожалению, только половина из вышеуказанного количества приходилась на боевые части. Что касается оружия, то нужно сказать, что поляки передавали военное имущество только русского производства, которое захватили во время войны. Большой проблемой было снабжение боеприпасами, особенно для пушек русского производства.

Оставляя территорию Польши, армия ген. Балаховича направилась в зону, которая распространялась восточнее Лунинца и контролировалась польскими войсками. Поляки покинули этот район 8 ноября, и с этого момента отряд Балаховича вошёл в соприкосновение с большевиками. Балахович начал наступление ещё до отхода поляков — 10 ноября захватил Мозырь, а днем позже — Калинковичи. После короткого периода успехов, начиная с 17 ноября, когда большевики сосредоточили в том районе значительные силы, большинство подразделений армии Балаховича начало отступление по всей линии фронта. Отдельные её части, теряя связь с командованием и между собой, начали хаотически отступать в сторону позиций поляков. Первые части перешли польскую границу 28 ноября, последние — 5 декабря. Всего было интернированных свыше 6,5 тысяч бойцов из армии ген. С. Булак-Балаховича.

Ещё скорее закончилось совместное наступление украинских, русских и казачьих отрядов, целью которого было пробиться к ген. П. Врангелю в Крыму.

Используя присутствие польских войск в районе Каменец-Подольского, в начале ноября 1920 года украинцы захватили практически целое Подолье. Новое наступление украинские и русские войска начали 11 X 1920 года. Оно закончилось неудачей, так как большевистские войска, усиленные подразделениями с южного фронта, предупредили это наступление и прорвали правый фланг союзников. В такой обстановке украинские, русские и казацьки части начали поспешно отступать к польским позициям. Польскую границу они пересекли 21 ноября в районе Ток и Подволочиска. Первыми реку Збруч пересекли, после чего были разоружены и интернированы, отряды ген. Перемыкина. После короткого пребывания в районе Тернополя, интернированных украинцев (около 19 тысяч), перемыкинцев (6,3 тысяч) и казаков Яковлева направлено в лагерь, расположенные в центральной и западной Польше.

Короткое, продолжавшееся едва несколько недель, сопротивление частей ген. Балаховича, украинских, русских и казацьких войск против Красной армии и их скорое отступление на запад, во время которого было потеряно много военного имущества и солдат, не позволял использовать поляками кампанию своих бывших союзников во время мирных переговоров в Риге. Надо подчеркнуть, что представитель УНР вместе с польской делегацией прибыл через Гданск и Лиепаю в Ригу. Но ему не была дана возможность принять участие в переговорах как полноправному члену делегации. Польская сторона не смогла повлиять на изменение точки зрения советской делегации на украинский вопрос. Таким образом, в рижских переговорах единственным представителем украинской стороны явился делегат Советской Украины.

Рижский договор перечеркнул окончательно надежды украинцев на построение независимого государства, а русских и казаков на свержение большевиков и изменение власти в России. Он тоже окончил период активной польской восточной политики. Соглашаясь, в вынужденной ситуации, на окончание войны на востоке и подписывая мирный договор с Советской Россией, польская сторона в одностороннем порядке разрывала заключённые договора и отказывалась от помощи своим бывшим союзникам в их борьбе с большевиками. Таким образом, можно сказать, что Польша бросила своих союзников. Но не только Польша от них отвернулась — так повела себя вся Европа, особенно победившие великие державы. Польша без значительной экономической, военной и политической помощи со стороны западных государств не могла продолжительное время помогать своим союзникам в их борьбе с большевиками за свободу и таким образом реализовать активную восточную политику.

Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku.

Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919-1920.

(Zawartość)

Pierwszymi sojusznikami Polski w wojnie na wschodzie byli Białorusini. Podstawą formowania oddziałów białoruskich stał się akt prawny wysokiej rangi, mianowicie dekret Naczelnika Państwa J. Piłsudskiego wydany 22 października 1919 r. Z inicjatywą w tej sprawie występowała już w końcu lipca tego roku Białoruska Rada Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny, poparta przez białoruskie organizacje społeczne działające w Mińsku. Białoruskie oddziały sojusznicze miały być tworzone drogą zaciągania ochotniczego przy wydatnej pomocy polskiej. Na początku planowano sformować 2 bataliony piechoty. Ostatecznie powstał tylko jeden, liczący około 100 żołnierzy oddział. Cała akcja tworzenia białoruskich sił zbrojnych, z powodu rozbicia w białoruskich elitach politycznych i braku zainteresowania z polskiej strony, zakończyła się niepowodzeniem.

W dalszej kolejności na terenie Polski były tworzone sojusznicze oddziały Ukraińskiej Republiki Ludowej. Ich początki sięgają lutego 1920 r., czyli okresu jeszcze przed podpisaniem oficjalnej między państwowej umowy politycznej i wojskowej polsko-ukraińskiej konwencji, co nastąpiło dopiero w końcu kwietnia 1920 r. w Warszawie. Owe działania uprzedzające formalne akty polityczne związane były z przygotowaniem Wojska Polskiego do operacji kijowskiej. Przy pomocy polskiej na początku marca 1920 r. formowano dwie dywizje ukraińskie: w Brześciu Litewskim dywizję strzelecką (zwaną później 6 dywizją) dowodzoną przez płk. M. Bezruczkę i w rejonie Kamieńca Podolskiego 2 dywizję piechoty dowodzoną przez płk. O. Udowyczenkę. Jednostki te po rozpoczęciu ofensywy kijowskiej walczyły na froncie w składzie 3 i 6 armii polskiej. Sojusznik ukraiński został poważnie wzmocniony na początku maja 1920 r., kiedy do pozycji polskich na Ukrainie dotarły oddziały pod dowództwem gen. M. Omelanowicza-Pawłenki, wracające z tzw. „zimowego pochodu”. Po przerwaniu przez I Armię Konną S. Budionnego frontu pod Kijowem razem z oddziałami polskimi cofali się na zachód sojusznicy ukraińscy, trzymając dzielnie powierzony odcinek frontu. Tylko jeden oddział — około 1,7 tysiąca żołnierzy — w drugiej połowie sierpnia 1920 r., gdy toczyły się walki o Warszawę i Lwów, opuścił swe bojowe pozyjeje i na tyłach, na Pokuciu, wywołał antypolskie powstanie. Pozostałe formacje ukraińskie wzięły następnie udział w rozpoczętej w połowie września 1920 r. ofensywie na

froncie południowym i w krótkim czasie dotarły razem z oddziałami polskimi w rejon Kamieńca Podolskiego.

W tym samym czasie co Ukraińcy, sojusznikiem polskim stał się ze swoim oddziałem gen. S. Bułak-Bałachowicz. Przybył z Łotwy do Brześcia Litewskiego na początku marca 1920 r., po wyrażeniu zgody przez Naczelnika Państwa i polskie władze wojskowe. Po krótkim okresie reorganizacji, na własne żądanie, na początku czerwca 1920 r. oddział ten wyruszył na front. Podczas bitwy warszawskiej bałachowcy dzielnie walczyli na odcinku frontu w okolicach Włodawy-Kodnia, podporządkowani 3 armii polskiej.

Z kolejną inicjatywą formowania w Polsce oddziałów narodowych — złożonych z kozaków wystąpił w czerwcu 1920 r. esauł W. Jakowlew, oficer przybyły do Polski z armią gen. Mikołaja Bredowa. W końcu czerwca Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego wyraziło zgodę na powstanie w Polsce brygady kozackiej. W jej skład weszli kozacy z oddziałów, które dobrowolnie przeszły na stronę polską z armii gen. M. Bredowa i 1 Armii Konnej S. Budionnego. Brygada ta ostatecznie formowała się w Kaliszu. W drugiej połowie sierpnia została odesłana na front i w składzie 6 polskiej armii wzięła udział w słynnej bitwie kawaleryjskiej z I Armią Konną pod Komorowem.

Natomiast w połowie lipca 1920 r., na wniosek dowódców kozackich przebywających w Polsce, władze wojskowe zatwierdziły organizację większej jednostki kozackiej, która miała składać się z dwóch brygad oraz dywizjonu artylerii konnej. Dowódcą brygady utworzonej z kozaków dońskich wyznaczony został esauł A. Salnikow, który swój oddział formował w Hrubieszowie. W składzie tej brygady przeważali kozacy, którzy dobrowolnie przeszli na polską stronę z I Armii Konnej. Bardzo szybko, bo już 12 sierpnia brygada znalazła się na froncie i w składzie 3 polskiej armii walczyła w rejonie Hrubieszowa.

Formując brygady kozackie strona polska (oprócz tego, że chciała oddziaływać na morale kozaków w I Armii Konnej) liczyła na podporządkowanie ich polityczne RKP i Borysowi Sawinkowowi, natomiast pod względem wojskowym gen. S. Bałachowiczowi. Kozacy jednak przejawiali dążenia separatystyczne; szczególnie ich dowódca esauł Jakowlew był przeciwny podporządkowaniu się komukolwiek. Dzięki zręczności politycznej i uporowi udało mu się zachować samodzielność.

Ostatnia formacja sojusznicza tworzona w Polsce (jeśli nie liczyć walczącej przez krótki okres na froncie w 1919 r. rosyjskiej drużyny oficerskiej zwanej następnie „batalionem pińskim”) miała charakter czysto rosyjski. Oddział ten zaczęto formować za zgodą NDWP na początku lipca 1920 r., po czerwcowej wizycie B. W. Sawinkowa w Warszawie i jego rozmowach z J. Piłsudskim. Powstał wtedy w stolicy Rosyjski Komitet Polityczny z Sawinkowem i Filosofozem na czele, któremu w zamyśle strony polskiej miały podlegać pod względem politycznym wszystkie rosyjskie formacje wojskowe działające w Polsce, czyli grupa gen. Bałachowicza, brygady kozackie esaułów Jakowlawa i Salnikowa i nowo tworzony oddział rosyjski. Na miejsce formowania tej ostatniej jednostki wyznaczono Kalisz i pobliskie Szczypiorno. W jej skład mieli wejść ochotnicy Rosjanie m.in. z oddziałów gen. M. Bredowa, z Łotwy oraz przede wszystkim bolszewicy jeńcy wojenni przebywający w polskich obozach jenieckich. Powstała

ostatecznie 3 armia rosyjska składała się z dwóch dywizji: piechoty dowodzonej przez gen. Boboszkę i jazdy dowodzonej przez gen. Trussowa, które nie zdążyły już jednak wziąć udziału w walkach na froncie z bolszewikami. Była to jedyna formacja tworzona w Polsce, która nie walczyła na froncie jako polski sojusznik.

Na początku października 1920 r., w momencie finalizowania rokowań w Rydze, których celem było zawieszenie broni na froncie polsko-bolszewickim, sojusznicy Polski łącznie liczyli ponad 40 tysięcy żołnierzy i kozaków, z czego na oddziały ukraińskie przypadało blisko 30 tysięcy, grupę gen. Bałachowicza — około 6 tysięcy, brygady kozackie — ponad 2 tysiące i 3 armię rosyjską — prawie 6 tysięcy. Dla Polski najpoważniejszymi sojusznikami byli Ukraińcy, zarówno pod względem liczebności wojska i możliwości mobilizacyjnych, jak i przede wszystkim z uwagi na zawarty wojskowo-polityczny układ między państwami. Natomiast formacje wojskowe pozostałych sojuszników były o wiele mniej liczne i ich stosunki z Polską oparte były na aktach politycznych niższej rangi, zawartych przeważnie z polskimi naczelными władzami wojskowymi.

Z tych też powodów podczas rokowań ryskich strona polska starała się włączyć do nich tylko swojego ukraińskiego sojusznika. W tym celu Ministerstwo Spraw Zagranicznych wystosowało do ludowego komisarza spraw zagranicznych Rosji Sowieckiej G. Cziczeryna notę z wnioskiem, by delegat ukraiński uczestniczył w rozmowach pokojowych. Jak podają źródła polskie, rząd sowiecki nie wyraził na to zgody, a w przesłanej odpowiedzi G. Cziczeryn nazwał premiera rządu URL A. Liwyckiego *buntownikiem*. W tej sytuacji Polacy byli zmuszeni do uznania władz Ukrainy Sowieckiej.

Strona sowiecka w trakcie rokowań ryskich przywiązywała bardzo dużą wagę do kwestii istnienia w Polsce instytucji politycznych i formacji wojskowych rosyjskich, ukraińskich i kozackich. Znalazło to swój wyraz w artykule II polsko-bolszewickiego układu rozejmowego podpisanego 12 października 1920 r. w Rydze, w którym obie strony zobowiązywały się nawzajem nie popierać *cudzych działań wojskowych skierowanych przeciwko drugiej stronie*. W myśl owego zapisu władze polskie były zmuszone do wypowiedzenia układu państwowego z URL i zerwania umów wojskowych i politycznych z pozostałymi sojusznikami. W tej sytuacji NDWP przedstawiło swoim sojusznikom, ich czynnikom politycznym i dowództwu wojskowemu, dwie możliwości: walkę z Rosją Sowiecką już na własną rękę albo internowanie w obozach w Polsce. Od tej decyzji zależała ewentualna dalsza pomoc, w tym przede wszystkim wojskowa. Po burzliwych naradach, które odbyły się 12 października 1920 r. w obu środowiskach — i ukraińskim, i rosyjskim — zgodnie wybrano drogę samotnej walki z siłami bolszewickimi. Strona polska starała się nakłonić wszystkie te formacje sojusznicze, by przyjęły wspólny plan działań przeciwko Armii Czerwonej i połączyły siły. Niestety, ze względu na różnice polityczne i własne ambicje dowódców poszczególnych oddziałów odrzucono koncepcję wspólnej walki. Generał S. Bułak-Bałachowicz zdecydował się wyruszyć w kierunku na Mozyrz, a następnie na wschodnią Białoruś, licząc na wywołanie tam antybolszewickiego

powstania. Natomiast dowódcy ukraińscy oraz gen. B. Peremykin i esaul W. Jakowlew wybrali wariant ataku na Braclaw, a następnie przebijanie się do walczącego jeszcze na Krymie gen. P. Wrangla.

Pod naciskiem sejmu, którego większość chciała wypełnić umowę preliminaryjną, władze wojskowe wyznały datę 2 listopada 1920 r. jako ostateczny termin opuszczenia terytorium Polski przez wszystkie oddziały niepolskie i zapowiedziały, że w przypadku powrotu z bronią w rękę będą one rozbrojone i umieszczone w obozach. Następnie przez cały październik kontynuowana była, za zgodą i z pomocą polskich władz wojskowych, akcja werbunku do tych oddziałów, przede wszystkim wśród bolszewickich jeńców wojennych. Oprócz tego strona polska zaopatrywała swoich — już obecnie byłych — sojuszników w broń i żywność. W wyniku tych działań w końcu października 1920 v., w momencie, gdy oddziały rosyjskie, ukraińskie, kozackie i grupa gen. Bałachowicza opuszczały tereny Polski, obejmowały już łącznie prawie 70 tysięcy ludzi: ponad 40 tys. liczyły oddziały ukraińskie, około 16-18 tys. formacja gen. Bałachowicza, blisko 10 tys. 3 armia rosyjska i około 1700-1900 dywizja kozacka esaula Jakowlewa. Dowódca tej ostatniej jednostki w tym czasie zawarł porozumienie i podporządkował się z zachowaniem autonomii dowództwu ukraińskiemu. Niestety, co było powodem słabosci tych formacji, tylko połowa z podanych wyżej stanów osobowych przypadała na oddziały liniowe. Jeśli chodzi o uzbrojenie, to Polacy przekazywali tylko sprzęt wojskowy produkcji rosyjskiej, który zdobyli w trakcie walk. Poważnym problemem było zaopatrzenie w amunicję, szczególnie do armat produkcji rosyjskiej.

Opuszczając terytorium Polski armia gen. S. Bałachowicza skierowała się do strefy rozciągniętej na wschód od Łunińca, kontrolowanej przez oddziały polskie. Po opuszczeniu tego rejonu przez Polaków, co nastąpiło 8 listopada, oddziały Bałachowicza znalazły się w bezpośredniej styczności z bolszewikami. Wykorzystując jeszcze obecność polską rozpoczął gen. Bałachowicz natarcie, zdobywając 10 listopada Mozyrz, a dzień później Kalenkowicze. Jednak po krótkim okresie sukcesów, gdy bolszewicy zgrupowali na tym odcinku frontu znaczniejsze siły, od 17 listopada większość oddziałów armii Bałachowicza rozpoczęła odwrót na całej linii frontu. Poszczególne jej części straciły łączność z dowódcą i między sobą i w bezładzie wycofywały się do polskich pozycji. Pierwsze jednostki polską granicę przekroczyły 28 listopada, a ostatnie 5 grudnia 1920 r. Łącznie internowano ponad 6,5 tysiąca żołnierzy z armii gen. S. Bułak-Bałachowicza.

Jeszcze szybciej zakończyła się akcja podjęta przez współpracujące ze sobą oddziały ukraińskie, rosyjskie i kozackie, których celem było przebicie się do gen. P. Wrangla na Krym. Wykorzystując bliską obecność oddziałów polskich w rejonie na północ od Kamieńca Podolskiego, na początku listopada 1920 r. Ukraińcy zajęli praktycznie całe Podole. Nową ofensywę oddziały ukraińskie i rosyjskie zaplanowały na 11 listopada 1920 r., ale wzmocnione siły sowieckie (przerzucone z frontu południowego) uprzędziły atak i przełamały prawe (południowe) skrzydło sprzymierzeńców. W tej sytuacji Ukraińcy, Rosjanie i kozacy rozpoczęli pospieszny

odwrót kierując się ku pozycjom polskim. Przekroczenie granicy polskiej nastąpiło 21 listopada w rejonie Tok i Podwołoczysk; pierwsze rzekę Zbrucz przeszły, zostały rozbite i internowane oddziały gen. B. Peremykina. Po krótkim pobycie w rejonie Tarnopola internowanych Ukraińców (w liczbie ponad 19 tys.), peremykinowców (6,3 tys.) i kozaków Jakowlewa (ok. 1,5 tys.) skierowano do obozów zlokalizowanych w centralnej i zachodniej Polsce.

Krótki, bo zaledwie kilkunastodniowy opór stawiany Armii Czerwonej przez oddziały gen. Balachowicza, ukraińskie, kozackie i rosyjskie oraz ich szybki odwrót na zachód, podczas którego straciły dużo sprzętu i żołnierzy, uniemożliwił wykorzystanie przez stronę polską akcji swych byłych sojuszników podczas rozmów pokojowych prowadzonych w Rydze. Należy zaznaczyć, że przedstawiciel URL wraz z polską delegacją przez Gdańsk, Libawę dotarł do Rygi, nie dane mu było jednak uczestniczyć jako pełnoprawnemu członkowi przy stole obrad. Strona polska nie była w stanie wymusić na delegacji sowieckiej zmiany jej stanowiska w sprawie ukraińskiej. Jedynym reprezentantem strony ukraińskiej w ryskich rokowaniach pokojowych pozostał przedstawiciel Ukrainy Sowieckiej.

Traktat ryski ostatecznie przekreślił nadzieje Ukraińców na powstanie niepodległego państwa ukraińskiego, a Rosjan i kozaków na pokonanie bolszewików i przejęcie władzy w Rosji. Zakończył on także okres aktywnej polskiej polityki wschodniej. Decydując się, w sytuacji przymusowej, na zakończenie wojny na wschodzie i podpisanie traktatu pokojowego z Rosją Sowiecką, strona polska jednostronnie zrywała zawarte umowy i wycofywała się z udzielania dalszej pomocy swoim byłym sojusznikom w ich walce z bolszewikami. Można zatem słusznie stwierdzić, że Polacy opuścili swych sprzymierzeńców. Lecz nie tylko Polska odwróciła się od nich — postąpiła tak cała Europa, a szczególnie zwycięskie mocarstwa. Polska w ówczesnym swym położeniu bez wydatnej pomocy państw zachodnich (gospodarczej, militarnej, politycznej) nie była w stanie, przez dłuższy czas, udzielać pomocy swym sojusznikom w ich walce z bolszewikami o niepodległość i tym samym prowadzić aktywnej polityki wschodniej.

Зміст

Вступ	7
<i>Розділ I</i>	
Відділи Української Народної Республіки – союзника Польщі у війні 1920 р. (лютий – листопад 1920 р.)	16
Формування перших українських відділів у Польщі (лютий – травень 1920 р.)	16
Спільна боротьба армії Української Народної Республіки в союзі з Військом Польським проти більшовиків (травень – 18 жовтня 1920 р.).....	25
Подальша боротьба армії Української Народної Республіки в союзі з 3-ю російською армією ген. Бориса Перемикіна й козацькою дивізією осавула Вадима Яковлева (жовтень – 21 листопада 1920 р.).....	42
<i>Розділ II</i>	
Загін ген. Станіслава Булак-Балаховича в Польщі (березень – грудень 1920 р.)	65
Прибуття загону ген. С.Булак-Балаховича до Польщі та його реорганізація в Бресті-Литовському (березень – червень 1920 р.)	65
Боротьба загону на фронті на боці Війська Польського (11 червня – 12 жовтня 1920 р.)	72
Самостійна боротьба та інтернування в таборах у Польщі (листопад – грудень)	91
<i>Розділ III</i>	
3-тя російська армія – союзник Польщі в 1920 році (липень – листопад 1920 р.)	109
Формування перших російських підрозділів у Польщі (липень – 12 жовтня 1920 р.)	109
Перебування на фронті (жовтень – 21 листопада 1920 р.)	127
<i>Розділ IV</i>	
Козацькі частини сформовані в Польщі (червень – листопад 1920 р.)	136
Донська бригада осавула Олександра Сальнікова	140
Козацька бригада осавула Вадима Яковлева	146
<i>Розділ V</i>	
Білоруські частини сформовані в Польщі (жовтень 1919 р. – травень 1921 р.)	

Висновок	172
Список джерел і досліджень	177
Список важливих скорочень	192
Список схем і таблиць	195
Список ілюстрацій	197
Додаток 1. Дислокація таборів полонених та інтернованих, розподільних станиць та пунктів вислання на території Польщі у січні 1921 р.	199
Додаток 2. Розташування інтернованих підрозділів росіян, українців, білорусів і козаків – стан на 1 квітня 1921 р.	200
Додаток 3. Короткі характеристики офіцерів армії ген. Станіслава Булак-Балаховича, підготовлені польською розвідкою (II Відділ ВКВП) в кінці 1920 р.	201
Показчик осіб	203
Показчик географічних назв	209
The eastern allies of Poland in the war of 1920. The Ukrainian, Russian, Cossack and Belorussian military units in Poland in 1919-1920. (Summary)	214
Восточные союзники Польши в войне 1920 г. Украинские, русские, казацкие и белорусские военные отряды в Польше в 1919-1920 годах. (Содержание)	219
Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919-1920. (Zawartość)	224

1. Головний Отаман УНР Симон Петлюра

2. Генерал Михайло Омелянович-Павленко

3. Генерал Марко Безручко

4. Генерал Юрко Тютюнник

5. Генерал Володимир Сальський

6. Генерал Віктор Зелінський

7. Генерал Олександр Загородський

8. Генерал Віктор Змієнко

9. Генерал Павло Шандрук

10. Генерал Антін Кравс (Краус)

11. Полк. (кап.) Микола Демидов

12. Полк. Гасан Конопацький

13. Генерал Станіслав Булак-
Балахович

14. Генерал Юзеф Булак-Балахович

15. Голова Російського Політичного Комітету в Польщі Борис Савінков

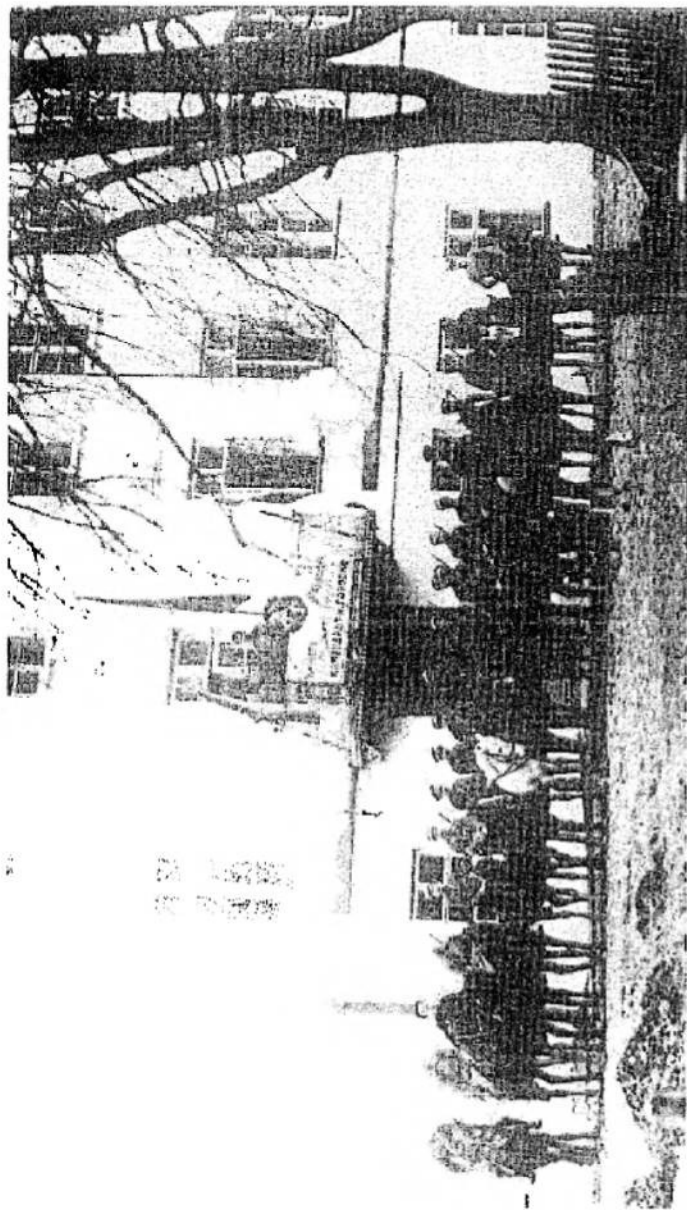
16. Генерал Антон Денікін

17. Генерал Микола Юденіч

18. Генерал Петро Врангель

19. Підрозділ білоруського війська, Гродно, квітень 1919 р.

Морисам Двигирев М.Р.
(Сын М.И. Двигирева)
02/08/1919

ORDRE DE BATAILLE ARMÉE NADNIEPRZANSKIEJ

до dnia 6-11-1919г

ДЛЯ ОТДЕЛЕНИЯ
№ 11111111
С. 11111111

ГРУППА ЗАПРОЗКА.		ГРУППА ЗАПРОЗКА.		ГРУППА ЗАПРОЗКА.		ГРУППА ЗАПРОЗКА.	
1. ЗАПРОЗКА	2. ЗАПРОЗКА	3. ЗАПРОЗКА	4. ЗАПРОЗКА	5. ЗАПРОЗКА	6. ЗАПРОЗКА	7. ЗАПРОЗКА	8. ЗАПРОЗКА
<p>ГРУППА ЗАПРОЗКА</p> <p>1. ЗАПРОЗКА</p> <p>2. ЗАПРОЗКА</p> <p>3. ЗАПРОЗКА</p> <p>4. ЗАПРОЗКА</p> <p>5. ЗАПРОЗКА</p> <p>6. ЗАПРОЗКА</p> <p>7. ЗАПРОЗКА</p> <p>8. ЗАПРОЗКА</p>	<p>ГРУППА ЗАПРОЗКА</p> <p>1. ЗАПРОЗКА</p> <p>2. ЗАПРОЗКА</p> <p>3. ЗАПРОЗКА</p> <p>4. ЗАПРОЗКА</p> <p>5. ЗАПРОЗКА</p> <p>6. ЗАПРОЗКА</p> <p>7. ЗАПРОЗКА</p> <p>8. ЗАПРОЗКА</p>	<p>ГРУППА ЗАПРОЗКА</p> <p>1. ЗАПРОЗКА</p> <p>2. ЗАПРОЗКА</p> <p>3. ЗАПРОЗКА</p> <p>4. ЗАПРОЗКА</p> <p>5. ЗАПРОЗКА</p> <p>6. ЗАПРОЗКА</p> <p>7. ЗАПРОЗКА</p> <p>8. ЗАПРОЗКА</p>	<p>ГРУППА ЗАПРОЗКА</p> <p>1. ЗАПРОЗКА</p> <p>2. ЗАПРОЗКА</p> <p>3. ЗАПРОЗКА</p> <p>4. ЗАПРОЗКА</p> <p>5. ЗАПРОЗКА</p> <p>6. ЗАПРОЗКА</p> <p>7. ЗАПРОЗКА</p> <p>8. ЗАПРОЗКА</p>	<p>ГРУППА ЗАПРОЗКА</p> <p>1. ЗАПРОЗКА</p> <p>2. ЗАПРОЗКА</p> <p>3. ЗАПРОЗКА</p> <p>4. ЗАПРОЗКА</p> <p>5. ЗАПРОЗКА</p> <p>6. ЗАПРОЗКА</p> <p>7. ЗАПРОЗКА</p> <p>8. ЗАПРОЗКА</p>	<p>ГРУППА ЗАПРОЗКА</p> <p>1. ЗАПРОЗКА</p> <p>2. ЗАПРОЗКА</p> <p>3. ЗАПРОЗКА</p> <p>4. ЗАПРОЗКА</p> <p>5. ЗАПРОЗКА</p> <p>6. ЗАПРОЗКА</p> <p>7. ЗАПРОЗКА</p> <p>8. ЗАПРОЗКА</p>	<p>ГРУППА ЗАПРОЗКА</p> <p>1. ЗАПРОЗКА</p> <p>2. ЗАПРОЗКА</p> <p>3. ЗАПРОЗКА</p> <p>4. ЗАПРОЗКА</p> <p>5. ЗАПРОЗКА</p> <p>6. ЗАПРОЗКА</p> <p>7. ЗАПРОЗКА</p> <p>8. ЗАПРОЗКА</p>	<p>ГРУППА ЗАПРОЗКА</p> <p>1. ЗАПРОЗКА</p> <p>2. ЗАПРОЗКА</p> <p>3. ЗАПРОЗКА</p> <p>4. ЗАПРОЗКА</p> <p>5. ЗАПРОЗКА</p> <p>6. ЗАПРОЗКА</p> <p>7. ЗАПРОЗКА</p> <p>8. ЗАПРОЗКА</p>

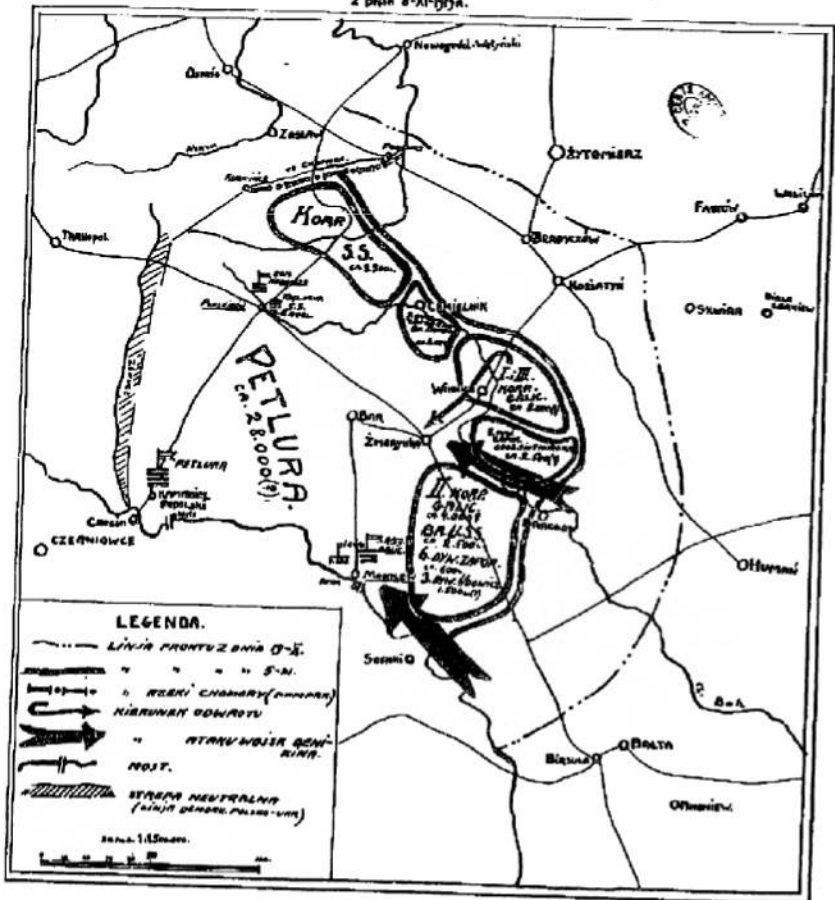
20. Ordre de bataille armée УНР. Стан на 6 XI 1919 р.

МАКЕДОНСКО-СРПСКИ ВОЈСКИ
(1870-1875)
1875-1878

SYTUACJA WOJSK UKR. ATM. PETLURY.

z dnia 8-XI-1919r.

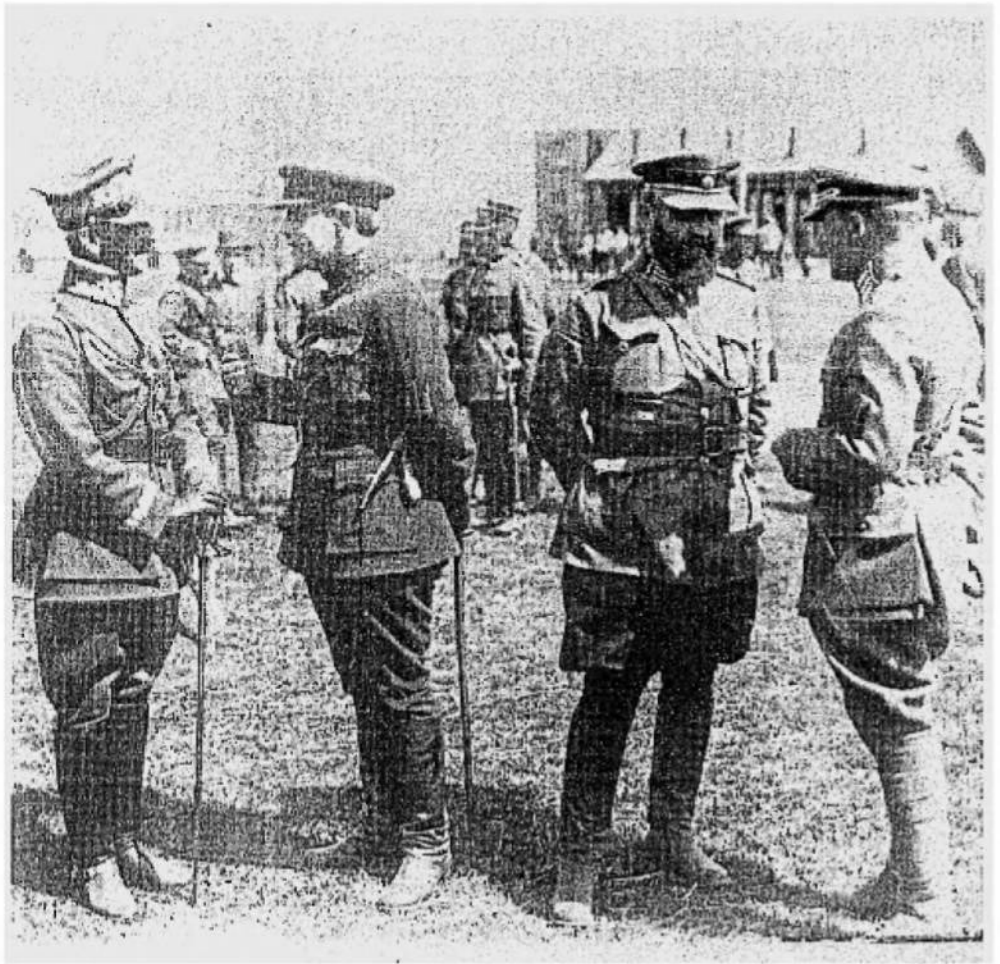
21. Положення військ УНР 6 XI 1919 р.

22. Ген. Станіслав Булак-Балахович (зліва) з ад'ютантом, липень – серпень 1919 р.

23. Ген. Станіслав Булак-Балахович із кінним загonom, Дюнабург, лютий – березень 1920 р.

24. Отаман С. Петлюра в розмові з ген. А. Літовським підчас огляду військ УНР, Бердичів, травень 1920 р. (зліва направо: ген. А. Літовський, отаман С. Петлюра, полк. В. Сальський, полк. М. Безручко)

ПРОГРАММА

Русской
народной

Доброволь-
ческой армии

1. Мы будем вести непримиримую борьбу с большевизмом по всем направлениям, ибо идеи большевизма, на которых он вкратчайшей и государственной несправедливости, в корни противоречат делу народу.

Мы стремимся освободить Россию от всех насилий, независимо расправляющихся с достоинством народа и не допускать ему возможности выжить собственную волю из устроения своей жизни.

Поэтому мы отвергаем не только большевизм, царизм во всякой России и империализм, но также все попытки монархизма справа; большевизмский монархизм и монархический большевизм непримиримы во всякой мере.

2. Мы считаем, бороться с большевизмом надо не только с силами другими народами, уже ведущими такую борьбу и с которыми вступить в нее.

Пусть знают эти народы, что мы не стремимся к установлению прерий России с неслыханно-полюбовными ее во всем ее частями и государствами, ставшими нами самостоятельными; мы стремимся к уничтожению большевизма, ибо он есть политическая и экономическая смерть страны.

Мы призывает все народы и страны, борющиеся ныне с большевизмом партия, сплотиться в военную коалицию на полях борьбы и в политический союз, так в чем не стесняющийся их самостоятельную суверенность, права, для борьбы собственной войс с большевизмом, так и с империализмом, с этими двумя не только русскими, но и общепланетными опасностями.

Мы предлагаем конфедеративное сотрудничество национальностей, вовлеченных в борьбу с большевизмом, на почве полной свободы, самоопределения и широкого проявления национальной индивидуальности, зная, что братский терпимость является в основе русского народного духа. Проявлять терпимость всегда является результатом неумения применять или неслыханно навязывать условия.

3. Мы стремимся не только освободить Россию силой оружия, в ее уничтожении, но и «доброй России», которая является плодом «самодержавной» тирании эксплуатированных классов.

Поэтому мы боремся не против красной диктатуры, состоящей из неслыханно мобилизованного народа, а против тех, кто провозгласил эту мобилизацию, против комиссаров, комиссаров и их приспешников.

Против них мы будем бороться на открытой почве, но и словом правды, обращаясь к красной армии.

4. Борьба с советской властью исключительно силой оружия, изгнание большевизма с территории, начиная с чрезвычайного заседания в июне 1918 года

и конца наступлением Северо-Западной армии в Октябрь 1919 года, неслучайно за неудачей.

Поэтому способы борьбы с советской Россией должны быть иными коренными образом.

Борьба с большевизмом должна совершаться исключительно на добровольческой почве. Это подразумевает полную свободу выбора — идти с нами или нет. Но раз вступивший под знамена отбросит себя осудить на служение общему делу.

Мы требуем, особенно от переходящего к нам количества солдат, ратников, отказавшихся от советской дисциплины, расчеловечивших, насилием, предвзято, что идти сюда неумолимо и дисциплинами безразличия: чужды и дисциплины братской народной Армии Свободы.

5. Проникновение в душу череду и сознание ее особенностей заставляет нас признать, что Россия всегда одушевлена, главным образом патриотизмом, истинным, патристическим, губернским и даже узким. Эта патристическая была особенно подлинна, как защита своего семейства, Родины. Религиозно было уважено для народа, как догматическая и широкое разделение с родными кровями.

В виду этого патристическая борьба с большевизмом будет строиться на следующих началах:

а) Уверь население особым добровольческим корпусом, составляемым из бойцов, оторванных от основного крова и добровольно готовых отдать свою жизнь на борьбу с большевизмом.

б) По занятых области производится демобилизация населения на территории этой области войны, но оставшая в составе ударного корпуса, после чего принимается добровольцами из местного населения, которое призвано оставаться в пределах всей области и ни под каким предлогом, кроме добровольно временного желания, не выводится за ее границы, а лишь земледельцы из ее оружия в руки.

в) По очищенной области от большевизма, немедленно, без создания промежуточного временного военного управления, применяется для организации истинной государственной жизни, истинная общественная солидарность, образуемая истинным Учредительным Собранием, которое призвано на место, все полные власти, обеспечивая полную свободу революции.

6. Уничтожение большевизма на территории России завершается делом народной добровольческой армии Свободы.

С твердой верой в жизнеспособность провозглашенных нами начал и в истинность победы — Победа, мы идем вперед.

НАРОДНАЯ ДОБРОВОЛЬЧЕСКАЯ АРМИЯ.

Приказъ батъки.

Я Атаманъ Народной Добровольческой Арміи приказываю краснымъ войскамъ и русскому населенію:

1) Приготовиться къ встрѣчѣ мойхъ войскъ это значитъ: приготовиться къ переходу изъ красной арміи въ Народную армію и выдать комиссаровъ и коммунистовъ.

2) Не стрѣлять по Моемъ Отрядамъ—тогда я никого не трону и самъ стрѣлять не буду.

3) Помните, что я Народный атаманъ и потому народна бояться нечего.

Я воюю не за царскую и не за барскую, помѣшничью Россію, а за землю и хлѣбъ для всего народа, за новое Всенародное Учредительное Собраніе.

Я не допускаю ни грабежей, ни нападѣй.

Я хочу добыть народу полную свободу.

Я хочу прекратить гражданскую войну, а для этого надо разоружить красную армію и распустить ее по домамъ.

4) Знайте у меня служить, только тотъ кто хочетъ. За службу я плачу жалованіе, за обиды населенію я жестоко наказываю.

5) Всякій можетъ придти ко мнѣ съ своимъ горемъ и ждой.

6) Всѣхъ, Кто хочетъ мира, порядка, свободы и хлѣба, смѣло или ко мнѣ:

Меньше разговоровъ—больше дѣла.

Намъ надо скорѣе кончать кровопролитіе.

Всѣ помогайте мнѣ.

Я иду во имя народа, для народа и съ народомъ.

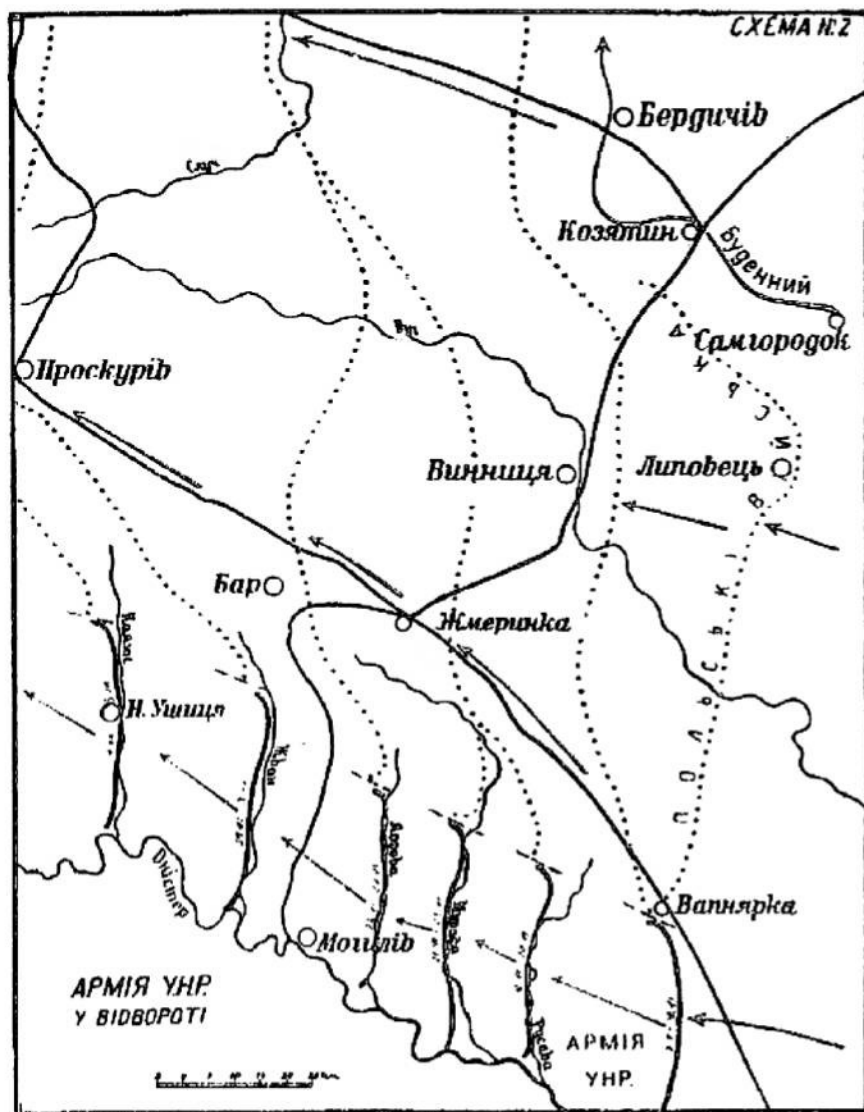
Да здравствуетъ осводительница Россія.

НАРОДНАЯ ДОБРОВОЛЬЧЕСКАЯ АРМІЯ.

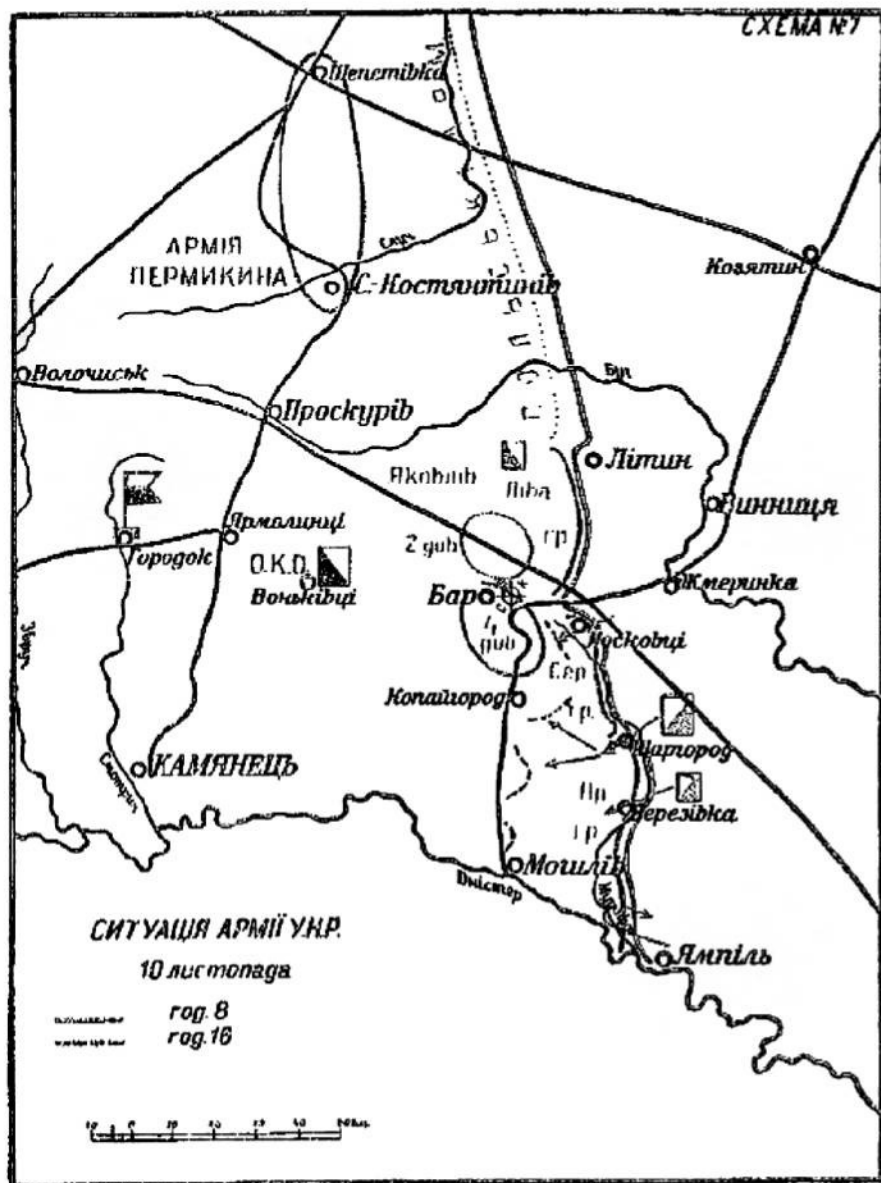
Атаманъ Народной Добровольческой Арміи
Генераль-Маіоръ

Булакъ-Балаховичъ

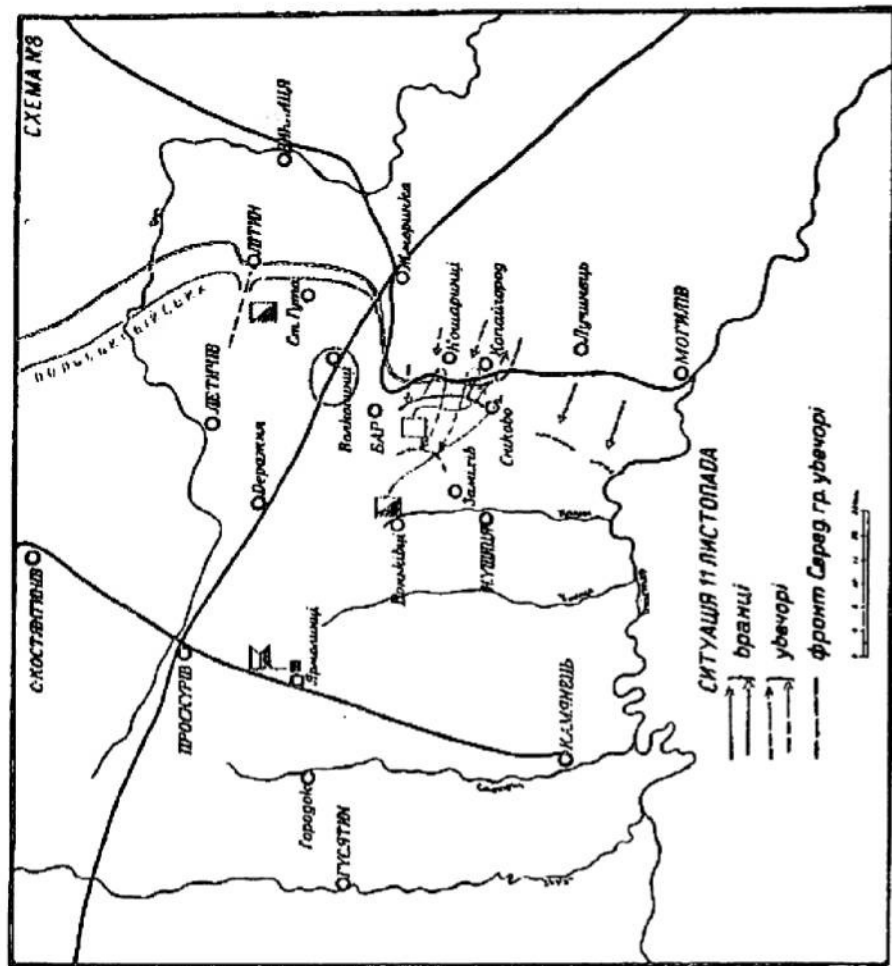
26. Наказ ген. С. Булак-Балаховича, виданий перед наступом у листопадѣ 1920 р.

27. Відступ армії УНР – червень – серпень 1920 р.

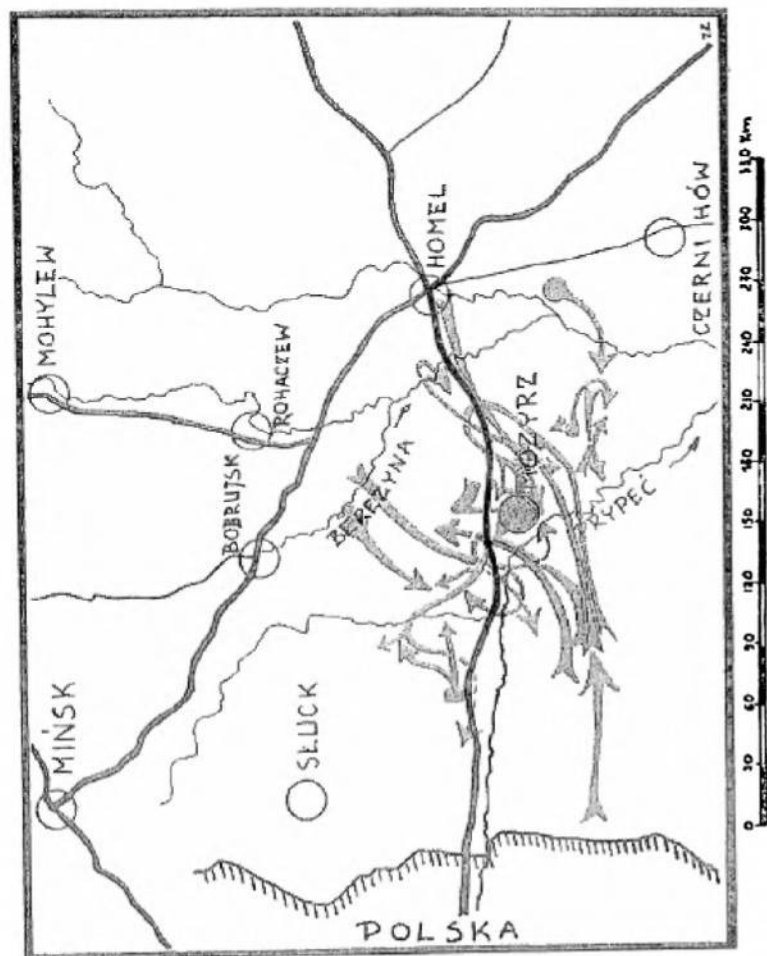

28. Положення армії УНР 10 XI 1920 р.

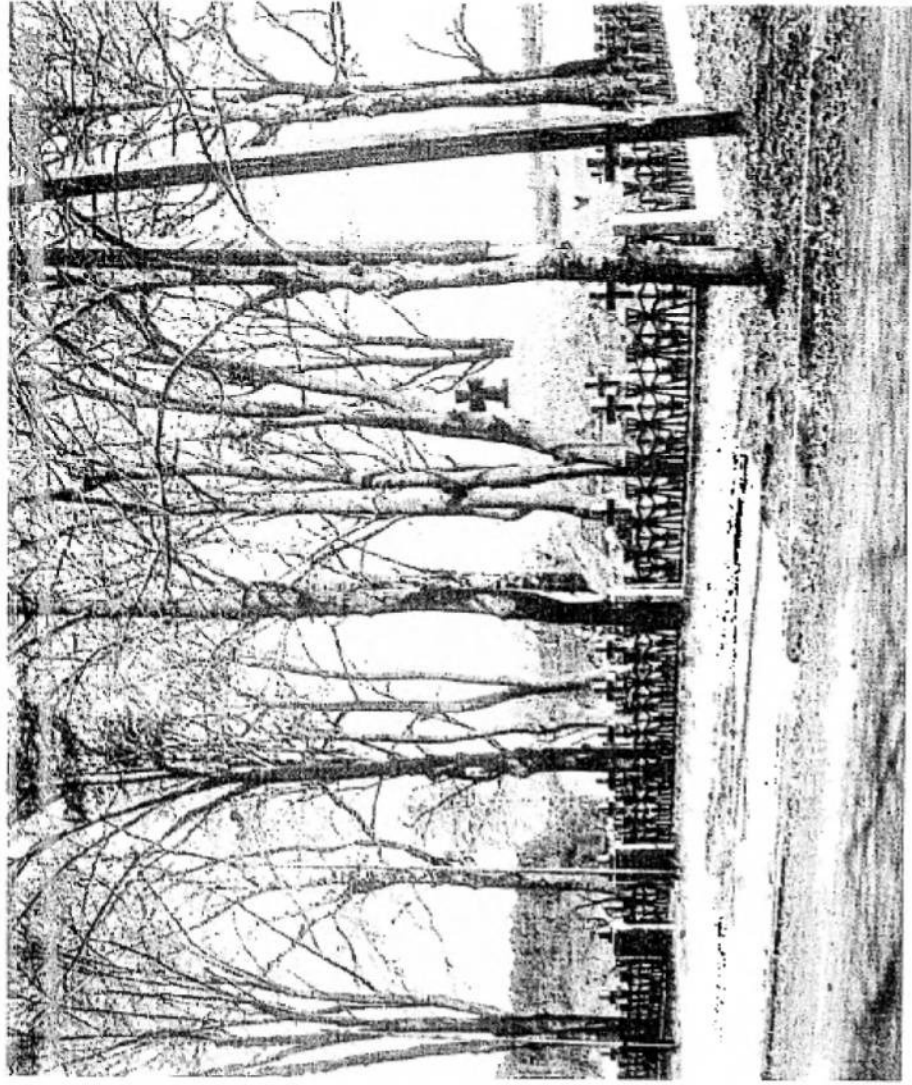

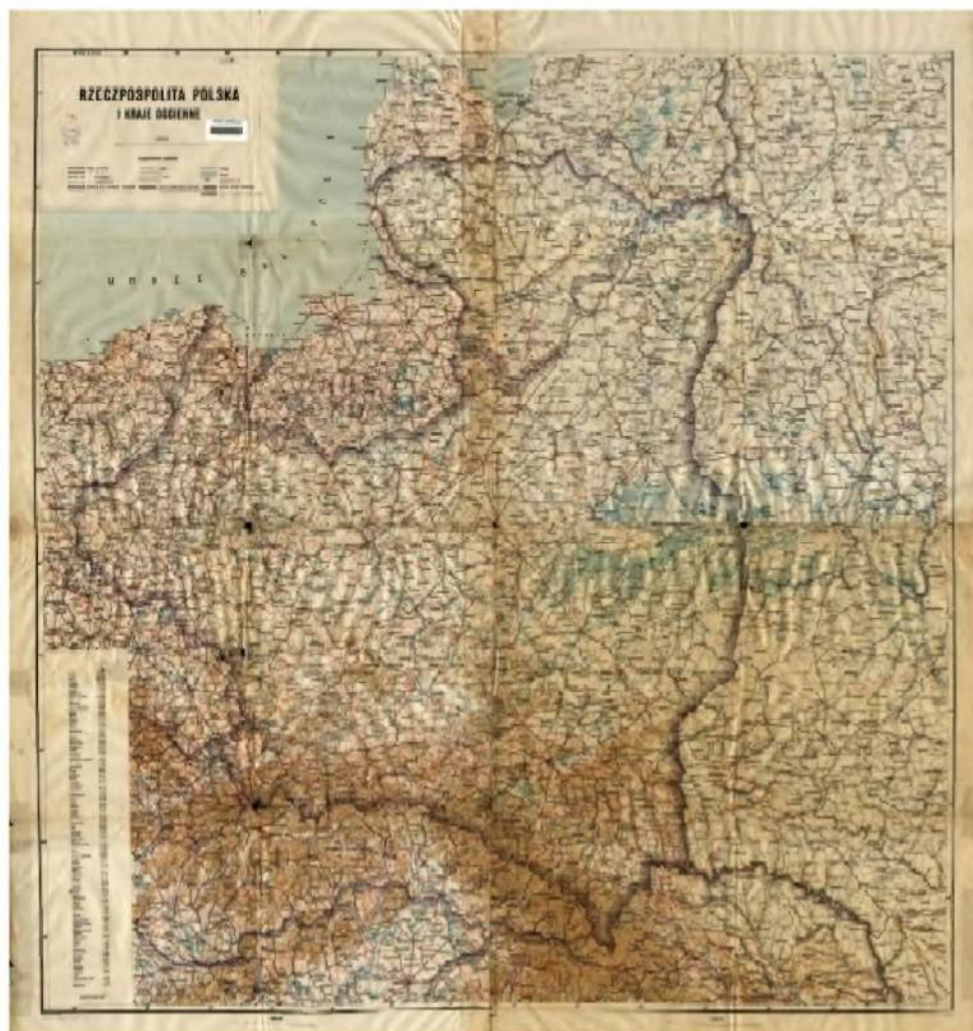

KIERUNKI DZIAJAŃ ODBIJAŁÓW GEN. S. BUŁAK-BIAŁOCHOWICZA
 KIERUNKI DZIAJAŃ WOJSK BOLSZEWIICKICH
 LINIE KOLEJOWE: — TOROWNE — TOROWNE

31. Становище армії ген. с. Булак-Балаховича в листопаді 1920 р.

32. Цвинтар табору інтернованих вояків армії УНР в Александрові Куявському. Сучасний вигляд

33. Республіка Польща та сусідні країни. Карта видана Військово-географічним Інститутом, Варшава 1922

